

ગુજરાતી કુમારના બે મૂંગા પથપ્રદીપો

શ્રી. રવિભાઈ તથા શ્રી. બલુભાઈ રાવતને
'પાદાધાતો સહીને ચિથ્થ સમ મુલના આશિષો વધી જશે'

અનુક્રમ

૧	આદર્શનો ખંડિયેર ઠનંલ લોરેન્સ...	૧
૨	દિંદના મુદાજિર લાલા હરદયાલ...	૨૫
૩	વાયબ્ માર્ગનો મગજવો સર જોન ફ્રાન્કલીન...	૪૫
૪	વિનમ્ર વિદ્યાનો સર આઈઝાક ન્યૂટન...	૬૧
૫	આઝાદીનો આશુક જિસેપ ગેરીબાટ્ટી...	૭૬
૬	આકાશને વાચા આપનાર ગુમલીદમો માર્કોની...	૧૦૧
૭	માનવતાનો ઉપકર્તા સર રોનાલ્ડ રોસ...	૧૧૫
૮	મહાનુભાવ નરોત્તમ અધ્યાદમ લિંકન...	૧૩૧
૯	માનવવાદી જન દિનેષી ટોમસ પેઈન...	૧૬૭
૧૦	ચાંકોચકાર ડૉ. કેતકર...	૧૮૧

વિભૂતિમંદિર

કીર્તિ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રવર્તક
તત્ત્વ નથી. પ્રવર્તક તે
કર્તવ્ય છે. કર્તવ્યની પરિ-
સમાપ્તિ કર્તવ્યમા જ છે;
તેનો કર્તવ્યથી વિજ્ઞ
અન્ય ઉદ્દેશ છે નહિ.
—કે. જી. મુવ.

શ્રી અરોહ દર્પિનાં

બીજાં પુસ્તકો

પ્રસિદ્ધ

માનવશંખનો ઉચ્ચકાળ

કવે પછી

સુખમા : વર્ણસંચલ

છિંદાં પાણી : ખગોળ

અભિષેક : કાવ્યસંચલ

આરાધના : નાટિકાઓ

મારે કહેવાનું

♥ વનચરિત્રોના માત્ર તરજૂમા પર કંઈ વિશેષ કે નવીન કહેવાનું નથી રહેતું. જે કંઈ કહેવાનું છે તે માત્ર એટલું જ કે, આમાંનું અકેક ચરિત્ર એક કરતાં વધારે પુસ્તકો અને સામયિકોના આધારે લખાયેલું છે. એ સિવાયનું કહેવાનું એ ચરિત્રોમાં આવી જાય છે. આત્મપ્રશંસા કરતાં એ ચરિત્રો મારફત થતો ઉદ્બોધ જ શાશ્વત છે.

અશોક હર્ષ

O critics, cultured critics!
Who will praise me after I am dead,
Who will see in me both more and less than I intended,
But who will swear that whatever it was it was all
perfectly right.

આદર્શનો ખંડિયેર
કર્નલ લૉરેન્સ

આદર્શનો
ખંડિયેર

કર્નલ

લૉરેન્સ

“Often the prophet has been born in this world, has lived with us, and, dying, has left us quickened by his spiritual message. How great, or wise, the message of T. E. L. each may decide for himself. But not a prophet has left a record, so definite that it cannot be falsified, of his almost every thought, feeling, word, and act, from first youth till death. Surely this is new, and happens for the first time.”

—Eric H. Kennigton

ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના ઊનાવાની એક રાત. સારું થે લંડન શહેર ત્યારે ઝાકઝમાળ રાશનીથી દીપી ઊઠ્યું હતું. એવો જ ઝળહળાટ શ્રમજીવીઓ માંજ માંજને ઊઝળાં બનાવવા મથતા માલેતુમરોનાં

મેલાં હંયામાં યઈ રહ્યો હતો. પરંતુ એ કૃત્રિમ રોશની જેટલી ભય તેટલી જ ભયંકર હતી, અને એ ભયંકરતાથી ત્રાસીને છટકવા મળતો હોય એવો એક પાતળિયો તરુણ એ લગ્નના જ રસ્તાએ પર અંધારામાં રવડી રહ્યો હતો. એના બોડા ફાટી ગયા હતા, પણ તે સધાવવાના પૈસા તેની પાસે ન હતા, એટલી દટે તે હવે મુફલિસ બની ગયો હતો.

કર્નલ લૉરેન્સ ! — એ જ એ મુફલિસ તરુણ, જેણે ૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધના અરસામાં અરબના રૈમિસ્તાનમાં બળવાની આગ ફૂટી, તુર્કી સામે વિદ્રોહ જગાવેલો, તે પૂર્વમાં મિત્રરાજ્યોની બાલુ સલામત રાખી હતી. એણે જે કંઈ હતું તે ખીજા ચાહે તેવા નામની જબરજોષ સેનાધિપતિથી પણ માંડ યઈ ચકયું હોત. અને છતાં તે આ હાલતમાં ? હા, કારણ, એની એ મુફલિસી સ્વેચ્છાપૂર્વકની હતી. એ નરપુગવે સંમાન, સત્તા તે સમૃદ્ધિ ત્રણેનો ઇનકાર કર્યો હતો. એની એ ટેક છટતાં પળવારમાં એની એ મુફલિસી નાસી જાય તેમ હતી. એની બધી હાલાકી જતી રહી, એ ધારે તે કરતાં વધુ એનમાં રહી શકે તેમ હતું. બ્રિટિશ સરકાર તેને પેનચન આપવા તૈયાર હતી. અને જુદી જુદી વિદ્યાપીઠો પણ, એ જો બાવળો આપવાનું સ્વીકારે તો અકલ્પ્ય મહેનતાણુ આપવા તૈયાર હતી.

પરંતુ એને એવી કશી પડી જ ન હતી. પ્રમાણિક યમથી પૈસા મળે તો જ મેળવવાનો તેનો ઇરાદો હતો, અને ભૂતકાળની પોતાની કારકિર્દી પર તો કમાણી ન જ કરવાનો તેનો મક્કમ ઇરાદો હતો; કારણ, એ કારકિર્દીનાં રમણો પાછળ એનું કાળજું કોરી નાખતો કંઈ રહ્યો હતો. અરબની ઝરન મહાપ્રબળે સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત બેવાની એની મહત્વાકાંક્ષા હતી. એ મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને જ એણે અરબ લોકો સળગાવેલું, પરંતુ સામ્રાજ્ય લોકપ ગાયદ કલાઈવ ને સેસિલ રહેલ્સના વારસદારોએ એનું એ સુરમ્ય સ્વપ્ન મુદના અતે મિટીમાં મિલાવી દીધું.

કર્નલ લૉરેન્સ

આ રીતે ગયા મહાયુદ્ધે એક સ્પૃહણીય જીવન હેઠી નાખ્યું અને લૉરેન્સ માણસ કરતા માણસનું ખડિયેર બની રહ્યો એકનવાયો ને અનડો પડેલો એ જ્યાં જ્યાં પડીશો એકાત ભાગતી લાગે ત્યાં રઝગવા લાગ્યો. યુદ્ધકાળના કુન દસ હજાર ને એક અફસરોમાથી માત્ર એને એકને જ સ્વતંત્ર જવાબદારી સોંપાઈ હતી એવો આગમ્મ નેતા પોતાના મુજો રજાવવા ખુદ બેજવાબદાર બની ગયો હતો. માનયાત્મો દુકડો ફેકવા સામે ખુદ પાંચમા જ્યોર્જને એણે કહી દીધેયું, 'આપેના વચનનું માન ન મળતી શકે એવી સત્તનત પાસેથી હું કશું સ્વીકારવા તૈયાર નથી.'

સાગરની પીઠ પર હાથ પસવારતા ઉત્તર વેત્સના કાર્નગ્ગોન પરગણામાં આવેલી સ્નોડનની ટેકરીઓની તલેગીમાં ઈસ ૧૮૮૮ ના ઓગસ્ટની પદ્મીએ આ ટોમસ એડવર્ડ લૉરેન્સ જન્મેનો આઠ વર્સ સુધીમાં રકાઉનેન્ક, આઈન ઓવ મેન, સ્લિગની હેમ્પશાયર વગેરે ફરી વળીને ઉત્તરે ઓક્સફર્ડમાં એનું કુટુંબ સ્થિત થયું અને લૉરેન્સ શાળામાં દાખલ થયો. જો કે એ પહેલા જ પોતાના મોટા ભાઈઓ પાસેથી એણે અંગ્રેજી અને થોડું ઘણું ફ્રેન્ચ તથા લેટિન પણ શીખી લીધેલું. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હતી એટલે ઓછી શીની શાળા જ એને પોસાય એમ હતી તેમાં યે શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવતા ગ્લો કુટુંબને એ જાનતમાં એણે રાહન આપવા માડી.

છતાં શાળાના લણતર કરતા એને વધુ રસ તો હતો ફોટોગ્રાફીમાં, રોમન શિલ્પના નમૂના એકઠા કરવામાં કે ઝરણાના પ્રવાહની સાથોસાથ દોરાતા જવામાં. શાળાના યાત્રિક જીવન પ્રત્યે અને જીવન પર લદાવા મથતો એકેએક યાત્રિકતા તરફ એને પહેલેથી જ નફરત હતી. શાળા વિષે એણેલખ્યું છે, 'School was an irrelevant and time-wasting nuisance which I hated and contemned.'

ઇતિહાસ, જૂગોળ ને પુરાતત્ત્વના નાદમાં જૂના દિવસ ને દેવળો ફરિયાદો એ તરણે ડૉ. ડી. જી. હોગાર્થનું ધ્યાન ખેંચ્યું, ને એણે એને દોરવણી આપવા માંડી. ધીમે ધીમે મધ્યકાલીન કળાનાં અભ્યાસે એને સત્ત્વકળામાં રસ લેતો કર્યો અને સૈનિકજીવન તથા યુદ્ધકળા તરફ એને આકર્ષ્યો.

ઈસાઈઓ અને અરબો વચ્ચેનાં ધર્મયુદ્ધોએ એની કલ્પના ખૂબ સજવળાવી ચૂકી અને એ રંગદર્શી ભૂમિની મુલાકાત લેવાનો એને મોહ જાગ્યો. રખડુ તો એ પહેલેથી જ હતો. કુમારાવસ્થામાં લગભગ આપુ ફ્રાન્સ એ ખૂંદી વળેલો. મુસીમનોતો એને કશો ડર ન હતો, કારણ મુસીમતો વડોરવામાં તો એને ઉલટી મજા આવતી. એટલે એ તો સીરિયા ઉપડી ગયો અને ધગધગતા હિતાળાંમાં બિટાઈટ અવગેવોની ને ફ્રેંચકરોનાં રમગણાંકોની શોધમાં જમવા લાગ્યો. તનહા બની નીકળેલા એ ગજળને એથઆરામની મુદ્દત તમા ન હતી. પૈસાનો ખપ પડે તો ટાકણે જે કામ મળે તે - મજૂરી મુદ્દા - તે મેળવી લેતો. પોતાની આ પ્રકારની રખડપટ્ટી વિષે એ કહેતો, 'આવું નૈર્ભયિય લોકસંપર્ક' મુશ્કેલ બતાવે છે, જે પૈસા અને નોકરચાકરોની દીવાલોથી છદ્ધર્ષ જવા પામે છે.'

નાશ પામેલા કિલ્લાઓમાં કે અરબ શેખોના ગરીબ ધરોમાં લૉરેન્સ પહોંચે રહેતો ત્યારથી અરબી ભાષા એણે શીખી અને રણની કલ્પનાએ પણ ત્યારથી જ તેનું મન જરી દીધું. એ સર્પાટ રેતાળ વેરાનની ક્ષિતિજ પર અર્ધ છાયાચિત્રસભો પોતાને તે કલ્પવા લાગ્યો. ચાર મહિને પાછા ફરીને એણે પોતાના સંશોધન પર નિર્મલ લખ્યો, જેમાં તે એ ફિલિત કરવા મથેલો, કે સીરિયાનું સ્થાપત્ય બાવજન-દાર્ષનિક અસરથી મુક્ત સ્વતંત્ર રીતે વિકસ્યું હતું. એ નિર્મલ પ્રસિદ્ધ કરાવવાની ધણીની માગણી છતાં એ તદ્દન પ્રાથમિક હોવાનું કહી લૉરેન્સે ના પાડી દીધેલી.

કર્નલ લૉરેન્સ

આ નિબંધ વડે ૧૯૧૦ માં ફર્ટ કલાસ ઓનર સાથે તે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડ્યો. એની બહુશ્રુતતા વિષે તો કહેવાય છે કે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયનું એકેએક પુસ્તક એણે વાંચ્યા વિનાનું નહોતું મૂક્યું. યુદ્ધનિર્માણ ઉપર તો કોઈ યુનંદા સેનાપતિનું પણ બાગ્યે હોય એવું સમૃદ્ધ એનું વાંચન હતું. પંદર સોળ વર્ષની જ વયે એણે ફ્રીસી ને નેપિયર, મેક્લન ને હેન્ડરસન વાંચી નાખેલા. ત્યાર પછી કલોઝવિટ્ઝ, મોમિની, ગોલ્ડ્ઝ ને ફ્રાંચ વગેરેની યુદ્ધકળા પરની કૃતિઓ વાંચી જઈને નેપોલિયનના પત્ર-વ્યવહારના પણ બત્રીસે બત્રીસ ભાગ ઉચલાવો ગએલો. પણ એથી એકલાં યુદ્ધને લગતાં પુસ્તકોમાં એને રસ હતો એમ નહિ. પ્રાચીન-કવિતાથી માંડીને અદ્યતન રાજકારણ સુધીના સઘળા વિષયોનો તે શોખીન હતો. રાજનાં છ પુસ્તકો તે વાંચી નાખતો. રાતે જમીન પર ચટાઈ પાથરીને જાતીએ પડીને વાંચ્યા કરતો ને વાંચતાં વાંચતાં જ ઊઠી જતો.

પોતાની વિચક્ષણ પ્રતિભા લૉરેન્સે વહેલી જ સાબિત કરી આપી હતી, એટલે પુરાતત્ત્વના વધુ અભ્યાસ અર્થે એને શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવી અને ડૉ. હૉગાર્થ સાથે યુરેટિસના પ્રદેશમાં વધુ સંશોધન અર્થે એ ઉપડ્યો. પુરાવશોધોનાં ખોદાણોનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન મેળવવા હૉગાર્થે પછી તેને ફાયુમ મુકામે ફ્લીન્ડર્સ પેટ્રીના પકાવમાં મોકલી આપ્યો. ૧૯૧૪ સુધી ત્યાં એ ફોટોગ્રાફી કરતો, શિલ્પકૃતિઓ ઉચલાવતો ને શિલાલેખોના ઉતારા કરતો રહ્યો. એ અરસામાં જ એ સીરિયા ને પાલેસ્ટાઈન ઉપરાંત મેસોપોટમિયા, એશિયા માઈનોર, મિસર, ગ્રીસ વગેરે મુદ્દકા પણ ખુંદી વળ્યો. રાતા સમુદ્રની આખી રણકંઠાર તો એને ખુદ્દી કિતાબ સમી બની ગઈ. એની સંશોધક પ્રતિભાથી ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી રળિયાત યઈ, એના સંધરેલા નમૂનાઓથી બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ સમૃદ્ધ બન્યું અને પ્રાદેશિક અવલોકને બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની પણ અમૂલ્ય આવશ્યકતા પૂરી પાડી.

લૉરેન્સના કહેવા પ્રમાણે એના જીવનનો મુખીમાં મુખી ગાળો આ જ હતો. અને તે એણે જે સંશોધનું એને નહિ, પણ એણે એ ચાર વર્ષ દરમિયાન જે જોયું ને અનુભવ્યું તેને આભારી હતો. પારતંત્ર્યથી ફાલી રહેતી બરબાદી અરબ પ્રાંતમાં એણે મૂર્તિમંત જોઈ, આઝાદી માટેનો એનો તરફાટ પણ એણે તટસ્થવૃત્તિએ નિહાળ્યો, અને એમના દામી બની છુટક ધોંસરોમાંથી તેમને છોડાવવાની એણે હામ બીડી. અરબજીવન સાથે એ ઓળખાત થવા માંડ્યો અને આખરે પાશ્ચાત્ય પોસાડનો પણ ત્યાગ કરી અરબ વેશભૂષા એણે અપનાવી. એને નહોતું કાંઈ વ્યસન કે નહોતો કાંઈ શોખ. ઘણાકો કહે છે તેમ અરબ આઝાદોની ધૂનમાં જાનીય લાગણીથી પણ તે રહિત (seless) રહ્યો હતો; એ કહેનો, ‘મુખ અને દુઃખ એ તો વ્યક્તિગત નિર્ણય પર જ નબે છે.’

ગયું મહાયુદ્ધ ફાટ્યું ત્યારે લૉરેન્સ ઓક્સફર્ડમાં હતો. સર લીઓનાર્ડ વૂલી સાથે મળીને એણે કરેલા સંશોધનનું એ વખતે એ ટાંચણ કરી રહ્યો, જે ટાંચણ જાણીથી પાલેસ્ટાઈન એક્સપ્લોરેશન ફંડમાંથી ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ‘The Wilderness of Zin’ નામક પુસ્તકરૂપે બહાર પડ્યું.

હજી એ મુદ્દ કરતાં પુસ્તકમાં તે વધુ રસ લઈ રહ્યો હતો, કારણ તેને લાગતું હતું કે પોતાને મુદ્દમાં ઉતરવાની તક મળશે તે પહેલાં તો મુદ્દ કદાચ આટોપાઈ જશે. પણ એમ ન થયું, ને મુદ્દ લંબાયું. એનાથી દુઃખ ન રહેવાયું. અને સર ફ્રેડ હેડલે પાસે પહોંચી પોતાને મુદ્દખાતામાં જોડવાની એણે માગણી કરી. અદાર વરસના દૈન્ય વગરના એ તરુણને જોઈ હેડલે તો હેરાત પામી ગયો. લૉરેન્સે ન્યારે પોતાનું નામ કયું ત્યારે જ એને ઉપજોલો અદેશો આપ્યે દૂર થયો.

સર હેનરી રોબીન્સન ત્યારે છુટકબહાર હતો. લૉરેન્સ તેને

દર્નઝ લૉરેન્સ

બેલજીયમનો નવો નકશો બતાવવા માંડ્યો ત્યાં તે તુમાખીથી બોલ્યો, 'હું તમારા અફસર જોડે વાત કરવા માંગુ છું.' લૉરેન્સે હેડને આ વાત કરતાં લૉરેન્સ યુનિફોર્મ ઝેઝેટ થાય ત્યાર પહેલાં જ આખી ઍન્ડ નેવી સ્ટોર્સમાંથી અને યુનિફોર્મ આણી આપી સેકન્ડ લેફ્ટેનન્ટ બનાવી દીધો.

૧૯૧૬ માં રશિયાનોએ અર્જંટીન સર ક્યું ત્યારે લૉરેન્સને જાસુસી ખાતામાં મેસોપોટેમિયા મોકલવામાં આગ્યો. એ વખતે લૉરેન્સને અરબ બજવાની ચકચાસકચતા વિચારવાનો સરસ મોકો મળી ગયો. એવામાં તુર્કી પશુ જર્મનીને છામડે બેઠેલું હતું. એટલે ક્રિચનરે લાક્ષ કિનારાની સદગી નિગેહજાની યોગ્યતમ વ્યક્તિ તરીકે લૉરેન્સ પર જ નાખી અને એ જવાબદારીએ જ દ્રાતિ અને પ્રસિદ્ધિથી સંતાતા કરતા એ જીવાનને જગજગીસીએ ચડાવ્યો.

તુર્કીનો તેના સામ્રાજ્ય સાથેનો સંબંધ T આકારે રેલવેથી હતો. તેમાં કેન્સ્ટાન્ટીનોપલથી બગદાદ સુધીની રેલવે લાઇન અધૂરી હતી. ખીજી લાઇન રાતા સમુદ્રને કાઠે કાઠે મદીના સુધી જતી હતી. તુર્કીએ કુતમાં ટાઉનશૅન્ડના લશ્કરને ઘેરી લીધું હતું. તેને છોડાવવાનું કામ કૅપ્ટન હર્મટ સાથે લૉરેન્સને માથે આવ્યું. તુર્કીએ બદલામાં દસ લાખ પૌંડ ને પોતાના કેદીઓ પાછા માગ્યા. એટલાં નાણાં તથા જખમાએલા કેદીઓને બદલે સાગ્ન કેદીઓ સોપી દર્ધ ધીંગડાંની એક રાબ્ટ નરકિ જગતમાં હાંસી કરાવવાની વિરુદ્ધમાં લૉરેન્સ પડ્યો, પણ તેનું કંઈ આશયું નહિ. જો કે ષિટને આ પ્રસંગ પર કડક સેન્સરશિપ રાખી, પરંતુ તુર્કીએ આખી દુનિયામાં આ સમાચાર ફેલાવી દીધા.

લૉરેન્સને પોતાની તક હવે પાસે આવતી જણાતી ગઈ, પરંતુ અરબ બંડના એના વિચારને જનરલ સ્ટાફ હસી કાઢતો. કોઈ કાષ્ટને તો એના એ વિચારમાં દેશદ્રોહની ગંધ પણ આવતી હતી.

છતાં લૉરેન્સ તો દસ દિવસની રજા લઈ હેમજ સરી ગયો. ત્યાંના શાસક દુસેનના પુત્ર ફ્રેડરિક પર તેની આંખ ઠરી હતી અને તેના હાગ છિન્નભિન્ન અરખ પ્રખરે તેને રાષ્ટ્રૈક્ય અપાવતું હતું. બ્રિટિ-ગેએ પણ અરખ સદાય મેળવવા પ્રયાસો આદરી દીધા હતા, છતાં મકાના શરીફે અકાબામાં ઊતરેલા બ્રિટિશ સૈન્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા જ બનાવી હતી. જ્યારે ઘુર્ખો તો રાખે અને ગરતે આગળ વધી રહ્યા હતા.

અરબોમાં એ વખતે ત્રણ પક્ષો હતા. એક અલીના હાથ નીચે, બીજો અબ્દુલ્લાના હાથ નીચે, અને ત્રીજો ફ્રેડરિકના હાથ નીચે. જેમ જેમ પરિસ્થિતિ ગંભીર બનતી ગઈ તેમ તેમ લૉરેન્સની યોજનાનું મૂલ્ય સમજાતું ગયું. કેન્થોએ પણ અરબોની કમબોડી કરવા માડી અને બ્રિટન તરફથી પણ લૉરેન્સ અને રોમે નિદામાં અબ્દુલ્લાની મુલાકાત લીધી ત્યાંથી લૉરેન્સ નામેગ જઈ અલીને મળ્યો અને ત્યાંથી અરખ આખો ને મિથર પહેરી ગતોગત ઊંટ ઉપર જઈ બીજે દિવસે હામરા પહોંચી ફ્રેડરિકને મળ્યો.

૫૦૦ હજુ સુધી બધી વાતો જ ચાલતી હતી કપો પાશા મરીનાથી આગળ વધી રહ્યો હતો. જ્યારે આ બાબુ હજુ પ્રતિકારની કશી તૈયારી ન હતી. ફળુ જે અરબોમાં ફેટલાક ઘુર્ખોનું સમર્થન કરી રહ્યા હતા અને એમનામા બહે આએલી હમરો ગાઈફો અદર્ય ચર્ચ ગઈ હતી—મોટે ભાગે ઘુર્ખોને વેચાઈ ગઈ હતી. મેંકમેંદન પછી ઈજીપ્તના હાઈ કમિશનર તરીકે આવેલા વિનગેટે મકાના શરીફને ગમે તે એક માર્ગ પસંદ કરી લેવાનું આખરનામું મોકલ્યું, છતાં એણે કશો જ રપટ ઉત્તર ન આપ્યો.

નેપોલિયને કહ્યું છે, “યુદ્ધમાં ‘માણુઓ’નું નાંક પણ ‘માણુસ’ નું જ સાચું મહત્ત્વ છે,” અને તે યથાર્થ છે. લૉરેન્સે

પાણી માફક સોનું વહેવાથી માણસો સાધ્યા અને ફેઝને સાથે લઈ લાલ સમુદ્રને દિનારે વેગ તરફ ફર્ય શરૂ કરી. જ્યાં ત્યાં તુર્કો સામે અસંતોષ સળગાવી આગળ વધ્યો જતા એ અંગ્રેજ મહત્વાકાંક્ષીને પોતાની જાતમાં એટલી શ્રદ્ધા હતી કે બ્રિટિશ બ્રિગેડની મદદ સુધાં તેણે ન માગી. બીમાંએ એમાં લૉરેન્સની અંગત મદદતાનું પ્રકટીકરણ જોયું, અને એક રીતે તે સાચું થે હતું, કારણ લૉરેન્સને અરબો બ્રિટિશોના હાથમાં થે જવા દેવા નહોતા ને ફ્રેન્ચોના હાથમાં થે નહિ.

૫૧૦૦ ઊંટસવારો ને ૫૩૦૦ પાયદળના સૈન્ય સાથે જૂખ અને તરસનો ત્રાસ સહન કરતો એ રેતાળ મુઠ્ઠામાં જેમ જેમ તે આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ જુદા જુદા કબીલાની મદદ એને મળતી જ રહી. તુર્કોએ હેબઝમાંનું પોતાનું લશ્કર પાછું ખેંચાવી લીધું. એવામાં કાર્થરમાં વાયરલેસથી જમાલ પાશાનો સંદેશો પકડાઈ ગયો, જેમાં મદીનામાં રોકાએલું લશ્કર પાસેરટાઈન ખેંચાવી લેવાનું લખ્યું હતું. લૉરેન્સ પર આ બાતથી મોકલવામાં આવતાં ફેઝને રેલવે લાઈન ઉઘાડી મૂકવા રાખી એ તરત અખડુલાની મદદમાં મદીના ઊપડયો. એ વખતે એને સખત મરડો થયો હોઈ, રસ્તામાં બે વખત તો બેભાન થઈ ગયો હતો. અખડુલાને સંદેશો આપતાં જ તે પડી ગયો. દસ દિવસની સારવાર પછી તબિયત કંઈક સુધરી

મદીના જીતવા કરતાં તેને બોડતી રેલવે ઉઘાડી દેવાનું લૉરેન્સને વધુ મહત્વનું લાગ્યું ને થોડાક માણસો સાથે લઈ મદીનાથી આવતી ટ્રેનને મદારીજ પાસે ઉઘાડી દેવા તે નીકળ્યો. પણ ટ્રેન ઉઘાડી ન શકાઈ. લૉરેન્સ એથી ઉલટો વધુ ખુશ થયો, કારણ પાછળથી એને ખબર પડી કે એમાં મદીના છોડી જતાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો જ હતાં. ત્યાંથી દમાસ્કસ જઈ તુર્કો વિરુદ્ધના જળવાખોરોને એ મળ્યો. ૫૦૦૦ એના આગમનની ખબર પડી ગઈ અને એના માથા સાટે મોંઘી કીમતના પોરટરો દમાસ્કસમાં ચોડાયાં. લૉરેન્સ ત્યાંથી રાતોરાત

નાસી છૂટયો અને મહિના દિવસમાં તો અકાના જીતી લીધુ મિટિય સામ્રાજ્યની ગરદન જેવી મુએઝની નહેર પણ પડનાગ કાપનો ભય આથી નાબૂદ થયો ને તુર્કોની પીઠમાતુ અગમ બહુનું ધાર વધુ વધુસતુ ગયુ.

આ અકાબાને તુર્કોથી કેમ છોડાવવુ ને આવી પેર કેમ ટકી રહેવુ એ જનગણ એનેનીને સલાહ ચર્ચ પડ્યો હતો ત્યારે હોરેન્સે એ પાર પાડી આપ્યુ સીનાઈ પર્વતના સીધા ચઢાણ ચઢના માણસો ને ઉટા થયરી ઊભા હતા ને મુએઝના અખાતમાંથી આવતા પવનના ઠંડા સપાટા ઠારી દેના હતા, હજા હોરેન્સે નિર્મોહપણે ઝપનાવી દીધુ પછી તો બીરાના જાતુ અને તુર્કોને જરિકાથી દૂર હાલી મૃત સરોવરની ઉત્તરે આવેનો જોડન ખીણનો બધો પ્રદેશ મુગલિન બના થો તુર્કો એનાથી હવે બૂતની જેમ બીવા લાગ્યા નેમાથે જમાવ ખધાની દ્રેન હોરેન્સે ઉઠાવી ત્યારથી તેના માથાની ફીમત અનેકગણી વધી ગઈ હતી

ત્યાથી જુદા જુદા થાણા સગ કરતો જઈ તે હમાસ્કસની દક્ષિણે દસ માઈલ ધગી આવી પહોચ્યો એની લશ્કરી કુનેદ તો ત્યા જણાઈ આવે છે કે સર આર્ચિબાલ્ડ મરેએ ગાગ પડે હવો કરી ૩૦૦૦ માણસોના ભોગે ૧૭૦૦ તુર્કોને મારી હડાવેલા ત્યારે હોરેન્સે આ નામા ફક્ત ૨ જ માણસોના ભોગે ૧૨૦૦ તુર્કોને મારી હડાવેલા દરાનુ રેલવે જકશન એણે એમ્લાએ હિમતપૂર્વક ઉઠાડી દીધેનુ અને એનેનીને તુર્કો સામેના મોગ્યાની સધળી બુમિકા પણ એણે જ નૈયાગ કરી આપેલી એનેની પણ એની પ્રતિજ્ઞા પર મુગ્ધ થયો હતો ને એને નાણાંની, સરબમની, વગેરે જે મદદ નેઈએ તે છૂટથી મોમ્લાવી આપનો હતો

કાર્મ પાશ્તાલે વ્યક્તિગત રીતે પૂર્વમાં કદિ ન જમાવેની હોય એવી સત્તા હોરેન્સે આ રીતે જમાવી હતી એનુ કાગળ એક જ

હવે અગ્નોમા એણે મૂકેલો વિશ્વાસ અને એવા જ વિશ્વાસનું એણે સામું કરેલું સપાદન ચિસ્તના બાન વિનાની એ ચુસ્ત વ્યક્તિ વાદી પ્રગતે પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી કે લૉરેન્સ એમને માટે પ્રમાણિક પ્રયાસો કરી રહ્યો હતો. જોરી આમડીનું ગુમાન રેગિસ્તાનની એ ઓલાદ વચ્ચે એણે ઓગાળી નાખ્યું હતું. આમ રગદ્ગદની દીવાન નાખી કરો, પ્રેમ અને સેવાભાવથી લૉરેન્સ અગ્નોના વિનમ્ર સમાર્પ ગયો હતો.

એની લડતની ગીત પણ અનોખી હતી. લાવવશર સાથે મોગચો જમાવવા કરતાં ટુકોના મોગચા પાછળ છાપા મારી મારીને મુખ્ય હમતો કપી દિશાએથી આવશે એના નિર્ણયમા એ તેમને અયોદ્ધસ બનાવી દેતો. રૈઝત ધણીવાર એની નીતિ સમજવામા નિષ્ફળ નીવડતો ને મુરેહ કગવા તત્પર થઈ જતો. પણ લૉરેન્સ એક અગમ કરતા પણ વધુ લાગણીથી એને સમજાવતો. અરબ પ્રગતી આઝાદી એ એકમાત્ર તેનું ધ્યેય હતું. ટુકોએ એના મસ્તક માટે ઈનામ કાઢેલું પરંતુ રણના એ મશાલથીનું મસ્તક તો સદા અરમોનું જ બાગીદાર રહ્યું.

એ આગળ વધતો જ ગયો. દમાસ્કસ પહોંચતા ત્યાં લાન બડકા દેખાવા એ સળગતું હતું ખાની કરી જતા જર્મનોનું એ પરાક્રમ હતું સૂરજ ઊગતા તો સુખડોથામ શમ્સોકમરની રોશનીમા ઝગમગી બિડતા દુનિયાના એ પ્રાચીનતમ નગરમા એ પ્રવેશ્યો ને હરમે માથી તેના પર ગુનોનો વરસાદ વગસવા લાગ્યો. એલેનખી આવી પહોંચતા સુધી તેણે એ કળજે રાખ્યું. બૂખે મરતા લોકોને ટુકોના કાહારોથી તૃપ્ત કર્યા પછી તાર ને રેલવે પાછા શરૂ થયા નવી ચળણી નોટો છાપવામા આવી અને લૉરેન્સે રૈઝન વતી શુક્રીને સીગિયાનો 'એકિટગ મિલિટરી ગવર્નર' જાહેર કર્યો.

ત્યાંથી આગળ વધતા ૨૦૦ માર્ચલ પરનું અલોપો જિતાયુ અને

પછી મુસ્લીમિયા રેલેશન છૂતી બગદાદ અને સીરિયન રેલવે પર કબજો મેળવી તુર્ક સરકારને અટૂલું કરી નાખવામાં આવ્યું. એ પછી બે ૪ દિવસ રહી ઘુઝ્કોએ લુદ્ધ આટોપી લીધું, અને ૧૧ દિવસ રહીને જર્મનીએ પણ શત્રો હેઠે મૂક્યા.

ઘુઝ્કોને પહેલેથી ઉવટ સુધી પરાજય, તર્ક દડસેલતી મએલી દોરેન્સની આ કામગીરી આકર્ષિક નહોતી, તેમ ઉતાવળી ધે નહોતી. એ કામગીરી સાથેત પાર ઉતારતાં તેને પૂર્ણ સાત વરસ લાગેલાં. બધી વખત તો મોર્માં કાળિયો નાખી ન શકાવ એવી રણની લૂખી ઝાળો વચ્ચે તેને રહેવાનું થતું. અરકાથી પીકાવા ને બેલાન ઘર્ષ જવા છતાં જોડની પીક પર એક જાવણીથી બીજી જાવણીએ ટોડાટોડ કરવામાં તેને હાવવો પડેલો શ્રમ તો આપમેળે સમજાવ તેમ છે. એની એ કામગીરીને લઈને તો એ 'મહાના શાદબાદ'નું બિરદ અને 'કર્નલ દોરેન્સ આવ અરબિયા' તરીકે જગતકોર્તિ પામ્યો.

આવી અપ્રતિમ કામગીરી પૂર્ણપણે અદ્ધો નિરૂપવી અશક્ય હોઈ, દોરેન્સના જીવનમાં રસ ધરાવનારાઓએ એના લખેલા 'Seven Pillars of Wisdom' ઉપરાંત કેપ્ટન સિડેસ હાટ'ના 'The Ghost of Napoleon' અને 'T. E. Lawrence in Arabia and After' એ બે પુસ્તકો તથા એ જ કેપ્ટન સિડેસ હાટ' રોજટ' મેજની સાથે લખેલું 'T. E. Lawrence to his Biographers' પુસ્તકો ખાસ વાંચી જવાં જો કે સિડેસ હાટ' તેના પર બીજું પુસ્તક લખવાનો પોતાનો ધરાદો લખી મોકલતાં આગાહીના આ નિરૂદ્ધ આચકે તો કહેતું, 'Cape is foolish to go on exploiting my vein. The public will vomit when it feels the surfeit come.'

છતાં આજે તો રણના એ વેરાગી ઉપર જે દર્ષ સખાય છે તે અધરેઅધર વાંચવા જનતા ઉતકંક રહે છે.

મૂઠાચુર્ર થાળે પડ્યું. મિત્રરાષ્ટ્રો જીત્યા ને તુર્ક ચહેનચાહત ઉથલી પડી. તાતાર ન્યોતિર્ધર કમાલ પાયાએ ક્રાંતિનો ઝંડો હાથ ધરી, સડેલાં અંગોસમાં અરબ પ્રદેશો તુર્કોથી છેદી નાખ્યા ને તેની નવરચનાનો પાયો નાખ્યો. આ છેદાઈ ગએલાં રાષ્ટ્રોનું આખું અરબ સમવાયતંત્ર ઊભું કરવાનો સલાવના ઊભી થઈ.

લૉરેન્સનો અગ્રાતવાસો હવે જગતને ઉઘાડો બની ગયો હતો. એની કામગીરી પર પ્રશંસાની ઝડી પર ઝડી વરસતી હતી, અને એટલે જ પારીસમાં જગતની પુનરચનાના દાવા સાથે એકઠા મળેલ ખેલાડીઓ સમક્ષ ૧૯૧૬ માં ફ્રેંચને લઈ ને લૉરેન્સ ઉપકચો ત્યારે અરબ પ્રજા પ્રત્યે હમદદી ધરાવતા સઘળાની આશાની મીટ તેના પર કેન્દ્રિત બની હતી. જગત આખાને ત્યારે ઇતિહાસ આપવામાં આવતો હતો કે મિત્રરાષ્ટ્રોના આ પ્રતિનિધિ ચાલ્યાકયો દુનિયામાંથી યુદ્ધને હમેશાને માટે હાંકી કાઢી સંપૂર્ણ માનવભાવ વિકસાવશે.

પરંતુ મિત્રરાષ્ટ્રોના આવવાના દાંત તો હવે જ ધીમે ધીમે અમકવા માંડ્યા. પાલેસ્ટાઇન ઉપર અંગ્રેજોની આંખ હતી, સીરિયા ઉપર ફ્રેન્ચોની. અને રબે સીરિયા પચાવતાં કંઈ દરકત ઊભી થાય એ બીકે સુલેહની વાટાઘાટ ચલાવવા બેઠેલા ફ્રાન્સે પહેલેથી જ વીસહમ્મર સૈનિકોને સીરિયામાં ઉતારી દીધા.

લૉરેન્સ ફ્રેંચને પ્રથમ લડન લઈ ગયો. એણે અરબ વેશ જ પરિધાન કરેલો હતો. ફ્રેંચને બર્કિંગહામ પેલેસ તરફ લઈ જતી વખતે એ માટે તેને સવાલ પણ થયેલો કે, 'તાજના પ્રગ્નજન અને અફસર હોવા છતાં તમે આ વિદેશી પોશાક કેમ પહેર્યો છે?' લૉરેન્સે જવાબ આપેલો, 'એક માણસને ન્યારે બે માલિકોની સેવા બગાડવાની હોય છે ને તેમાંના એકનો તો કાપ જ વહોરવાનો હોય છે, તારે સારામાં સારું એ છે કે વધુ શક્તિશાળીનો કાપ વહોરવો. હું અમીર ફ્રેંચના કુબાષિયા તરીકે અહીં આવ્યો છું, ને તેનો પોશાક આ છે.'

ફેઝલને ઈંગ્લાંડ દેખાડી લૉરેન્સ તેને મુલેહ પરિષદમાં લઈ ગયો. ફ્રાન્સમાં એ વખતે મગરૂર મુત્સદ્દી કલેમેનસોનું શાસન હતું. એણે પહેલેથી ફેઝલ પ્રત્યે અણુમતો જતાવતા માંડ્યો. લૉરેન્સની વાત ક્રાઈએ ન્યાય માની હોય તો તે લૉઈડ જ્યોર્જ, અને લૉરેન્સના કહેવા પ્રમાણે, મુલેહ પરિષદમાં એ જ એક એવો આદમી હતો જે પોતાના દેશની ઈચ્છાનુસાર નહિ પણ સત્યની રીતે વર્તવા તૈયાર હતો. લૉઈડ જ્યોર્જને તેણે અરજ પ્રથમ સમજાવીને બેસી ન રહેતાં તેનો ઉકેલ પણ જતાવ્યો. પરંતુ મુલેહ પરિષદને ન્યાયની કશી પડી નહોતી. એને તો યુદ્ધાંતે નધણીઆતા બનેલા મુસ્કોની હુટના લાગલા જ વહેંચવાના હતા.

પરંતુ ઈ. ૧૬૨૦ માં દમારકસમાં મળેલી અરજ કોમિશનના નિર્ણય પ્રમાણે ફેઝલે પોતાને સીરિયાનો રાજા બહેર ઠરી દીધો અને અબ્દુલ્લાએ પોતાને ઈરાકનો. આ બન્ને પક્ષતાં જ લૉઈડ ફ્રેન્ચને તેમને સાન રેમો ઈન્ફ્રન્સમાં બોલાવ્યા ને ઉદ્દેશો નિર્ણય સંબંધાવી દીધો કે, સીરિયા પર ફ્રેન્ચોનું શાસન રહેશે, અને મેસોપોટેમિયા તથા પાલેસ્ટાઈન પર બ્રિટિશોનું. એ વર્ષના માર્ચમાં ફેઝલે રાજપદ સ્વીકારેલું અને જુલાઈમાં તો તેને તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો.

ફેઝલને યએસો આ અપકાર લૉરેન્સ માટે ઉદ્ધા કરોરા સમો હતો. ફ્રેન્ચોએ તેને દમારકસમાંથી કાઢી મૂક્યો ત્યારે લૉરેન્સે એક ફૂતરાને ફ્રેન્ચ માનચાંદ લટકાવી આકસકૂડની શેરીઓમાં ફેરવ્યો. ફેઝલને યએસો અન્યાય લૉરેન્સનો સબજો જૂનકાળ અપ્રમાણિક કરાવતો હતો. જે પ્રજાની સાથે ખબેખબા મેળવી 'એકાત્મતાથી એ લડેલો' એ પ્રજાને પણ તેની સબજી સિદ્ધિઓ દ્રોહમાં ખપતી લાગી. આ અથા રાનદિન તેનું દિલ કારવા લાગી.

એવામાં વિનરટન ચર્ચિલ બિટનના પરદેશખાતાનો મુખની બન્યો. લૉરેન્સનું મદત્ત એ પૂરેપૂરું જાણતો હોઈ તેને પરદેશખાતામાં

કર્નલ લૉરેન્સ

લઈ લીધો. લૉરેન્સની અફળ ગએલી પ્રમાણિકતા પ્રત્યે એ દિલસોઝ બન્યો. સોરિયા ફ્રેન્ચોને અને પાલેસ્ટાઈન તો ધિરૂનને હાથ ગએલાં જ હતાં, પણ હજુ મેસોપોટેમિયા અને દાન્સ-જોર્ડન બાકી હતાં ફ્રેન્ચોએ ફ્રાન્સી દીધેલા ફ્રેન્ચને લૉરેન્સે મેસોપોટેમિયા અપાગ્યું, ન્યારે અબ્દુલ્લાને દાન્સ-જોર્ડન. અને આ રીતે પોતાના ભ્રમ આદર્શનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.

સંસ્થાનાને લગતા ખાતાના સલાહકાર તરીકેના પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું હેણા મહિનાનો પગાર લીધા વિના જ આપી દઈ, પોતાની નિર્માજ સેવા પર લાગેલા કલંકથી જલતા લૉરેન્સે પોતાના તપોભંગના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જાહેરજીવનમાંથી પોતાની જાતને ખેંચી લીધી. પ્રમાણિકપણે પોતાનું ગુજરાન ચક્ર્ય બનાવવા એણે સાહિત્યની દુનિયા તરફ નજર માંડી અને ફેટલાંક સામયિકોમાં નનામા લેખો મોકલ્યા, પણ સફળતા જ પાછા આગ્યા. આ જ કાળ એની મુફ્લિસીની પરિસીમાસમો હતો. એનાં કપડાં સુદાં ફાટી જઈ તે ચીથરેહાલ બન્યો હતો. અરબોના એક વંશતના એ ખેતાજ બાદશાહને, મકાના શાહનશાહને, એક ટંક ભોજન મેળવવાના પણ સાંસા હતા; અને એક વખતના ભોજન માટે ધણીવાર પોતાને જમવા તેડી જાય એવો કોઈ મિત્ર મળી જવાની આશાએ ક્યૂંક ઓવ ચોર્કના દરવાજા આગળ તે એક મિસ્કીન મિથાલ બેસી રહેતો.

આ ગેરકન-સાફ ને મુફ્લિસીથી હિજરાતા લૉરેન્સે પોતાના જીવનસર્વસ્વસમી અરબ આઝાદીની લડતની કથાને અને શાહીમાં રેલાવવાનું નક્કી કર્યું. એ વીરના વીરોચિત કાર્યોનું એ અમર સ્મારક તો 'Seven Pillars of Wisdom,' જમતનાં અમર પુસ્તકોમાંની એ એક કૃતિ ગણાય છે, અને તેનું નિર્માણ કરવાની, હોબાર્થના વિ. ૨

કહેવા મુજબ, હોરેન્સની ઇતિહાસ પ્રત્યેની ફરજ જ હતી. જે વખત તો એ એવાતો બની હતી. અને એમાંથી કમાવાની દાનત હોરેન્સે પહેલેથી જ નહોતો રાખી. એ પોતે હોરેન્સ જ મરી ગયો હતો ને ! પુસ્તક ઉપર લેખક તરીકે પોતાનું નામ પણ એણે નહોતું મૂક્યું. એની આવક બધી એણે એક દરદને સોંપી દીધી. એનું બીજું પુસ્તક 'Revolt of the Desert' તેના આ મહાઅધિના જ તારવેલો સારાંશ છે.

અને હોરેન્સ મરી જઈને, કુમાર વયથી જ પોતાને જોને દેખાતો, એ વિમાની ખાતામાં જ. એમ, રાંસના બનાવટી નામે જોડાવા તે અકસ્માત જ આર. એ. એફ. રટેસન પર પહોંચ્યો.

‘આ પહેલાં તમે શું કરતા હતા ?’ તેને સવાલ કર્યો,

‘એક રથપતિને ત્યાં હતો, સાહેબ’, તેણે જવાબ આપ્યો.

‘તો આ ખાતામાં કેમ જોડાઓ છો ?’

‘દેશને કંઈક વધુ ઉપયોગી થઈ પડવા.’

એને વિમાન ખાતામાં લઈ લેવામાં આવ્યો. પણ ત્યાં એને જોળખાઈ જતાં વાર ન લાગી. એને ઘખલ કરતી વખતે અકાઠા બતાવનાર સાઈન્ટ મેજરે પણ પછી એની મારી માગી. પરંતુ એ ઘિણાચારથી હોરેન્સ પર હતો. એ પેસેજ સુદાં સાફ કરવા મંડી પડ્યો. એક દિવસ એમ કરતાં એક સાઈન્ટ મેજરની નજરે તે પડ્યો ને તેને તેમ કરતો અટકાવી બીજા કોઈ પાસે એ કરવાનું તેણે કહ્યું. ‘શું મને એ-માટે નાલાયક ગણે છે ?’ હોરેન્સે સામે પ્રશ્ન કર્યો ને પાછો પોતાના કામમાં મંડી પડ્યો.

પણ આજનું ધમાલિયું જીવન જિંદગીમાંથી ચાંતિ ને નિરાંતનું જે અપદરણું કરતું જાય છે તેણે હોરેન્સને પણ પોતાના સહનમાં લીધો. જે એમ રાંસનો બેદ એક છાપાચરો પામી ગયો ને તેણે

એ વાત જગમહેર કરી એ જાહેરાત માટે એને ત્રીસ પૌન્ડ મળ્યા પછી લૉરેન્સની યાત્રિ એણે હજી લીધી હવાઈ ખાતા સાથેના તેના જોડાણ સળધે એટલી અફવાઓ ફેલાવા લાગી કે એગ્રાઈમેન્ટ સ્કેન્ડ કલાસ જે એચ ગૉસને પોતાના કામને અગે નહિ પણ પોતાના નામને અગે નામરજીએ છૂટા થવું પડ્યું

પાછું ટી ઈ શૉનું નવું નામ અપનાવી ૧૯૨૩ ના માર્ચમાં ડાસેન્ટ મુકામે બોવિંગટન કંપર્માં એ ટૅન્ક ડ્રૉપ્સમાં દાખલ થવા પહોંચ્યો ત્યાં નિશાળમાં લેવાય છે એવી તેની પરીક્ષા લેવાઈ— 'બોવિંગટન કંપે તેના ૫૦ પાઉન્ડી છાપ' ઉપર નિમઘ લખવાની

એણે ઇસેકસથી પોતાનો નિવાસ બદલાવી ડાસેન્ટમાં ગયો ત્યાં મિ નો'સ નામના શપ્સની કેટલીક જમીન હતી તે તે પર એક બિરમાર જુ પડી આવેલી હતી લૉરેન્સે જમીન સાથે એ જુ પડી ખરીદી લીધી તે કનાઉડ્ઝ હિલ નામે પ્રખ્યાત થયેલો તેનો નિવાસ ત્યાં બાંધ્યો એ બધાવવા પૂરતા નાણાની જોગવાઈ અર્થે મક્કાના શાહજાદાએ મિત્રદાવે તેને બેટ આપેલું સોનાનું ખજર તેને વેચી દેવું પડ્યું

એનો શોખ તો વિમાની ખાતાનો જ હતો છતાં તે ટૅન્ક ડ્રૉપ્સમાં જોડાયો એને એક અફસર તરીકે વિમાની ખાતામાં લેવા સરકાર તૈયાર હતી, પણ અફસરપદથી જ એ ઊખડી ગયો હતો એને અફસર થવું હોત તો કચારનોય થઈ ગયો હોત ને 'પ્રાઈવેટ' ને બદલે 'હિઝ એક્સેલેન્સી' બની ગયો હોત પણ મિસરના હાર્ષ કમિશનરનો કે હિંદના વાર્ષસરોય સરખા ઓદ્ધાનો અસ્વીકાર કરનાર પાસે એવી આશા રાખી જ શી રીતે શકાય ?

ડાસેન્ટમાં લૉરેન્સને આનંદ આપી શકે તેવું કંઈ હોય તો ત્યાંનું પ્રકૃતિસૌન્દર્ય તથા ટૉમસ હાર્ડી સાથેની મુલાકાતો એ છતાં સરમરણોની ભૂતાવળ એના મગજ પર કાળૂ જમાવી દેતી ત્યારે તેમણી છટકવાનું

ઓપાનિત સાધન પણ એણે ઊંચું કર્યું હતું, અને તે મોટર સાર્વજનિક પર પૂર ઝડપે દોડ મૂકી દેવાનું ઝડપનો એણે કળવેનો શોખ પશ્ચાદ્ગત્યનમાં એનો કીમિયો થઈ પડ્યો, કાગળ એણે લખ્યું છે તેનું,
 'In speed we hurl ourselves beyond the body'

અમુકધાનિન્તાનની અધારી દુનિયામાં અમીર અમાનુષ્યાદ ન્યારે નરી રાશની ફેલાવવા મથી ગયો હતો, અને તેનું વલણ સામ્યવાદી રશિયા પ્રત્યે આનુંકષ બનતું જતું હતું એ અરસામાં ૧૯૨૬ ના કીમેન્ત્રમાં લૉરેન્સને હિંદુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યો. એ મગચી ઊતર્યો ત્યારથી જ તેની હોલયાલ પર નિયંત્રણ મૂકવામાં આવ્યું અને એને બગિકામાં જ પૂગઈ ગયેલું પડ્યું, કારણ દિંદી સરમગને તેનામાં વિશ્વાસ ન હતો. અદાત મદિના આ રીતે વીનારી તે પેલાવર ઉપડ્યો અને લા એક અડવાડિયુ ગાળી સગદર પગના એકલવાયા મિલ્યા મીરાશાદ તે ગયો. અફઘાનિસ્તાનના એ પળીના કુશુલ નામમાં લૉરેન્સે શો લાગ લગાવ્યો. એ તો ઇતિહાસ બોલે ત્યારે ખરૂં, પણ સરદાર પગતી તેની હાજરીની ખીના અમેગિમ્ન પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ ને અફઘાન સરકારે તેને પકડવાનો અજગ ન્યા દેખાવ ત્યાં કાર કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. આથી શમૂલના બ્રિટિશ પ્રધાન સર કાન્સીસ હમ્ફ્રીઝના વિરોધ છતાં ૧૯૨૬ માં લૉરેન્સ મગચી વળી આવ્યો ને તાબડતોળ ગીમર 'રજપુતાના' માં ઈંગ્લેન્ડ ઉપડી ગયો. પોતાને નામે ચડેલા આબોથી તે માકિત હતો એટલે ત્યાં જઈને સૌ પહેલી એ પોતે સરદાર પર બચસી કરવા નહોતો ગયો તેની ખાતરી ત્યાંની 'ઈન્ડિપેન્ડન્ટ લેઝર પાર્ટી'ને કરારી આપી.

મિત્રોની સામવથી ફરી પાછો વિમાની ખાતામાં એને પ્રવેશ મળ્યો, પણ એ ચરતે કે તેણે સામાન્ય વિમાની તરીકે રહેવું, વિમાનમાં એકલા ન ઊડવું, ઈંગ્લેન્ડ કદી ન છોડવું, કાર્ મોટા

કર્નલ લૉરેન્સ

માણસની મુલાકાત ન લેવી; વગેરે. ને એ બધી શરતો એણે સ્વીકારી, કારણ મોટાઈની પોકળતાથી તે ત્રાસી ગયો હતો. એક અમેરિકન પેઠી તરફથી 'ઓડીસી'નું ભાષાંતર કરવાનું એણે સ્વીકાર્યું. જેમાં પ્રવૃત્ત રહેનાં પોતાના પૂર્વજીવનની તમામ સ્મૃતિઓ ફરનાઈ જવાની એને આશા હતી.

આજે ત્યાં આર. એ. એફ. કૅડેટ કૉલેજનું બવ મકાન ઊભું છે, ત્યાં સિંકનસાયરમાં કેનવેલ મુકામે લૉરેન્સ ફરી વિમાની ખાતામાં દાખલ થયો. એના પર લાદવામાં આવેલી કક્ક શરતોને લઈને, મોટર સાર્કલ પર ઝંકપના વધુ ને વધુ અખતરા કરતા જવાનો એકમાત્ર ધ્યાનદે તેને રહ્યો હતો.

ત્યાં એક વખત એક મોટર તેણે રસ્તામાં અટકી પડેલી જોઈ. એને ચાલતી કરવા મદદ કરવા જતાં તેનો જમણો હાથ ભાંગ્યો. કંઈ જ બન્યું ન હોય એ રીતે સ્વસ્થ રહી તેણે કાળા હાથે જોર અજમાવી મોટર ચાલુ કરી આપી ને મોટરિસ્ટને એકે શબ્દ કહ્યા વિના પોતાને રસ્તે પડ્યો. પોતાના દેહ પર આવેા સંકલ્પશક્તિનો વિજય કેળવતાં તો તે નાનપણથી જ શીખ્યો હતો.

ઝંકપના આ અખતરાઓએ જ જગતથી વિરક્ત બનેલા આ મહાનુભાવને જીવનથી વિરક્ત બનાવ્યો. પૂરે ઝંકપે જતી એની મોટર સાર્કલ સામે આવી ગએલા એક બાળકને તરી નીકળી જવાનો પ્રયાસ કરતાં એણે કાજૂ ખેંચ્યો ને મોટર સાર્કલ પરથી ઊડી પડ્યો. જે ખોપરી પર લાખોનાં દામ ન્યોચાવર થતાં એ ખોપરી તૂટી ગઈ અને ૧૪૨ કલાકની બેથુદ્ધિ પછી ૧૯૪૫ ના મે માસની ૧૬ મી તારીખે તેના જીવનનાટક પર છેવટનો પડો પડી ગયો. એ નિર્બ્યાજ સેવાબાવી પોતાનું મૃત્યુ પશુ એવું જ નિબ્યાજ માગતો ગયો હતો કે, 'મારી સ્મશાનયાત્રામાં મારા અંગત મિત્રો સિવાય બીજા

કાર્પએ ભાગ ન લેવો અને મારી કબર પર કાર્પએ ફૂલ ન વેરવાં. '

આજે તો કર્નલ ડી. ઇ. લૉરેન્સનું જીવન એક હંતકયાસનું બની ગયું છે. પણ જે જોમ ને આરબૂથી બ્રિટિશ સંસ્થાનતને સ્વાતંત્ર્યના એ દૃષ્ટદ્રષ્ટાએ પોતાની સેવા સમર્પી, અને એ બધું જ પોતાની સગી આંખે અક્ષય જતું નિદાણી રહી પોતાના આદર્શના જે બૂકા એણે ઊકતા જોયા અને જીરવ્યા, એણે એનું આખું જીવન એક કસ્ટ્યુ પ્રશસ્તિસમુ બનાવી દીધું હતું. સંગઠિત રાજદ્વારીઓએ હીરોલા એના એ જાનવલ્લભાન પૂર્વજીવનનાં સંસ્મરણોએ એ હમેશ માટે સીઝાતો રહ્યો. આદર્શના ખંડિયેરના એ ફકીરની પ્રમાણિક નિષ્ઠા અને નિઃસ્પૃહ સેવા પ્રત્યે આપણે માનની નજરે ન જોઈ શકીએ તો તે આપણાં જ કમભાગ્ય ગણાવાં જોઈએ.

એ જીવ્યો એ જાનવલ્લભાન કારકિર્દીની ભવ્યતા, અલબત્ત, તે પોતાના 'Seven Pillars of Wisdom' માં સમાવતો ગયો છે. જે કે ધણાકાએ તો એમાં પણ એની આત્મપ્રશંસા ઊતરવાતો ભય સેવેલો, પણ એવું કશું બનવા નથી પામ્યું. પોતાને ગૌણ સાધનપદ આપી સાધ્યનું જ એમાં એણે મહત્ત્વ નિરૂપ્યું છે. એ પોતે કુલ નવ વખત જખમાએલો, છતાં એમાં એ કે ત્રણ વાર જ ઉલ્લેખ આવે છે.

પરંતુ કોદના કાણાં વિનાના રહેલા એક જ ગજવામાં માત્ર એક શિલિંગ ને ત્રણ પેન્સની મૂડી સાથે, ફાટેલા પાટલન ને તૂટેલા જોડા સાથે બૂખી ફાલતે રજીતતા લૉરેન્સે જીવનના જે અધારા પાસા સાથે સખ્ય સાધ્યું એનું શ્લોકોત્તર બધાન તો એ પોતાના 'Mint' નામના આદ્યજ્ઞતાંતના પુસ્તકમાં કરતો ગયો છે. જીવનના એ નાસીપાસ ગાળાની સ્વચ્છી કક્ષીમીડીઓ એ પુસ્તકમાં સાઘંત ઉતારી છે.

પરંતુ એ પુસ્તક વાંચવા આખી દુનિયામાં માત્ર ૭ જ જણ લાગ્યથાળો થયા છે. કારણ, લૉરેન્સ પોતાના છેલ્લા વસિયતનામામાં આજ્ઞા કરતો ગયો છે કે ઈ. સ. ૧૯૫૦ પહેલાં જાહેર જનતા માટે એ પ્રસિદ્ધિમાં ન મૂકવું, પ્રસિદ્ધકર્તાનો કોપીરાઇટ સાબૂત રાખવા માટે અમેરિકામાં એ પુસ્તકની માત્ર ૧૨ જ નકલો છાપવામાં આવી હતી. તેમાંની બે નકલો, સ્વાંના કાવદા પ્રમાણે અમેરિકન કૉંગ્રેસની પુસ્તકશાળામાં રાખી લેવામાં આવી છે. બાકીની દરેક પ્રતની વેચાણ કીંમત એક લાખ પૌન્ડ રાખવામાં આવી છે. બર્નાર્ડ 'શાએ' મિન્ડ 'ની હરતલિખિત પ્રત વાંચી લજામણ કરી છે કે, 'તેને નાથ પામતી બચાવવી જોઈએ.'

ગૌરાઓની જન્મજાત તુમાખીને લૉરેન્સ કેટલી બધી ધિક્કારતો હતો, એ તો કરાંચીથી એક મિત્રને તેણે લખેલા પત્રમાંનો આ ફકરો વાંચતાં સમજાય છે: 'Believe me, I am ashamed of my race here. They deserve to lose ground in the world for their frivolous ineptitude.'

સૈનિક અને રાજનીતિજ્ઞ, સાધુ અને ફિલસૂફ લૉરેન્સ સફળ સાહિત્યકાર તેમ સફળ કવિ પણ થઈ શકત. તેની પ્રતિભા કવિની હતી અને કવિતા પાછળ એ થોડુંક મથેલો પણ ખરો, પરંતુ પ્રવૃત્તિમય જીવને એ પ્રતિભાને કળ્યાવી નાખી અને પોતાના હૃદયનો સઘળો ઉદ્રેક તે મિત્રોને પત્રોમાં લખીને ઠાલવવા લાગ્યો. એના પત્રો સદા સાદા, સરળ અને સચોટ રહેતા. એક સમાજોચકના કહેવા પ્રમાણે, એમાંના કેટલાક પત્રો તો જગતના ઉત્તમોત્તમ પત્રસાહિત્યમાં રયાન લે તેવા છે, એના પત્રોમાં પણ એ જ વિદગ્ધ કારુણ્યપ્રવાહ વહી રહે છે. એના ઉદ્ગમ પર તો એણે પોતે જ એક પત્રમાં પ્રકાશ પાડ્યો છે: 'My letters always end in tears perhaps because the burning out of free

will and self-respect and delicacy from a nature as violent as mine is bound to hurt a bit. '

આવા નાસીપાસ નગસિંદની, આદર્શના એ અવધૂતની, બેકદર જગતને સાચો કીંમત તો લિડેલ હાટ' જેવો કોઈ વિરલ ગુણુદ જ સમજાવી શકે કે, ' Free from pettiness, and free from ambition, immeasurable in understanding, his individualism springs from the wisdom of the ages—the wisdom which reveals that life can endure, and manhood develop, only in an atmosphere of freedom. '

હિંદના મુહાજિર
લાલા હરદયાલ

“અય સદાએ નારને નાકુસ
 અય ખાંગે અઝાં!
 છે હ દો ઇ ન ગ મ એ
 હુએ વતન મેરે તિયે;
 રહ ગયા નિન્દા તો ખુત
 નાએગા યહ મરનેકે ખાદ;
 થા વતન કે વાસ્તે મેં
 યા વતન મેરે તિયે.”

હિંદના
 મુહાજિર
 લાલા
 હરદયાલ

આવી આહોઝારી કોઈ એકાદે નહિ પણ અનેક ભારત-
 વાસીઓએ મામોમથી વિરહી બનીને અવારનવાર ગુન્ગરી છે અને ગુન્ગરતા
 રહ્યા છે. વતનની આન પગ મતવાલા બની કુરખાન થવા નીકળેલા
 એવા અનેકાએ પોતાનું ત્યાગી, તપસ્વી અને નિર્ભીક જીવન મા-
 મોમનું ફરી મોં જોવાની શક્યતા ન રહેતાં વિદેશોના ચરણે ધરી દીધું
 છે. પણ એવા અનેકા વચ્ચે લાલા હરદયાલનું સ્થાન તો અદ્વિતીય
 જ છે અને રહેશે. કારણ, એમના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમે આખરે સારી માનવતાને
 સમાવી લેતો વિકાસ સાધ્યો હતો.

એ ક્રાન્તિકારી હતા. આજન્મ દિલેર ક્રાન્તિકારી રહ્યા હતા, પણ
 પોતાના હમવતનીઓ પૂરતી જ એ ક્રાન્તિ મર્યાદિત ન રહેતાં દુનિયાના
 કોઈપણ ભાગમાં ચાલતું દમન એમને ચથરાવી મૂકે એટલી હદે સંવે-
 દનશીલ બની હતી માનવતાના સ્વપ્ન અને મુસંવાદી વિકાસને કુબ્ધ
 બનાવતા એકેએક કારણ સામે એ ઝઝૂમતા. એમનું જીવન એ

શિરત અને સમર્પણનું જ જીવન હતું.

આવા એક સાનુકંપ અને વિકાસશીલ આત્મા પર કુખ્યે વતનથી સગમતું કંયું જિગર ઓવારી ગયા વિના રહે ? લાલા લજપતરાય તો હરદયાલનો સદા સર્વ ઉદ્દેશ કરતા કે, 'એમના જેવો પ્રમાણિક આદર્શવાદી મને ખીજો મળ્યો નથી.' લોકમાન્ય ટિળકે પણ પરદેશોમાં રહીને દિંદનું સર્વથાચોખ્ખ પ્રતિનિધિપદ સાચવનાર એ આદર્શવાદીમાં દિંદની બાવી આશાઓની પૂર્તિ જોએલી. અને દિંદની ધરતીને ચૂમવા જોટલાં એ પગલાં ખુશનસીમ નીવડ્યા હોત તો લોકમાન્યની એ ઉમેદ નિઃસંદેહ ખરે આવત.

દેશની ખાતર પોતાની જિંદગીને પણ હોડમાં મૂકતાં ન અચ-કાનાર એ સમુદ્રોચ માટે સાવરકર જેવો એવો જ જિંદગીનો જુગારી આ નિરાશા વ્યક્ત કરી શકે, 'અફસોસ ! હરદવાલ સરખો ખુદ્ધ દિંદમાં નથી.' હરદવાલની એ વ્યક્તિગત ગુણામત્તા હતી કે દીનબંધુ એવરૂઝથી માંડી જવાહરલાલ સુધીના દિંદના એકેએક રાષ્ટ્રીય કાર્ય-ક્ષેત્રોના મોએથી એમના માટે સરેલા ચખ્દો આદરસૂચક જ રહ્યા હતા.

લાલા હરદવાલનો જન્મ ઇ. ૧૮૮૪ માં દિલ્હીના કાયસ્થ કુટુંબમાં થયેલો. પ્રાથમિક શિક્ષણ ત્યાંની જ સ્થાનિક સેન્ટ સ્ટીફન્સ હાઈસ્કૂલમાં મેળવી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા માટે લાહોરની ગવર્નમેન્ટ કોલેજમાં દાખલ થયા. પહેલેથી જ વિદ્યાર્થી તરીકેની તેમની કારકીર્દિ એટલી યશસ્વી હતી કે એકેએક પરીક્ષામાં એમનો નંબર પહેલો રહેતો. એટલું જ નહિ. ઇ. ૧૯૦૫માં એમ. એ.ની પરીક્ષામાં પણ આખી યુનિવર્સિટીમાં એ પ્રથમ આવ્યા. એથી ચેનવાઈની બીતા એ છે કે એ પરીક્ષાર્થી અંગ્રેજ સાહિત્ય વિષયક એમણે જે નિબંધ લખેલો તે વાંચીને તો ખુદ તેમના પરીક્ષક જ ખોલી ઉઠેલા, 'હું પોતે જ આવો

હિતમ નિમ્મલ લખવાની શક્તિ નથી ધરાવતો તો પછી એને તપાસું તો શી રીતે ?

આવી પ્રગટલા શુદ્ધિમત્તાને પોતાના ચક્રો વચ્ચે આંતરી લેવાનો સરકારને પછી મોહ જાગે એમાં શી નવાઈ ? હરદયાલની પોતાની આર્થિક સ્થિતિ કંઈ એટલી બધી સફર ન હતી કે વિશેષ વિદ્યો પાજન માટે વિદેશોમાં જઈ નાણા ખર્ચી શકે. એટલે સરકારે ૨૦૦ પૌંડની શિષ્યવૃત્તિ આપી, પોતાના જ ચક્રોમાં આંતરી લેવા એમને ઇંગ્લાંડ મોકલી આપ્યા.

પરંતુ એ પરદેશના પ્રવાસે જ એમના વિચારપ્રવાહને સાચુ જોતા કિનારા બદલા અને એવાશી અને આજસની સિવિલ સર્વિસની જાળ વચ્ચે એ પ્રવાહને લુપ્ત થતો અટકાવ્યો. એ બક્ષિસ વડે એમને નવાજનાર તે બીજી કોઈ જ નહિ પણ હિંદમાં વિપ્લવવાદના પહેલા ને પ્રખર જ્યોતિર્ધર તથા સ્વામી દયાનંદના પદ શિષ્યોમાંના એક પડિત શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા.

કચ્છમાં બજુશાળી નામે ઝોળખાતી કિસાન કોમમાર્થી માડવીના સાહસપ્રાણે હિંદુઓને આપેલી એ અમૂલ્ય અને અવિરમરણીય નવાજિશ છે ગાડાખેડુ કોમનો એ ફરજદ બારતીય વિપ્લવવાદનો આચાર્ય શી રીતે બની ગયો એ આખી પ્રસંગકથા એક રંગકથા સમી છે, પણ એના દિલમાં ઉઠેલી આઝાદીની ચિનગારી હિંદના અનેક અગ્રમણ્ય જુવાન દિલોમાં આતશ પૂર્યા વિના ન રહી અને લાલા હરદયાલ તો એના પરિભવ નીચે સૌથી વિશેષ આવેલા.

લાલા હરદયાલે ઈ ૧૯૦૬ માં ઇંગ્લાંડ જઈ એક્સક્રૂડ યુનિવર્સિટીની સેન્ટ જોન્સ કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ શરૂ કર્યો એ અધ્યયનકાળ દરમિયાન ત્યાંની પણ પ્રચલિત એમણે ઝોછી પ્રાપ્ત નહોતી કરી પરંતુ એમના અત્યથ્થુ હવે ઉપડ્યા હતા કિતાબોના

બોજા કરતા સમજી અને સવેગશીલ બળની અસર નીચે તે આવી ગયા હતા.

હિંદમાં પણ નવજાગૃતિનું પ્રભાત ફૂટી ચૂક્યું હોઈ, રાષ્ટ્રીયતાનો પ્રવાહ વેગ પકડ્યો હતો. હરદયાલે એ પ્રવાહ આવશ્યક બનાવનાર પરિસ્થાપનાઓ ઉદ્ગમ અને વિકાસનો જ અભ્યાસ આદર્યો. પાર્લામેન્ટના દસ્તાવેજો પણ એ તપાસી વળ્યા અને ભાગતમા રથપાએલા અગ્રેજી રાજ્યની હકુમતના જેમ જેમ ઉડાણમાં એ ઊતરતા ગયા તેમ તેમ અગ્રેજી ડિઝીઓ તરફથી એમનું દિલ પાછું હડતું ગયું.

એમની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા તો પહેલેથી જ હેમ સમી પરિશુદ્ધ હતી. શાહીવાદને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા એ કૃતનિશ્ચય બન્યા, પછી સરકારી શિષ્યવૃત્તિનો સ્વીકાર એમનાથી કેમ થઈ શકે? થોડાએક સમય સુધી તો આ પરસ્પરવિરોધી વૃત્તિઓનું ઘુમુલ તેમના મનમાં ચાલ્યું પરંતુ આખરે રાષ્ટ્રીયતા વિજયી નીવડી ૧૯૦૭ની આખરે તો સરકારી શિષ્યવૃત્તિ એમણે પાછી દેલી દીધી અને શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માની અભિનવ ક્વિમ્પ્રીની જલદ માત્રા પચાવી હિંદની નાડમાં નવી જ ધમક આપવા માટે એ પાછા હિંદ આવી લાગ્યા.

પૂંજાત્ર્ય યુનિવર્સિટીએ સમજાવ્યા છતાં કાઈ પણ સભોગોમાં સરકારી સહાય ન લેવાનો પોતાનો મનોનિર્ણય સ્પષ્ટ સજાગવીદનાર અને રાષ્ટ્રોત્થાનની એક જ તમજાને દિવમાં ધર આપી બાકીની સવળાને રૂબરૂ આપી દઈને ભાવી જીવનથી મિલકતુમ એપરવા બની જનાર ત્રેવીસ ચોવીસ વર્ષના એ તરુણે સ્વયંચેલ્યાથી જ સ્વદેશ આવીને એકેએક વિદેશો વરતુનો ત્યાગ આદરી દીધો. એટલે સુધી કે સરકારની દ્રેનમાં પણ મુસાફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી !

આમ ફૂલપાથમાં ભાવી જીવનની કાગીદિને લાત મારી લાતા

હરદયાલે કંટકમય માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. એમને સાલી રહી હોય તો એક જ વસ્તુ—જગતના કોઈ પણ મહાખંડ જેટલું જ જને ને પ્રકૃતિએ વૈવિધ્ય ધરાવે તો એશિયાના હૃદયસમો આ દેશ પરાધીન રહી જ કેમ શકે ? એ એ પરાધીનતાનાં શૂળોનાં મૂળ સુધી પહોંચ્યા પછી તો એમને એમ જ પ્રતીત થઈ ગયું ‘શઠ’ પ્રતિ શાક્યમ્’ એ જ જીવન કલહમાં ટકી રહેવાનો સાચો માર્ગ છે. અને એ માર્ગ એમણે છાપાંઓ ને બાપણો મારફત દેશમાં સર્વવ્યાપી બનાવવા માંડ્યો.

લાહોરમાં સ્વદેશભક્તિની પાઠશાળા એમણે સ્થાપિત કરી, અને તેમાં ગુરૂથી થે સવાયા બની એમણે ખુલ્લુંખુલ્લું હિંસા જેવા અંત્ય-માર્ગનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એમની અંગાર ઝરતી વાણીએ હિંદનાં અનેક જીવાન દિલો પ્રજવાળી મૂક્યાં. જે. એન. ચેટરજી અને લાલા દીનાનાથ જેવા એમના શિષ્યો બન્યા અને સઘળા પ્રચારકાર્ય દરમિયાન એમનો નિવાસ હવે લાલા લજપતરાયને ઘેર ।

એમની આ પ્રવૃત્તિએ હિંદની સરકારને લાડકાવી મૂકી અને એના ખોફની તલવાર લાલાના મસ્તક પર તોળાઈ રહી. સરકારને બહાનું પણ મળી ગયું. ઈ. ૧૯૦૮માં કન્હાઇલાલ દત્ત અને સત્યેન્દ્ર બોઝે ધોળે દિવસે જેલની અંદર ગોરવામીતું ખૂન કર્યું ત્યારે તેની પાછળ હરદયાલની દોરવણી હોવાનું કદપી પંજાબ સરકાર એમની પાછળ લાગી. વધુ વખત હિંદમાં રહેવું હરદયાલને ખતરનાક લાગ્યું અને કંઈ પણ અત્રિટિત બનવા પામે તે પહેલાં તો હિંદનો કિનારો એ છોડી ગયા—હિંદના એકેએક પ્રાણુવાન હિન્દુઓ માફક એ જ આરબૂલયે દિલે કે :

“દિલ ફિદા કરતે હું, કુશખાને જિગર કરતે હું,
પાસ ને કુછ હું, વહ માતા ઝી નજર કરતે હું;
ખાને વીરાન, કહાં દેખીએ ઘર કરતે હું,
ખુશ રહો અહલે વતન, હમ તો સફર કરતે હું.”

લાલા હરદયાલ દિ હ ઊડી સીધા શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માને જઈ મળ્યા. વર્મા માટે ઇગ્યાંડમાં વધુ વખત સહીસવામતી ન રહેવાથી તે પારીસ ગયા ને ત્યાંથી અભિનવ ભારતનું પ્રેરણાપાત્ર જનેલુ એમનું ‘ઇડીઅન સોશિયાલિસ્ટ’ બહાર પાડવા લાગ્યા. હરદયાલ એ વખતે વર્માની સાથે જ ગ્લો એ પત્રની નિગેદબાની કરવા લાગ્યા પરંતુ એકલા પત્રસચાલનમાં જ એમની સક્રિયતા પર્યાપ્ત નહોતી રહી એકે એક દેશના ક્રાન્તિકાર સાથે સપક સાધવા માડ્યો ને પારીસના દૂધા આંતરરાષ્ટ્રીય ક્રાન્તિ-મંડળમાં ચે એમનું સ્થાન વજનદાર ગણાવા માંડ્યું પારીસમાં રહે રહે સ્વાતંત્ર્યના એ હિમાયતીએ અનેક દિવોને પોતા તરફ આકર્ષવા માડ્યા વિદ્યાર્થી વર્ગમાં આવતી કાલની આશાની પૂર્તિ ન્યાળી એ વર્ગમાં ચે એમણે પ્રચારકાઈ શરૂ કરી દીધી.

પણ એમને તરત સમજાયું કે એમાનો મોટો ભાગ પરદેશોમાં જ શિક્ષણ પમાય છે એ પ્રમથા પર બાપદાદાની મૂઠી વેડફનારો જ હોય છે. તવગર વાલિદોના એ ધ્યેયશૂન્ય પોઠીઆઓથી લપસણી નિહાળીની સિજ્જત સહજમાં છૂટે એમ ન હતી,

આમ વિદ્યાર્થીવર્ગ તરફથી મળેલી નિરાશાથી ને ફ્રાન્સના ખર્ચાળ જીવનથી કટાણીને હરદયાલ દક્ષિણ અમેરિકાના કેન્ય દ્વીપ માર્ગીનિકે ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંના પોર્ટ દ ફ્રાન્સ નગરમાં રહેવા લાગ્યા એ વખતે એમનું જીવન એકાદ તપસ્વીના જીવન જેવું હતું માસિક માત્ર દસ રૂપિયા જેટલી રકમમાં જ પોતાનો ગુજરા એ ચલાવી લેતા મૂતા પણ એ નવનૃમિ પર અને સમયનો મોટો ભાગ એ વાચન અને ચિંતન પાછળ જ ગાળતા. એમનું એ ચિંતન સામાજિક દુર્વ્યવસ્થાને અંગેનું જ હતું અને પોતાના ચિંતનમળે એ એમાં પરિવર્તન આણવા ઈચ્છતા હતા.

એ દિવસોમાં એ બધાને કહેતા રહેતા કે, ‘હું સસારમાં જુદની માફક નવીન ધર્મની સ્થાપના કરવા માગુ છું અને એ માટે જુદના

લાલા હરદયાલ

જેવું જ જીવન વ્યતીત કરી હું મારી જાતને તૈયાર કરવા માગું છું. એ ધણીવાર ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જતા અને એ ધ્યાન અક્ષુબ્ધ રહે એ માટે ધણીવાર પકાડોમાં આદ્યા જતા. પરંતુ એમના મિત્રોને હરદયાલ જેવા પ્રાણુવાન જવાનની રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિથી વિમુખ થતી જતી આ વૃત્તિ રૂપી નહિ ને એમાંથી પાછા વાળવા એમણે સઘળા પ્રયાસો આદર્યા. ખાસ કરીને બાઈ પરમાનંદના આગ્રહે હરદયાલની એ વૃત્તિને તત્કાલ પૂરતી રચગિત કરવામાં અગ્રભાગ લગાવ્યો.

પ્રાસિફિકના કઠિ વસેલા હમરો હિંદીઓના આગ્રહથી ઈ. ૧૯૧૧ માં હરદયાલ સાનફ્રાન્સિસ્કો ગયા ત્યાં કેટલાક પંજાબી અને બંગાળી વિદ્યાર્થીઓના અનુરોધથી લેલાન્ડ રૅનફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં તેઓ હિન્દી દર્શનશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક નિમત્તયા. બાઈ પરમાનંદે પાછળથી 'અર્ક'લે યુનિવર્સિટી તથા 'બીગ્ન' રચાનેાએ પણ એમનાં જાહેર વ્યાખ્યાનો જોઈવ્યાં. એમનાં બાષા, વક્તૃત્વશક્તિ તથા ચોગ્યતા એટલાં બધાં સ્પૃહણીય હતાં કે 'અર્ક'લે યુનિવર્સિટીએ એમને સંસ્કૃત તથા દર્શનશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક નીમી લીધા. થોડા જ વખતમાં દર્શનશાસ્ત્રમાં આખા અમેરિકામાં તેમની ખ્યાતિ પ્રસરી ગઈ. ત્યાંના દાર્શનિકોથી પણ તેમને મૈત્રિ બધાઈ અને ત્યાંના સમાચારપત્રોમાં તેમણે વિચિત્ર રચાન પ્રાપ્ત કર્યું. અમેરિકાના પત્રો તો એમને 'હિન્દુ ઋષિ' તરીકે જ ઓળખાવતા.

શુદ્ધિનો સારો એ પ્રદેશ સર કરી નાખવા જેટલાં તાઝગી ને તનમનાટ લાલા હરદયાલમાં હતાં. સ્વતંત્ર વિચારકો સાથેના સંપર્કમાંથી ધીમે ધીમે તેમની વૃત્તિ સમાજવાદ તથા સામ્યવાદ પાર કરી અરાજકતાવાદ (Anarchism) પર જઈ કરી. વિચારસ્વાતંત્ર્ય સામેની સૂઝ જ માનવતાને અધઃપતિત કરી રહી છે એની એમને પ્રતીતિ થઈ ગઈ. વિકાસોન્મુખ રહેવામાં માણસને નાહિંમત નાવી

દેતા એ દ્વણ સામે એમણે કેડ કસી પરિણામે યુનિવર્સિટી એમને
છોડવી પડી

પરંતુ લાલાજીએ એથી કરીને પોતાનું જીવનકાર્ય મિલકુલ
મોળુ ન પાડ્યું હતું અમેરિકામાં કેનેડા તથા મધ્યકાલ સરકારોમાં
દક્ષિણ દિલ્હીઓ, વિશેષ પગખીઓ, વગેરે વસેલા હતા
એમનામાં આગ વિક્ષેપ એમણે ફેલાવવા માટેનો બાર્ડ પરમાનદે
તથા બગ્ગટલેલાહે પણ એમાં એમને પૂરતી સહાય કરી અને
પરિણામે ઓસ્ટોરિયા મુકામે સવળા દિલ્હીઓની સમાવેશ સક્રિય
યોજના ધડવા એકરી મળી

લાલા દરદયાલ એ સમાના અધ્યક્ષ હતા બાર્ડ પરમાનદેનો
મત થયો કે અમેરિકામાં એક નિશુક જાતિલય જીભુ કરી, ભારતીય
જાતિને ત્યાં બોલાવવા અને વિષ્ણવી દગ્ગા તેમને પોતાવાવવા
દરદયાલને અમિત્રાય એક જાપખાનુ જીભુ કરી પત્ર મારફત વિધ્યવની
આગ ફેલાવવાનો થયો

અને એ અમિત્રાય સર્વમાન્ય રહી ઈ સ. ૧૯૧૩ ના મેની
૧૦ મીએ બોલાવાએનો એ સમામાં થી કરતારસિદ પડિત
બગ્ગટરામ, રેડસિદ મિલ્કત, તાગકનાથ દાસ ગોવિંદ બિદારીનાલ,
કર્તાગસિદ દુક્કી વગેરે હાજર હતા સમામાં પસાર થયેના ફરાવ
અનુસાર 'દિલ્હી એસોસિએશન ઓફ પેસિફિક કોરટ'એ સરકાર જિભી
થઈ દિલ્હીસ્તાનમાં ગદર (વિધ્યવ) કરાવવાના હેતુસર એ સરકાર
'ગદરપાર્ટી'ની સ્થાપના કરી ને 'સુમાતર' નામનું જાપખાનુ જીભુ
કરી, પોતાના મુખપત્ર તરીકે 'ગદર' નામક પત્ર બહાર પાડતું શરૂ
કર્યું આ પત્ર દિલ્હી, ઉર્દૂ, ગુજરાતી, ગુરુમુખી વગેરે દિલ્હી અનેક
ભાષાઓમાં બહાર પાડતું અને દિલ્હીઓમાં મફત વહેવાનું એનો
પહેલો અક ઈ ૧૯૧૮ ના નવેબરની પહેલી તારીખે સાનકાન્સિસકોથી
બહાર પડેલો

‘ ગદર ’ની નીચી ખૂબ ઉમ્મ હતી એના દરેક અકમા ‘ સિટિય રાજનું વિવરણ ’ એ લેખ આવતો એમા સિટિય સગકાર પરના ચાંદ આફેપો દર વખતે છાપવામા આવના (૧) સિટિય સગકાર હિંદુસ્તાનની આર્થિક ભૂટ કરે છે, (૨) શિક્ષણ અને આરોગ્યખાતા પર લશ્કરી ખાતા કુત્તા અનેકગણો ઓઠો ખર્ચ કરવામા આવે છે; (૩) દિલ્લા લોકોને અરધા ભૂખ્યા કે ઉપવાસી રહેવું પડે છે, (૪) હિંદી સૈન્યને હિંદને ખર્ચે અફઘાનિસ્તાન, બલુચ વગેરે સ્થળે લડવા મોકલવામા આવે છે, આવા આવા ચાંદ આફેપો મૂકવામા આવતા ‘ ગદર ’નો દરેક વાચક ક્રાન્તિકારી બની બીજાઓને ક્રાન્તિકારી બનાવે તેવા આદેશ સાથે નીચે મુજબની જાહેરાત તેમા છપાતી

જોઈએ છે -

હિન્દુસ્તાન માટે સૂરા સેનિકા
પગાર — મૃત્યુ, બક્ષિરા, રાહીદી
ચેન્શન—સ્વાત્ત્વ સેવાક્ષેત્ર—હિન્દુસ્તાન

આ ગદરપાર્ટી પરદેશમાના હિંદી લોકોને પૈસા આપી હિન્દુસ્તાનમા વિદ્રોહ જગવવામા સદાય આપવાની વિનંતી કરતી શ્રી ગમચંદ્ર, બગકતઉલ્લાહ, હરદયાલ વગેરે તે માટે ઠેર ઠેર ભાષણો આપતા મિસર તુર્કી જર્મની આદિ દેશોની હિંદના એ મુક્તિપ્રયાસમા સહાનુભૂતિ હતી વિદ્રોહના એ પ્રયાસકો પાસે ધનના બકારો કેઈ છનકતા ન હતા, પણ એ લોકો એટલા સ્વાત્ત્વોન્મુખ બની ગયેલા કે પોતાની પ્રવૃત્તિ અર્થે આવશ્યક દ્રવ્ય એમણે બે વગસમા જ જમાવી લીધેલું

વિદ્રોહ અર્થેનો પ્રચાર મુખ્યતઃ સમાજોમા મારફત કરવામા આવતો આ સમાજોમા સિટિય વિરોધી ભાષણો થતા અને હિંદી ક્રાન્તિકારીઓની સ્થિતિ થતી તા ૩૧-૧૨-૧૯૧૩ ના રોજ સેક્રામેન્ટો મુકામે બરાએલી સભામા લાલા હરદયાલ તરફથી પકડા પર હિંદી ક્રાન્તિકારીઓના ફાટા દર્શાવવામા અને તેમન શૌર્ય,

ત્યામ ને ઉદાત્ત જીવનનો પરિચય આપવામાં આવેલો. પુરોષમાં મહાયુદ્ધ જામશે અને તેમાં હિંદને સ્વનંત્ર કરવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થશે એ હિંદી ક્રાન્તિકારીઓ જાણતા હોઈ, એ દિશામાં તેમના પ્રયત્નો પ્રથમથી જ ચાલુ હતા.

લાલા હરદયાલ આ પ્રયત્નના અગ્રણી હતા. આ મેકામેન્ટોની સલામતી જ એ બોલેલા, 'જર્મની હિંદમાંથી યુદ્ધ કરનાર હોઈ, એ અરસામાં જ આપણે હિંદુસ્તાન બંધ વિરોધ જમાવવો જોઈએ' અને એ અર્થેની યોજના પણ એમણે તૈયાર કરી, તે પાર પાડવાનું કામ રામચંદ્ર તથા બરહતઉચ્ચાહને મોખ્ય.

હિંદી ક્રાન્તિકારીઓની આ વલણને લઈ જર્મની તત્કાલીન આર્થિક સહાય તેમને મળવા લાગી જર્મન એજન્ટો 'ગદગ'નાં પાસંલો ઠેકઠેકાણે પહોંચાડવા લાગ્યા. મોટામોટાં પોલીસો પર યુગાંતર આગ્રમનો ફોટો બાપી, એ પા 'જર્મનીયા લાગે નહિ, એ આપણુ મિત્ર છે' એવું લખાણ મૂકવામાં આવ્યું.

૫-૬ હરદયાલની આ પ્રવૃત્તિ સાથે એની જમાનમાં રહેલી તત્કાલીન અમેરિકાથી સહન ન થઈ શકી. હિંદની સરકારે તો ૧૯૧૨-૧૩ માં લૉર્ડ હાર્ડિજ પાસે દેશએક્ષ બોલ પાછળ પણ હરદયાલનો દારીસચાર હોવાનું જાહેર કર્યું અને અંગ્રેજ સરકારે આપેલી ચેતવણી પરથી જ લાલા હરદયાલને ઈ ૧૯૧૪ ના માર્ચની ૧૬ મીએ લાયકર અરાજકતાવાદી ગણી અમેરિકામાં પકડવામાં આવ્યા.

લાલાજી પકડાયા એ જ અરસામાં એમની યોજના સંપૂર્ણ થઈ રહેવા આવી હતી એ યોજના અનુસાર સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં રામચંદ્ર અને જર્મન કોન્સલની ગ્રામ મસનતો ચાલી નહીં હતી જર્મન કોન્સલ એ વખતે પોતાના પૈસે હિંદી ક્રાન્તિકારીઓને હિંદુસ્તાન મોકલાવી આપતો હતો. ૧૯૧૪ ના નવેમ્બરના અરસામાં

વિધ્વ ગણેશ પિંગળે અને સત્યેન્દ્ર સેન એ બે હિન્દી ક્રાન્તિકારીઓ એસ. એસ. સેલેમિસ પર હિંદુસ્તાનમાં વિદ્રોહ જગવવા અર્થે આવી પહોંચ્યા હતા.

આમ બંધી યોજના અમલમાં મૂકાઈ રહી હતી ત્યારે એના યોજક ખુદ હરદયાલ રાજદ્રોહના આરોપ હેઠળ બંદીવાન રહે એ કેમ બને ? ત્યાંના હિન્દીઓએ એમના વતી જમાનત ભરી દઈ પરદેશરથ હિંદીઓના એ રાષ્ટ્રપતિને બચાવી લીધા. છૂટતાં વેંત એ ત્યાંથી જે સરકચા તે આવ્યા સ્વિટઝરલેંડ. બ્રિટિશ સરકાર એમને પકડવા ટાંપી બેઠેલી એને આબાદ ચાપ આપી લાલાજી સરકી ગયા.

સ્વિટઝરલેંડમાં ચંપકરમણુ પિંડે નામના હિંદી રાષ્ટ્રભક્તે ઝુરીચ મુકામે International pro-Indian Committee નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી અને તે દ્વારા હિંદી જર્મન સમ્બંધોને એ પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. વળી ત્યાં જ જુનીવામાં જર્મન ફોરેઇન ઓફિસમાં રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપથી પણ એમને મૈત્રિ થઈ અને એ બંધાઓએ મળીને ત્યાં Indian National Partyની સ્થાપના કરી. એ પાર્ટીમાં લાલા હરદયાલ, પિંડે, તારકનાથ દાસ, બરકત-ઉલ્લાહ, ચન્દ્ર ચક્રવર્તી, હેરંબલાલ ગુપ્ત, વીરેન્દ્ર સરકાર તથા સરોજિની નાયકુના બાઈ વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પણ હતા.

આ પાર્ટીની સભા થતી ત્યારે તેમાં તુર્ક, ઈજીપ્શિયન તથા જર્મન લોકો પણ હાજરી આપતા. હરદયાલ અને વીરેન ચટ્ટોપાધ્યાય જર્મન ફોરેઇન ઓફિસ સાથે ઘણો ગાઢ સંપર્ક ધરાવતા હતા. હિંદુસ્તાનમાં ક્રાન્તિ કરાવવા માટે પ્રચારની આવશ્યકતા હતી. યુદ્ધમાં પકડાએલા હિંદી સૈનિકો જર્મનીની કેદમાં હતા, એમનામાં બ્રિટિશદ્રોહ ફેલાવીને એમની મારફતે હિન્દી સૈન્યમાં બંડ જગવવાની તેમની યોજના હતી. એ માટે ઓરીએન્ટલ બ્યુરોની સ્થાપના કરવામાં

આવી અને તે હાગ પ્રક્ષોભક અને ધિટિશવિરોધી જર્મન લખાણોનાં હિંદી લાપાન્તરો પત્રકોરૂપે વહેચાવા લાગ્યા.

આ સમય દરમિયાન જર્મન ટ્રેડ વારવાર હરદયાવને પોતાની મુલાકાતે બોલાવતો. હરદયાલને પોતાની યુદ્ધ સમિતિના સદસ્ય તરીકે એણે નીમી દીધા હતા. જર્મનીના હિંદી મહાસાગરને લગતા આક્રમણો પાછળી હરદયાલની જ સનાહ રહેલી એમ મનાય છે. હિંદમા વિધ્વન જગવવા જેમ એમણે તનતોડ પ્રયાસ કરેયો તેમ હિંદ સ્વતંત્ર થતા એનું સ્વાતંત્ર્ય માન્ય રાખવાની નિયમપુર સર સધિ પણ એમણે જર્મની સાથે કરેલી પણ એક જ વ્યક્તિના દ્રોહથી એ આખો યે યોજના લાગી પડી.

ઈ ૧૯૦૭મા લાલા હરદયાન જ્યારે ઈંગ્લાડમા ઇડીઆ હાઉસમા રહેતા હતા ત્યારે એક હિંદી જોડે એમને ઓળખાણ થયેલી સગદાર અજીનસિંગ સાથે પણ એ ઓળખાણ ધરાવતો હતો. એ ઓળખાણ પછી હરદયાલે ૧૯૧૫ના માર્ચમાં એને જર્મન બોલાવ્યો. અને એના પર વિશ્વાસ મૂકી એના હાથમા એક મહાન યોજના મોપી પણ એ વિશ્વાસ મૂકવામા લાલાજી દગાવા હતા. એ યોજના માથે એને અંગ્રેજિમા મોકલી આપ્યો. અંગ્રેજિકામાં જર્મન કોન્સનને એ મળ્યો ને તેની સૂચના પ્રમાણે હેરબવાલ ગુપ્ત તથા બોલ વાકોનસેન એ જર્મન ગજદૂતની સદાયથી હિંદુસ્તાનમાં નાણા તથા સમ્રો મોકલવાનો ભેત ઠયો. પણ એ ભેત ખુલ્યો પડી ગયો, બોલ તથા ગુપ્તને છુટી સજાઓ થઈ પડી એ સખ્સ જાને હિંદુસ્તાન આવ્યો, પરંતુ મિંગ્તાગ થયો અને લાહોગના ખટવામાં તાજના સાક્ષી બનીને લાનાજીની આખી યોજના ખુલ્લી પાડી દીધી અને લઈને લાલાજીની પાર્ટીના હિંદ આવેલા અનેક સભ્યોને ફાસીએ ચઢાવી દેવામાં આવ્યા તથા કેદમા પૂરી દેવાવા.

લાલાજીએ એ સાથે એ પણ જોયું કે એમના જેવા લુલાનિયા

ભારતને આઝાદ બનાવવા મથી ગયા હતા ત્યારે એમના જ દેશવાસીઓ દુનિયામાંથી લોકશાહી નાબૂદ ન થાય એ માટે સ્થિતિને સાથ આપી રહ્યા હતા જમનાથી પણ એ હવે અસત્વૃષ્ટ બની ગયા હતા એટલે બધું પડતું મૂકી એ ચાલી નીકળ્યા

દુનિયાના ટ્રાઈપલ રાષ્ટ્રઝંકતથી ઓછા ન બનરે એવા એ મહાન નાબૂદઝંકત અસહાય અને લાચાર બનીને ખીમાઈ હોવા છતાં ક્યાં આશ્વા ગયા તેનો દુનિયાને સાત વર્ષ સુધી પનો ન મળ્યો એ બધાંયે વખત દરમિયાન સ્થિતિ અને અમેરિકન જાસુઓની એમના માટેની ખાખાઓજા તો ચાલુ જ હતી કેટલાયે મુદ્દા ખૂદી વગી સાત વર્ષે એ સ્વીડન પહોંચ્યા ત્યાં ગોટનમર્મ મુનિસિપલિટીમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસરનું સ્થાન એમને મળી ગયું ને ત્યાં જ મિસ આમડા એરીક્સન સાથે ૬ ૧૯૨૫માં લગ્નમંચીથી જોડાયા

વતનનું મો જોવાની હરદયાલની તનપ ગમે એટલી ઉમ્મર રહેવા છતાં ત્યાંથી તે અવસાન પર્વત તેઓ તેમ ન કરી શક્યા સ્થિતિને વડે પ્રધાન રામસે મેક્કોનાદક લાવાજ્ઞના ધનિક મિત્રોમાંનો એક હોઈ, એણે સ્થિતિને તેમના પર લાદેલી પાનદી ઉગારી લીધી, પરંતુ હિંદની સરકારે તો ઉવટ સુધી નમતું ન આપ્યું તે ન જ આપ્યું દેહ એમના મરણાન્ત સમયે એ ઉદારતા મતાવી શકી, જેનો લાલ લાલાજી લઈ ન શક્યા એ જ હૃદયન, જે એમનો પ્રયાસ વિફળ ન ગયો હોત તો કદાચ પ્રજાસત્તાક હિન્દુસ્તાનના પહેલા પ્રમુખ બનત

લાલા હરદયાલની રગદર્શી કારકીર્દિ આમ સ્વાતંત્ર્યપ્રયાસની અસફળતા સાથે સમાપ્ત થઈ અને એ નાજકાગણથી વિરક્ત બની આધ્યાત્મિકતા તરફ ઢળી પડ્યા ત્યાર માટે ગાંધીજીના હાથમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિના સૂત્રો જઈ પડતા દેશે જે નવજનગરણ અનુગ્રહ અને નવી જ દિશામાં પગણ માડ્યા તેથી તે સત્વૃષ્ટ રહ્યા હતા આધ્યાત્મિકતા

એમને હૃદયગત રહી હોઈ, રખે એમના આ પગલામાં કોઈ સંધિસાધુત્વ આરોપે; કારણ, લાલા લગ્નપતરાયના શબ્દો એ પાવિત્રવાન મૂર્તિ માટે વાપરીએ તો, 'for him to believe was to act.'

એમની રાજકીય દષ્ટિમાં કેટલું બધું પરિવર્તન ધર્મગ્રંથો એ સ્વીકૃતિથી થી સી. એફ. એલ્ફિન્ગ્સને લખેલા પત્ર પરથી માલૂમ પડી આવે છે. એ પત્રનો ઉલ્લેખ કરતાં થી એલ્ફિન્ગ્સે લખેલું છે, 'રાજનૈતિક ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ અર્થે દિંસાત્મક સાધનોમાં તેમનો હવે વિશ્વાસ નહોતો રહ્યો. મારો ખ્યાલ છે કે જોઈક મનના અધ્યયન તથા દિંસાવાદીઓના સંપર્કથી થએલા અનુભવોને કારણે જ દિંસામાંથી તેમનો વિશ્વાસ કાઢી ગયો. એમના એ વિચાર પરિવર્તનમાં મને કશો સંદેહ નથી થયો, કારણ હું જાણતો હતો કે લાલા હરદયાલ સત્યના પૂનરી છે અને સદા પોતાની વિવેકશુદ્ધિ અનુસાર જ ચાલે છે.'

અને સ્વીકૃતિમાં રહેતી વખતનો તેમનો જીવનવિગ્રહ કેટલો કપરો હતો એનો જાગ્યે જ કોઈને ખ્યાલ આવી શકે. કેટલાક જાતવાસીઓએ દિંદુસ્તાન વિશે લેખો લખવાની તેમને પ્રાર્થના કરતાં તેમણે આપેલો જવાબ એ જીવનવિગ્રહ સૂચવી રહે છે. તેમણે લખેલું, 'જોઈ કંડી સખત પડે છે, ને મારી પાસે કાલસા આણવા પૂરતા પૈસા નથી. મારે વધારાનાં જાણજો આપી એ જોમવાઈ કરવાની રહે છે, ત્યાં પછી લેખો લખવા માટેની કુરસદ ક્યાં રહે ?'

એ જવાબના પ્રત્યુત્તરરૂપે દિંદુમાંથી ત્રીસ પૌંડની રકમ નેમને મોકલવામાં આવી. એ સાથેજ 'જાનના મદાન પુરુષો'ની તેમની નામીયી લેખમાળા ચક્ર ચર્મ, જે દિંદુસ્તાનનાં ત્યારનાં અગ્રગણ્ય પત્રોમાં નિયમિત છપાતી હતી.

જગવાન બુદ્ધ તરફ હૃદયપાલને અપૂર્વ અનુરાગ હતો અને તે દેઃ ૧૯-૨૦ વર્ષની વયથી ઉત્પન્ન થએલો. વખત જતાં એને લગતા સાહિત્યના વ્યાસગથી તે વધુ પ્રેરિત થયો. આંતરિક ચાંનિની હામના

લાલા હરદયાલ

અથે તે એના સિદ્ધાંતોમાં વધુ ને વધુ ઉગ્રાણમાં ઊતરતા ગયા ને એના પરિપાકરૂપે ‘સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બોધિસત્ત્વ સિદ્ધાંત’ એમણે લંડન યુનિવર્સિટીને આપ્યો, જે નિબંધ પર યુનિવર્સિટીએ એમને ડૉક્ટર ઑવ ફિલોસોફીની ઉપાધિ આપી. વિદ્વાતા અને સંશોધનના મહામંથ તરીકે સર્વત્ર એમનો એ નિબંધ ગવાઈ રહ્યો ને થોડા જ સમય બાદ એ યુનિવર્સિટીએ પ્રાચીન ધર્મ અને ઈતિહાસના પ્રોફેસર તરીકે એમને રોકી લીધા.

એમ તો હરદયાલે ધણુ બધું લખી નાખ્યું છે. અમેરિકા, યુરોપ તથા હિંદના જાણીતા સામયિકોમાં એમના જુદા જુદા વિષયો પર અનેક લેખો પ્રસિદ્ધ થએલા. તરુણ વયમાં ‘હિંદી સ્વરાજ્ય કા માર્ગ’ નામનું એક હિન્દી પુસ્તક પણ એમણે બહાર પાડેલું. એ અરસામાં એ કવિતા પણ લખતા. ‘Principles of Education’ એ એમનું પુસ્તક મદ્રાસથી બહાર પડેલું. ત્યારબાદ વિદેશમાં પરદેશી પ્રકાશનસંસ્થાઓ જોડે એમનો સંબંધ બંધાયો ને ઈ. સ. ૧૯૧૪માં શુદ્ધિવાદી સાહિત્યની ઇંગ્લંડની નામચીન સંસ્થા વૉલ્સ ઍન્ડ કંપનીએ એમનું પ્રખ્યાત પુસ્તક ‘Hints for self - culture’ બહાર પાડ્યું. એ પુસ્તકમાં આજની દુનિયાના સવળા વિચારપ્રવાહોનો એમણે સમાવેશ કરી લઈ એ સવળા પર સ્વતંત્ર દિશાસૂચન કરેલું છે.

ઈ. ૧૯૨૮ થી લંડન યુનિવર્સિટીમાં ઈતિહાસ ને નીતિશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપકનું પદ તે સંભાળતા હતા. એ જ અરસામાં પારીસથી જગતશાંતિની જખ્ખર ચળવળ ઉઠાવનાર Bart de Ligt સાથે મંપક સાધી એ પુણ્યકાર્યમાં પોતાનો સહકાર નોંધાવ્યો, ને એના અવસાન પછી એ કાર્યનો સવળો બોળે પોતાને માથે લઈ લીધો. આંતરરાષ્ટ્રીય તત્ત્વપરિષદ, આંતરરાષ્ટ્રીય સુલેહ પરિષદ, પી. ઈ. એન, એરિસ્ટોટેલિયન સોસાયટી વગેરે સંસ્થાઓના એ સભ્ય તથા વિશ્વધર્મ-સંધના ઇંગ્લંડ ખાતેના મંત્રી હતા. ‘વિશ્વકલ્યાણની મંગળ બાવનાઓની

શ્રુતિથી પર બ્રાહ્મણની લાગણીઓનો સ્વાભાવિક વિકાસ થાઓ,' એ એમનો સર્વને અને સર્વદા સંદેશો હતો.

એમના જેવી શુદ્ધિમતા, કલ્પનાસમૃદ્ધિ, અદ્ભુતતા ને વિદ્યતા ધરાવતા માણસો દિંદમાંથી તો શું, જગતમાંથી ગણ્યાગાંઠ્યા નીકળે. યુદ્ધ પછીનો તમામ કાળ એમણે યાનાર્જન પાછળ જ યોજ્યો. યાન પાછળનો એમનો ઉમંગ અમેય હતો. અને એ ઉમંગે એમને એક એવા મહાન પરિબળ બનાવ્યા કે અનેક યુનિવર્સિટીઓ ને શિક્ષણ સંસ્થાઓ એમનું હાર્દિક સ્વાગત કરવા લાગી. એમની અનોખી વાક્યતાથી તો એમણે તરુણ વયથી જ 'દિન્દના મેકાને'નું બિગ્ગ મેળવેલું. અનેક લાપાઓ ઉપર પણ એમણે કાબૂ મેળવી લીધેલો, અને અંગ્રેજ કે ફ્રેન્ચ, જર્મન કે સ્વીડીશ, હિંદી કે ઉર્દુ, સંસ્કૃત કે ફારસી એ તમામ ભાષાઓમા માતૃભાષા સમાન એ પોતાની વાગ્ધારા વહેવડાવી શકતા. હેન્સે હેન્સે ગ્રીક તથા એસ્પેરન્ટો ભાષાઓ પણ એમણે શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું.

છતાં એ માત્ર શુદ્ધિશાળી જ નહિ, પણ દુર્બોધ એવા મહાન બૌદ્ધિક પરિબળ હતા. અને તેનું કારણ એમની તત્વાન્વેષક પ્રતિભા તથા સત્યનિષ્ઠા હતા. માઓમને આઝાદ કરવાની પોતાની મોટામાં મોટી મનોકામના નિષ્ફળ નીવડે અને ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ મુધો વતનનું મોં પણ જોવાનું ન મળવાની અસહ્ય દયા આવે, એ ખીજા કાર્ત્ત પછી માણસના મનમાં માનવદ્વેષ જન્માવી રહે પણ લાસા દરદવાસે તો એ દયામાંથી ઉતરો માનવપ્રેમ વિકસાવ્યો અને જગતના સાંસ્કૃતિક સમુદાયમાં એ ગૃહ બન્યા. અને એ રીતે જન્મે દિંદો છતાં દરદવાલ જન્મતિક સપત્તિ બની ગયા.

એમની સત્યનિષ્ઠાને કાળે જ યુસ્ત રાષ્ટ્રવાદીમાંથી અનેક વાદોમાં પલટાતા દરદવાલ અને સમષ્ટિવાદી અને જગતશાંતિના દિમાયતી બની ગયા. જીવનના મહાસાગરમાં અનેક તરંગોને ઝોલે

લાલા હરદયાલ

એમનું નામ ચાંચું પણ સુકાન એમણે સાબૂત રહેવા દીધું અને અંતે એ નામને મનોવાહિત ને કદવાણક કિનારે આણ્યું

અમુજની સંસ્કૃતિના ગાત્રમાનવુ જગ પૂર્વાની લાલાહરદયાનમા ટેટલી તામત રહેલી એ એમણે એમના છેલ્લા પુસ્તક 'Twelve Religions and Modern Life' મા બતાવી આપ્યું છે 'કાર્મ' પણ રૂઢ ધર્મથી માનવતાનું નવધકતર ચર્ચ શકે એમ છે જ નહિ એનું ભેગદાગ ને અસદિગ્ધ વિધાનોથી પ્રતિપાદન કરી એમણે ધર્મગની શોધને નિર્ચયક તથા નીતિના પાલન આડે કાર્મ પારંપૃષ્ઠિકે ફરમાન બદીને બોનગરુરી ઠરાવી છે જગતની તમામ સંસ્કૃતિઓમાના સત્વશીન તત્ત્વોના સમન્વય સાથે પ્રત્યાધાતી અને આત્મદોહી તત્ત્વોનું એ દફન ભાગતા માનવતાને દોગવા મયતા સધળા વાદો કરતા ખુદ માનવતા એમને મને અનેકગણી મહાન હતી એમના દહેવા પ્રમાણે, 'ભાવિ માનવી હિંદુ નહિ હોય ચીનો નહિ હોય યુરોપિયન નહિ હોય, અમેરિકન પણ નહિ હોય, પણ એ સર્વેનો સમન્વય દશે'

આ કાન્ત દર્શનને અગેજ આજના યુગને પથ્ય એવી પોતાની જ ફિલસૂફી 'દયાલવાદ' (Dayalism) એમણે વિકસાવી હતી એ અલિખત તત્ત્વદષ્ટિના શિક્ષણ અને પ્રચાર માટે ધર્મગમા એજવેર મુકામે 'મોડર્ન' કલચરલ ઇન્ટેલિજન્સ 'ની એમણે સ્થાપના કરેલી, અને એના વિશેષ પ્રચાર અર્થે જ ઈ ૧૯૩૮ ના ઓક્ટોબરમા પાંચમી વિશ્વધર્મ પરિષદની સંયોજનામા ભાગ લેવા અર્થે એ અમેરિકા ગએલા એના આગલા જ મહિનામા હિંદી સરકારે એમના પરની પામદી ઉડાવી લીધેની હોઈ, હિંદ આવવા અબધમા મિત્રો ભેડે એમનો પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો, પરંતુ ભારત પોતાના એ પનોતા પુત્રના પુનરાગમનની ખુશનસીમી અનુભવે એ પહેલા તો માર્ચની ૪ થી તારીખે ત્યા જ હૃદય બધ પડી પચાગીમાં એ અવસાન પામ્યા.

તા. ૭ મીએ મિ. એડવિન કેલિયર તથા શ્રી કેદારનાથ દાસગુપ્તાએ એમને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો, અને તા. ૧૨ મીએ ન્યૂ યોર્કમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી, ચહદી, બૌદ્ધ, શીખ તથા માનવતાવાદીઓએ જંગી સભા ભરી એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી.

એ અવસાન પહેલાંના થોડા જ કલાક પર માર્ચ મહિનાની ૪૭ તારીખની સંજે ફિલાડેલ્ફિયાની નૈતિક સંસ્કાર સભા સમક્ષ એમણે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, અને એ વ્યાખ્યાનના અંતિમ શબ્દો આ હતા

‘ I am at peace with all ’

વાયવ્ય માર્ગનો મરજીવો
સર જોન ફ્રાન્કલીન

“Not here! the white North
 has thy bones; and thou
 Heroic sailor-soul,
 Art passing on thy
 happier voyage now
 Towards no earthly pole.”
 —લોડ્સ ટેનીસન

વાયવ્ય માર્ગનો
 મરજીવો
 સર જોન
ફ્રાન્કલીન

નવશોદિત ભૂમિ પર પોતાના દેશનું નિશાન સૌ પહેલું
 ફરકાવવાનું સફળાગ્ય સાંપડ્યું એ કંઈ ઓછી મગરૂખીની
 વાત નથી એ સફળાગ્યની આશાએ તો અનેક સાહસપ્રાણી જવાં-
 મર્યાદાએ પોતાના જાન ન્યોંઝાવર કરી દીધા છે. તવારીખના પાને એ
 ભૂમિના નામ જોટલું જ પોતાનું નામ અમર આલેખી રહેતી એ તક
 કંઈ ઓછી સમોહક નથી.

અને એટલે જ ‘ઈન્વેસ્ટીગેટર’ નામક જહાજના કેપ્ટાન મેથ્યુ
 ફ્રાન્કલીન્સે યુનિયન જોક સોપીને જોન ફ્રાન્કલીનને ન્યૂ હોર્લેન્ડ (આજના
 દક્ષિણ ઓસ્ટ્રેલિયા)ના અઘાત કિનારે ઉતાર્યો ત્યારે એના દર્ષનો
 પાર નહોતો રહ્યો જહાજની એક હોડી આડે જણા સાથે એટલામાં
 ક્યાક ગુમ થએલી. એમાંની કિનારે ખેંચાઈ આવેલી કાઈ લાશ નજરે
 પડે તો જ એ વાવટે ફરકાવવાનો ફ્રાન્કલીનને હુકમ હતો.

ફ્રાન્કલીન કિનારે ઊતર્યો. સોળ વર્ષના એ કુમારની સામે
 અફાટ અઘાત વિસ્તાર પથરાયેલો પડ્યો હતો. ઈંગ્લેન્ડના સામ્રા-
 જ્યમાં એ મુશ્કેલ કેટલી જાણી પૂર્તિ કરે એમ હતો? એકાદ બે પળ તો

ગાંધી પ્રત્યેના પ્રેમ તથા દુઃખ પ્રત્યેના આદરમા એનું મન ગુચવાયુ, પણ આખરે ગાંધીપ્રેમ વિનંતી નીવાર્યો ને એણે વાવરો લક્ષ્મી મીલે.

વાવરો લક્ષ્મી વેત જ દુન્યા જદાજ યથા એક હોડકુ મિત્રાજ લક્ષ્મી છટકુ કાન્કલીને કાર્ત ખડામીની લાચ બનાવવી જ રહી, અથવા તો પોતાનો વાક દમન કરવાનો ગ્લો એક પો હોડકુ વધુ ને વધુ નજીક આપે ગ્લુ હુ એ છેક પાસે આવી લાગ્યુ ત્યા કાન્કલીને હોચ સમાલી લીધા ને દૂર દેખાતા એક પદાર્થ તન્દ આગળી ચીધી. દલી આચકા વચર હોડકુ એ દિશામા વળ્યુ, પણ એ તો લાચને બદલે ખડમો દુખો જણાયો.

આવી તોફાની વૃત્તિ કાન્કલીનમા નાનપણથી રહી હતી અને તોષમ્પદોનો પણ એને જખરો હદ લાગ્યો હતો એ હદ એને ન લા ચો દોત તો એના અર્થ નિર્ણય નિર્ણમા, ને સાદસિતાએ એને નેલસન જેવો જ મદાન નાનાયજ બનાવો દીરો હોન એમ મનાય છે.

એનો જન્મ ઈ ૧૭૮૬ ના એપ્રિલની ૧૬ મીએ વિમ્નશાવરમા આવેલા ગિપ્ઝી મુમમે થયેલો. જન્મથી એનો જાણો એવો નાજીક હતો કે એના મવિત્રો દરદાજ આચમનો દિવસ એની જિંદગીનો છે તે જ દિવસ દોવાની આચમ કરના, પણ કાન્કલીન તો બધાના આચર્મ વચ્ચે જીવો ગ્લો અને પચ જઈએમા ત્રીથી નાનો દોવા જના નાની જ વો લેધી ખડાવ સગી બનાવો રીયુ.

લોચ ગ્રામર રૂદ્ધમા એને જાણવા બેસાડવામા આવ્યો, પણ જાણવામા એને કામો ગસ ન પડ્યો એ વધથી જ સામરે એના સિત ૫૦ કોઈ અજ્ઞ મજૂ જમાવી દીધેલો અને મજૂસની મદોનગીનુ દોષે દીયુ માગી લેતા એ સામર સમો મદોનગીનો બીજો પુરકના પણ કાણુ છે? ગ્લુના દિવસમા એક ભાર્તજય સર્વે દુમો

સહેલસફર કરીને તો ક્રાન્કલીનનો સાગરજીવન જીવવાનો ધરાદો મક્કમ બની ગયો.

પણ એનો બાપ એમ માને એવો ન હતો. એને જોનને પાદરી બનાવવો હતો. પુત્રની ગમે એટલો આજીજી છતાં બે વર્ષ સુધી તો એણે કંથું ઢાહું આપ્યું નહિ. પણ છેવટે જોન ડાઈ રીતે માને એમ એક લાગતાં હલ અને સિરખન વચ્ચે સફર ખેડતા એક વેપારી વહાણ પર તેને મૂકી દીધો. એને આશા હતી કે એક જ વખતનો દરિયાનો અનુભવ જોનની મહત્વાકાંક્ષા છોડાવવા બસ થશે. પરંતુ એ મહત્વાકાંક્ષા ટાળવાને બદલે જોન તો એ અનુભવથી તેને વધુ તીવ્ર બનાવીને પાછો ફર્યો.

ક્રાન્કલીનની નાવિક તરીકેની કારકીર્દિ ઈ. ૧૮૦૦ ના માર્ચની ૬ મીએ 'પેલીફિમસ' નામના જહાજ પર પ્રથમ કક્ષાના સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈને શરૂ થઈ. ચૌદ વરસનો જોન અપૂર્વ ઉત્સાહથી પોતાને કામે લાગી ગયો ને ઘેર પણ એવા ઉત્સાહપૂર્ણ કાગળો લખવા માંડ્યો કે એ કાગળોથી એનાં માવિત્રોની દરિયાઈ જીવનનો મોહ એને છોડાવવાની રહીસહી આશા પણ ઓગળી ગઈ.

પૂરા બાર મહિના પણ આ નવી ખલાસમાં જોડાતાં નહોતાં થયાં ત્યાં બ્રિટિશ નૌવીર નેલસનનું જે 'સૌથી બચકર યુદ્ધ' ગણાય છે એ ક્રાપેનહાગનના યુદ્ધમાં એણે ભાગ લીધો. અલખત, પંદર વરસની વયે એને આ બહુ બીજા અનુભવ થયો લેખાય. છતાં ક્રાન્કલીન તો એ યુદ્ધમાં પોતાને મથેલા ભાગથી આનંદ ને ગર્વ વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. એના જેવા સાહસખાજને આવો પૂર્વાનુભવ જરા પણ વધારે પડતો ન ગણાય.

એ ક્રાપેનહાગન હતો ત્યાં જ સાંજજવામાં આવ્યું કે એના પીતરાઈ ભાઈ ક્રેપ્ટન મેથ્યુ ફ્લીન્ડર્સની સમ્મારી નીચે 'ઈન્વેસ્ટીગેટર'

નામનું જહાજ આરટ્રેક્સિયાના કાંઠાને નકરો કંવા ઊપડે છે. એ સંભળવા સાથે જ એ યોધસફરમાં જોડાવાની એને તાલાવેલી લાગી, અને ઈગ્લંડ પાછા આવ્યાં તો એ જહાજ પર એ જોડાઈ ગયો. પરંતુ 'ઈન્વેસ્ટીગેટર' ની એ સફર ખુશનુમા ન નીવડી દરિયાર્ધ જીવનની એકે એક મુસીબત આ સફરમાં ક્રાન્ડલીને પ્રત્યક્ષ જોઈ, છતાં એ તો આગંભમાં હતો એવો એવો જ ખુશમિજાજ રહ્યો હતો અને એ ખુશમિજાજ સાથે જ સરળી મુસીબતો વિસારીને દખખણ આરટ્રેક્સિયાને ઠોકે આ સફર દરિયાના એણે સ્થિતિ વાવટો રોપી દીધો હતો.

દખખણના દરિયાના તોફાની મોજાંની પઠકાટો સાથે જરી-પુગાણું 'ઈન્વેસ્ટીગેટર' વધુ જતરી ચક્રે એમ ન લાગ્યું ખોટું સાદસ ન ખેડતા યોધસફર આટોપી લેવાનું જ સૌને યોગ્ય લાગ્યું ને એ ૫૭ ખિજના અનુમતિના ભારે હાથે સા 'પાગપોઈઝ' વડાલુમા પાછા ધગબણી વળ્યા.

એક અવાકિયુ થવા આગ્યુ હશે ત્યાં તો 'પાગપોઈઝ' પણ દગો આપ્યો ને એક ખડક સાથે અફળાઈતે ભાંગી ગયું. સવકતાની સીમાએ પહોચતી એ ગત પસાર દરી સૌ એક ધમા ૫૭ પહોચી ચકયા ને એ રીને પોતાના જાન જચાચ્યા. ત્યાંથી બધા મદદે આવી પહોચેલા એક જહાજમા બેમીને ચીનના કંતાન બહારે પહોચ્યા.

કતાનથી ક્રાન્ડલીન ઈંગ્લંડ આગે પણ જોના નામ પર અભિમાન લઈ રહ્યું છે એ જગરા સાદસસફરી નાથાનિયેવ ડૉન્સ સાથે પાછો ફર્યો. આમ અદાર વગસની વધે પહોચના મુધીમા તો ક્રાન્ડલીનની જીવનગ્તિાગના પાનાં અનેક અનુમતેથી ચીનગાઈ ગયાં, પણ કયામામ તો હજુ બાકી હતો—એ તો માત્ર એ કિનારો દિખાયો જ હતો.

એ પડીનાં ચોક્ક વર્ષોમાં ક્રાન્ડલીને જુદા જુદા દરિયાર્ધ કાફલાઓ ૫૭ રહી દેશને ખાતર લાકવા પાછળે વીતાવ્યો. ઇ. ૧૮૦૪ના

ઓગસ્ટમાં 'બેલેરોડોન' પર નીમાઈ નેલસનના દ્રાક્ષગરના વિજયમાં એણે ભાગ લીધો. યુદ્ધના મોગ્યાના બગાડર મધ્યભાગમાં એણે ઝંપ લાવેલું છતાં કેમ જખમી ન થયો એ નવાઈ લાગે છે. ત્યારપછી નિષ્ક્રિયતાના કટાણા ભરેલા વર્ષો વીત્યા બાદ ઈ ૧૮૧૪ માં 'બેક્ટ્રી' પર આટલાટિક પાર કરી અમેરિકનો સામેના અગ્રેજોના ન્યૂ ઓર્લીઝ-અન્સના યુદ્ધમાં લેફ્ટેનન્ટ તરીકે એણે ભાગ લીધો. એ યુદ્ધમાં એ થોડાધણે જખમીએલો, અને ઈંગ્લેન્ડની એટલી સેવા બજાવ્યા બદલ એને સમાનચક્રક પણ મળેલો.

ક્રાન્કલીન આખું જીવન કદાચ આમ વેરવિખેર યુદ્ધો નડીને સમાપ્તિ પહોંચત, પણ ત્યાં કૅપ્ટન ક્રૂકના વખતથી વિચારે મેનાએલો ઉત્તર ધ્રુવ વીધીને એશિયા પહોંચવા માટેનો વાયવ્ય માર્ગ શોધવાની ને એ શોધનારને વીસ હજાર પૌડો પુરસ્કાર આપવાની ઈંગ્લેન્ડની સરકારની જાહેરાતે એ એકરાગિતામાં નવી રગત આણી.

ક્રાન્કલીનને એની સાહસદિલીની પિઝાણુ આપવાની હવે જરૂર નહોતી રહી ઈંગ્લેન્ડની સરકાર એથી વાકેફ હોઈ, ઉત્તર ધ્રુવ પરના એ આક્રમણમાં ખીજા નબરનો અફસર તેને નીમી લેવામાં આવ્યો, અને 'ટ્રેન્ટ' નામનું જહાજ તેને સોંપવામાં આવ્યું. પહેલાં નબરનો અફસર કૅપ્ટન ડેવિડ બુર્કેન હતો ને તેને 'ડોરોથીયા' જહાજ સુપ્રત થયું હતું બને જહાજો ઈ ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની ૨૫ મીએ બિપડી નીચ્યા.

એ લોકાને એમના જહાજ સિપ્તઝમર્ગન અને મીનર્ડ વચ્ચેથી લઈ, ઉત્તર ધ્રુવ પહોંચી માર્ગનો નકશો કરતા કરતા બેરિગની સામુદ્રધુનિ પહોંચવાનો આદેશ હતો. ઉત્તર ધ્રુવ! પૃથ્વીના એ છેડા પર કેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે એતું થે કોઈને ત્યારે જ્ઞાન ન હતું ને એ જાણવાની દરકાર પણ ન હતી એશિયા સાથેના વણજ માટે દૂકામાં દૂકો વાયવ્ય માર્ગ શોધાઈ જાય એટલા પૂરતી જ સૌ કોઈને નિરમત હતી.

પાર્શ્વને-ટના ફેટલા સમયોએ તો ફાન્સીને કહેયું કે રાખવાની જરૂર જણાયે તો કુવ પગ ચોડા નિવસ રાકાવું પડ્યું.

પગ તુ રિપટઝમર્ન પહોચના મુખીમા તો ' ડોરોધિયા 'મા પછી લગવા લાગ્યું સવળા ફિક્કમા પડી ગયા આખરે જણ તપાસ કરી ત્યારે ખજર પડી કે એક બોલ્ટ બેસાડ્યો જ ગદી મળ્યો. પણ એટલેથી મુસીમન પગી નહોતી આગળ વધવા વાલ-મેનું એ જગર ટાણુ એમની પીડે પાણુ ને એમથી જન ઇમાલો જેમ તેમ આગળ વધ્યા ત્યાં તો ચાગ દમગ ટન જોડ્યો દોતીમ દિમગિરિ વડાણ પગ ધસી આવ્યો દેખાયેલ નિસદાવપણે જે થાય તે જોવા કંવાનુ મેનુ દાગણ એ દિમગિરિથી ઇટલાનુ કોઈ જાણ જ મેનુ નહોતું એટલા એ લોકો નમીમદાર કે એ દિમગિરિના ' ડોરોધિયા 'ને ચાગ માર્કલ વધારી જવા ઇના કયુ દાનિમાગક પગિણામ ન આપ્યું.

આગળ જના તો કુવના ધસવા જરૂરનો વધુ ને વધુ કપરો જનુ જાય આ જને કપ્તાનોને યતો જ્યો ને કુવ પગ પહોચવામા રહેલી કુશળતાઓનું પણ જ્ઞાન થયું વધારો વૃત્તિથી જાણ તે પહેલા જ જુકેને ચોજના પાગી એવવાનો વિચાર કર્યો ને સવળા પાછા ફર્યા એ જ વર્ષના આગટાગની રગ મી એ જને વધારો ઉપદેશ આગે પહોંચ્યા ત્યારે જિલ્લુલ જીર્ણીલું દમને પહોંચી મળેલા.

જમ આ સફર નિષ્ફળ નીવડી પણ કાન્કલીન નિષ્ફળ નહોતો નીવડ્યેલ એસે તો જુકેને પણ ચોજાને આગળ વધવા દેવાનો આમદ કર્યો હતો પણ જુકેને તેનો ઈન્કાર કર્યો હતો. એના સાદસપ્રાણને આ સફરથી મુલક જ પ નહોતો વજ્યો અને એના અજ પા, આચા અને આમદને વચ થઈને ઈન્કારની સરકારે તેના જ અધિમાગ નીચે એ નવી મોખ ટોળા મોકલી ફાન્સીને એ વખતે કુવર અમેરિકનો અગ્રતા નેનો કિનારો પૂરો મોખી જમીન માર્ગે કોપમાર્કન નીની નજીક થઈને કુવ પર પહોંચ્યો જવાનો આદેશ મળ્યો હતો.

ઈ. ૧૮૧૬ ના મેની ૨૩ મીએ 'પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ' જહાજનો અધિકાર સભાળી સફળતાની સંપૂર્ણ આશા સેવતો ક્રાન્કલીન નીકળી પડ્યો. ઑગસ્ટના અંત સુધીમાં તેઓ હાસનના ઉપસાગરમાં આવી પહોંચ્યા ને લાંથી અંદરના ભાગમાં આગળ વધ્યા. ૧૫૦૦ માર્કલની સફર પછી ફ્રાઈઝ એન્ટરપ્રાઈઝ મુકામે એમને ફરજિયાત રોકાઈ જતું પડ્યું. કારણ ખોરાકી ખૂટવા આવી હતી. લાઈલાજે થર્મેમીટરનો પારો પણ ફરી જાય એવા નીચા ઊષ્મામાનમાં મચ્છરના અસહ્ય ત્રાસ વચ્ચે એમને ખોરાકની શોધમાં રખડવું પડ્યું. ધુમ્મસથી આચ્છાદિત એ વાતાવરણમાં એમને ક્યારેક ઈન્ડિયનો જેને 'tripe de roche' નામે ઓળખાવે છે એ વનસ્પતિ ખાવા મળતી ને ક્યારેક ઉપવાસી રહેવું પડતું. ટોળીમાંના છ જણ તો એ હાલાકીમાં જ મોતને બેઠી ચૂક્યા.

આખરે કેટલાક ઈંડીઅનોની મદદ આવી લાગતા બાકીનાઓનાં જીવન તો બચ્યા પણ પાછા ઈંગ્લંડને કિનારે પગ મૂકતાં સુધીમાં તો એ અધમૂઆ થઈ ગયા હતા. ઈંગ્લંડે એ મર્દાનગીની કદર નહોતી કરી એમ નહિ. ક્રાન્કલીન એની સફર પર હતો ત્યાં જ એને કમાન્ડર બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો ને પાછો આવતા જ એને ઈન્ડિયનના દરજ્જે ચકાવી દેવામાં આવ્યો. સફર દરમિયાન અમેરિકાના ઉત્તર કિનારાની એણે લગભગ ૫૫૦૦ માર્કલની આકર્ષી કરેલી ને પાછા વળીને એ સફરનું એક પુસ્તક પણ એણે છપાવેલું આ શોધોને લઈને ઝાયલ સોસાયટીએ પણ એને પોતાનો ફેલો નીમી લીધો. ક્રાન્કલીનની શોધ-વૃત્તિ પાછળ સાહસ સિવાય બીજો કશો સ્વાર્થ નહોતો, એ તો ઉત્તર અમેરિકામાં એણે શોધી કાઢેલી નદીને પોતાનું નામ ન આપતા હૃડું નામ એણે આપ્યું એ પરથી સાબિત થાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૩ના ઑગસ્ટની ૧૯ મીએ ઈંગ્લીઅનોગ આન પોર્ડેન સાથે એ લગ્નગ્રંથાધી બેઠાયો, પણ એ ચરતે કે પોતાને શોધસફરનો

કોઈ નવો આદેશ મળે તેમા એ અધી જગાયે બધનકર્તા ન નીવડી
જોઈએ અને એની પત્નીએ પણ એની એ જિતિનો અદર કયો.

ફાન્ડલોનને પણ લાન નહોતું કે પોતાના પર ફગની જવાબદારી
આટલી વહેલી આવી પડી કે ૧૮૦૫ માં નવો સફર એને ઊપડવાનું
થયું ત્યારે એની પત્ની યાદી પડી હતી અને જો તથા ગિયાઈસનની
સગાથે ઇંગ્લેન્ડનો ફિનારો હોયો ત્યારે ફાન્ડલોનને તો એ જ જીતિ
કારવા લાગી કે રજે પોતાની જાનમેથી પત્નીનું મોટું ફરી જોવા ન
મળે છતાં પત્નીએ તો એની મરદિલીનો પુરસ્કાર કરી એક રેશમી
યુનિયન રોક એને આપેનો ને ધ્રુવ પર પહોંચી તે ફગાવવા મહેનો.

દુર્ભાગી ફાન્ડલોનની જીતિ સાચી પડી ને બહુ લામી સફર એણે
નહિ મળી હોય ત્યારે એની પત્નીનું અવમાન થયું છતાં પોતાની
જવાબદારી સમજી ફાન્ડલોનને પોતાની સફર આગળ વધારે ગંભીર
મંડેન્ડી નદીની પેલી પાડ વધી ધ્રુવવર્તુલનો નમ્યો કરવાનો એનો
ઇગરો હતો. પરંતુ ફરી એ જ મંડેરોનો ત્રાસ, એગિમો અને ઇંડી
અનોના દવા અને ફરી એ જ બરફના આતક સામે લાઈનાજ મની
એને પાડ વગર પડ્યું.

આ સફરનું જે એણે એક પુસ્તક બરાબ પાડ્યું ને પશ્ચિમની
દુનિયામાં એની કીર્તિ સર્વત્ર વ્યાપી ગઈ એના એમનાયાપણામાં
જેન ઇન્ડિયન જેવી બુદ્ધિશાળી જીવનસગિની પણ એને મળી ગઈ અને
સગરે પણ નાઈટનો લખ્મ આપીને ટાસમાનિયાના ગવર્નર તરીકે
તેને નીમી તેનું યોગ સમાન મ્યું.

ઑસ્ટ્રેલિયાની દક્ષિણે આવેલા ટાસમાનિયાના ટાપુ પર અત્રેજ
સગર ત્યારે બધા ગુનેગારોને જ લમવા મોઢી આપતી ફાન્ડલોનને
ગવર્નર તરીકેના યોદ્ધા દરમિયાનના સાન વર્ષોમાં એ વસાહતીઓ
સાફ કંલેજો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો, વગેરે લીધી કરીને તેમનો એનો
તો ચાહ મેળવેનો કે તેનો ઉપયોગ કોઈ દિવસ તેઓ જૂલ્યા નહોતા.

ઈ. સ ૧૮૪૫મા ઈંગ્લેન્ડની ઍક્સમિરસ્ટીએ પાછો વાયવ્ય માર્ગનો સવાલ હાથ ધર્યો. ઊતરતી વખે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા મિદ્ધ કરવાની ફ્રાન્કલિનને એ છેલ્લી તક જણાઈ અને શક્તિ તથા અનુભવની નજરે પથ એ જવામદારી ઉઠાવવાને હાયક આદમો એના સિવાય ભાગ્યે ખીજે કાઠ હતો. પરંતુ ઈંગ્લેન્ડની સરકાર તો એના ઊતરતા પાણી ગણી કાઠ જીવાન અકસરના હાથમા એ અધિકાર મેાપવા માગતી હતી. પોતા સિવાય ખીજા કાઠને એ અધિકાર સુપ્રત થાય તે સામે ફ્રાન્કલીને જમરો વિરોધ ઉઠાવ્યો અને આખરે ઍક્સમિરસ્ટીએ એને મુલાકાત માટે બોલાયો.

ફર્સ્ટ લૉડ ઍવ ઍક્સમિરસ્ટીએ એ લાગી સફરમા રહેલી તકલિફ અને મુશીમતો એનાથી સહન થઈ શકશે કે કેમ એ સવાલ કરી, ઉપગ્રી વળી કહ્યું 'અને તમે સાઠ વર્ષના તો છો.'

'ના, ના, મારા સાહેબ, ફક્ત ૫૯ વર્ષનો.' ફ્રાન્કલીને જવાબ આપ્યો ને નિર્ણયની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

નિર્ણયમા વિચારવાપણ જ એણે પોતાના જવાબથી કંચા રહેવા દીધું હતું 'ભૂતકાળની જવત ત કારગીર્દિ તેની સાહેદી હતી એકીમતે નવી સાહસમકરનો એ નેતા નીમાઈ ગયો.

ઈ સ ૧૮૪૫ ના મે માસની ૧૯ મી તારીખે 'ઇરેમસ' અને 'ટેરર' એ બે વહાણો તથા ખવાસીઓ અને અફસરો મળી ચૂટી કાટેના ૧૩૪ માણસોના કાફલા સાથે ફ્રાન્કલીન ઓનાઈટથી ઊપડી નીકળ્યો. સફર માટેની સાજસામગ્રી એટલી સપૂર્ણતાએ પહોંચાડવામા આવેલી કે આ વખતે તો અચૂક વિજયની સૌને ખાતરી હતી અને ઉતર ધ્રુવ પર વહેલા વહેવા પહોંચી જવાની સૌને ઉમેદ હતી.

પથ એ ઉમેદ જેમની તેમ રહી ૨૬ મી જુનાઈએ વહેનતો શિકાર કરતા કેટલાક મજવાઓએ ઓનૉડના પશ્ચિમ કાંઠે એમને જોએલા પથ ત્યાર પછી? — દિનશિબ્દ ખામોશી! હિમત નિશ્ચય

અને સહનશક્તિનો તાગ માગી લેતા એ મહાન સફરના ત્યાર પછી કશા સમાચાર જ દુનિયાને ન મળ્યા એ આખી યે સાહસદિન ટોળીનું જીવિખ્ય અણુપ્રીછયુ જ રતુ દિવસો ગયા, મહિના ગયા, વરસો વીત્યા. કશો સદેશ, કશા સમાચાર ન મળે ધાર્યા કરતાં યે વધુ આશા રાખી નીકળેલા એ આશાવતોની આશાનો ઉપહાસ કરી ઉત્તર ધ્રુવે ખરખરો કિત્તો ખતાબે.

અંગ્રેજ સરકાર અને અંગ્રેજ મંજૂરી આ ટોળીના અંગ્રેજી અસ્વરથતા ધીમેધીમે આશકામાં અને આશકા નિરાશામાં ફરવાઈ ગઈ એનો પતો મેળવવા ચારે બાજુએથી પોકાર થઈ ગયો અને સરકારે એક પછી એક ટુકડીઓ એ ગુમ થયેલી ટોળીની શોધ માટે મોકલવા માડી.

એવી પહેલી ટુકડી ઇ સ ૧૮૪૭માં જીપડી બીજી ઇ સ ૧૮૪૮ ના જૂનમાં, અને એ વરસ પૂરે થતા પહેલાં તો બીજી પણ એ ટુકડી જીપડી ગઈ એ ગુમ ટોળીનો. પત્તો લગાવનારને સરકારે વીસ હજાર પૈકા ધનામની જાહેરાત કરેલી, અને લેડી ફ્રાન્કલીને ત્રણ હજાર પૈકાની પરતુ કરી. અર્થ ન સર્યો ઇ સ ૧૮૪૭ થી ૧૮૫૬ સુધીમાં એ રીતે પત્તો મેળવવા માટે ૩૬ નવી ટુકડીઓ જામી થયેલી, પણ તેમાંની એકે એક નાસીપાસ નીવડેલી.

જેમ જેમ નાસીપાસો મળતી ગઈ તેમ તેમ ફ્રાન્કલીનની ગામઝઘ્યા વધુ ને વધુ રોમાંચક બનતી ગઈ.

વર્ષો વીતતા ચાલ્યાં, પરંતુ હજી નિરાશ આશા સેવી રહેલી લેડી ફ્રાન્કલીનથી એમના એમ બેસી ન રહેવાયું ને પોતાના પતિના ઉગાર માટે જાહેર ફંડ એકઠું કરી, પ્રખ્યાત શોધસફરી ફ્રેંચન મેક્લિવન્ટોકને એણે પોતાના પતિના વસ્તવિક અજામની સાચી માહિતી મેળવવા મોકલી આપ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૬માં 'ફ્રાન્કસ' નામના જહાજમાં મેક્સિકન-ટૉક લિપડી નીકળ્યો. આગળ જતાં કેટલાક એસ્કિમોનો ભેટા થયો. ફ્રાન્કલીનની ટોળીના વાવડ તેમની પાસેથી મેળવવાનો પ્રયાસ કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે, ઘસડાતા ઘસડાતા ચાલતા, ને ચાલતાં ચાલતાં મરી જતા માણસોને હડસન ઉપસાગર પરના કોઈ બંદરે પહોંચવાનો પ્રયાસ કરતા તેમણે જોએલા ખરા.

એ જ દિશાએ મેક્સિકન-ટૉક આગળ વધ્યો. કિંગ વિલિયમ ટાપુ સુધી પહોંચતાં તો ફ્રાન્કલીનના નસીબની હપ્તદ પ્રતીતિ તેને થઈ ગઈ. હારમધ હાડપિંજરો એ સફેદ પરચાળ પર પથરાએલાં પડાર્યા હતાં, ને એમને જીવતે ને કપડાં શરીર પર હતાં તેના રલાસલા ગાભા લશી રહ્યા હતા.

મેક્સિકન-ટૉકની શોધના આખરી પ્રકરણનો, વિકટરી બ્રશિર પાસેથી મળી આવેલા ઍડમિરલ્ટીના એક કાગળ પર લખાએલા નીચે મુજબના સંદેશથી અંત આવ્યો. સંકેટમસ્ત અને ગુમરાહ જહાજો પોતાનો આખરી સંદેશ ઍડમિરલ્ટીની છાપવાળા ને કાગળો પર મૂકતા જાય છે એવો જ આ કાગળ કેપ્ટન હોબસનને હાથ લાગ્યો હતો:

“ ૨૫ મી એપ્રિલ, ૧૮૪૮

અહીંથી પાંચ દિવસ વાપગ્યોતરે 'ધરેબસ' અને 'ટરર' નાના પાગ્યા. ૧૮૪૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨ મીથી એબરફમા ખૂંચી ગએલા. અફસરો અને જવાસીઓ મળી ૧૦૫ જીવો કેપ્ટન કોઝીઅર સાથે અહીં જીત્યાં, જ્યારે બાકીનાએનો નાશ થયો. સર જોન ફ્રાન્કલીન ૧૮૪૭ ના જૂનની ૧૧ મીએ મોતને ભેટ્યો. અત્યાર સુધીમા નવ અફસરો ને પંદર જવાસીઓ મોતને ભેટી ચૂક્યા છે.”

બસ ત્યાર પછીની જોઈતી સઘળી હકીકત મેક્સિકન-ટૉકને વહાણના ભંગારો ને કતારબંધ પડેલા હાડપિંજરો મારફત મેળવી સેવાની રહી. ઝાળખી શકાય તેવું એક જ શરીર હાથ આવ્યું અને

તે લેફ્ટેનન્ટ ધરવિંગનું. બાકીના તમામને માટે અટકળનો જ આશરો લેવાનો રહ્યો હતો.

મુર્દદિસ સાહસજાજ ને નિર્ભીક નાવિક સર જોન ફ્રાન્કલીનના ખતરનાક અંગમની જગતને મળેલી આ સૌથી પહેલી ભાળ ત્યાર પછીનો દરેક ધ્રુવસફરી એને લગતી વિશેષ માહિતી વધુ ને વધુ બહાર આણતો ગયો. એમાં સૌથી રોમાંચક વાત તો સર જોન રેએ બહાર આણેલી, અને તે એ કે, ‘ધરિબસ’ અને ‘ટરર’ પર શુજરેલી હોનારતથી બચી જવા પામેલા એ સંધર્માના આઠમીએ પાછળથી ભૂખ વડે એવા કાચર બની ગએલા કે અતિ નરબક્ક બની ગયા હતા. જીવનવિગ્રહની એ અંતિમ કટોકટીએ તેઓ એકબીજાને ખાઈ જવા ઉદ્દુક્ત બની ગયા હતા!

દમ લાખથી વધુ પૈકનો ખરચ કર્યા બાદ ચૌદ વરસે ફ્રાન્કલીનની ટોળીના જગતે જે સમાચાર મેળવ્યા તે આ! ઉત્તર ધ્રુવનો એ નાફરમાન પ્રદેશ આપણા પૂર્વજોની કલ્પના પ્રમાણે દુનિયા સૃષ્ટિ પોતા પર ન ધરાવતો હોવા છતાં ખરેખર દાનવી મુટક છે. એનું અફાટ બર્ફસ્તાન અનેક મરજીવાઓનું કબ્જસ્તાન બની ચૂક્યું છે. જો કે અમંખ્ય હોનારતો પછીના બોધપાઠોથી ને વૈજ્ઞાનિક અવલોકનતાથી પોતાની અંગે સહનશક્તિ ને અપ્રતિમ ખેડ વડે કેટલાક નરધુંગવો મોતને એ સીમાડેથી પાછા પશુ ફરી શકેલા છે, પણ એવા તો ગણ્યાગાંક્યા જ. ત્યારે જેમની વિદાય પછી એમના અંગમની તવાર પણ જગતને કાને ન પહોંચી શકી હોય એવા અમાગી શોધકોની સંખ્યા તો ગણી ગણાય નહિ એવડી મોટી છે. એ અભાગીઓમાં યે સર જોન ફ્રાન્કલીનની ચહાદને તો ધ્રુવ પ્રદેશની ખેમણ-તવારીખને કારણની ટાંચે પહોંચાડી કહી શકાય.

‘ધરિબસ’ અને ‘ટરર’ના નાચ તો બગ્દના આકમણથી જ થયો હોવો જોઈએ, કારણ તેનાં લોહાં ધ્રુવવર્તુલ નજીક વસના

એરિકમો લોકોને, વાપરતા અનેક તપાસનીશોએ જોયા હતા. એ હતભાગી સંઘમાંના અનેકાના સ્મરણસ્તંભો તો એ 'વેરાન પરયાળ પર જ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે ફેટલાકનાં ઇંકિંકમાં.

અપાર પ્રયત્નો છતાં ફ્રાન્કલીનનું શબ હાથ ન આવી શક્યું એ બાબતનો કંઈ બહુ ઘોષો નથી. પરંતુ ઘોષો તો ત્યારે થાય છે કે જ્યારે મેક્સિકન-ટોક જણાવે છે કે ધ્રુવનો વાયવ્ય માર્ગ ફ્રાન્કલીને 'શોધી દાદ્યો હતો અને ફિશ નદીના મુખ પાસે જ એ હોનારતને શરણુ થયો હતો. ફ્રાન્કલીનનું કબનસીય આ કથન વ્યસલ બનાવે છે.

અસખત, ધ્રુવસાહસોના પ્રયાસોના મોવડીઓ તરીકે મેક્સ્યોર ને રાસ સફળ શોધકોનું માન ખાટી જાય છે, જ્યારે પેરી ને નાનસેને, પીઅરી ને આમનસેને તો ધ્રુવસફરોનો અવિસ્મરણીય આંક રાખ્યો છે, પરંતુ ફ્રાન્કલીનની તો નિષ્ફળતા એ એટલી લઘ્યોદાત છે કે સઘળા સફરવીરોમાં એને અનોખું પદ સમર્પી રહે છે. એની સાહસદિલી આજપણ ઊગતી પેઢીઓના પ્રોત્સાહને ગ્રેરી રહે છે. ધ્રુવપ્રદેશની શોધખોળનો કોઈ પણ ઇતિહાસ મરજીવા ફ્રાન્કલીનના 'ઇરેબસ' અને 'ટરર'ના ઉલ્લેખ વિના અધૂરો જ રહે.

ફ્રાન્કલીનની પત્નીએ પોતાના પતિનું સ્મારક વેસ્ટ મિન્સ્ટર એએ મુકામે ચણાવવાની શરૂઆત કરેલી, પરંતુ એ પૂરું થવા પામે એ પહેલાં જ એણે પણ દુનિયાથી વિદાય લઈ લીધી.

એ પતિરત પત્નીની કબર વેસ્ટ મિન્સ્ટરમાંના ફ્રાન્કલીનના સ્મારક નીચે જ બનાવવામાં આવી, જેના પર ડોન સ્ટેનલીએ આ લખાણ કાતરાળ્યું :

“ એની વિધવાએ આ ઊભું કર્યું, જેણે અનેકાને એની તપાસ માટે મોકલ્યા, ને લાંબો કાળ રાહ જોઈ છેવટે જાતે જ તેને પ્રકાશના સામ્રાજ્યમાં શોધવા જગતની વિદાય લઈ નીકળી પડી. ”

એ લખાણની બરાબર ઉપર જ, ફાન્કલીનની ભત્રીજાને પરણનાર
છગ્ગાંડના મહાન કવિ ટેનીસને ફાન્કલીન માટે લખેલી કરુણપ્રશંસિત
જાતરાવધી છે, જે આ ચરિત્રને પ્રારંભે જ આપેલી છે.

મરણવા ફાન્કલીન ! તારી રૂઢને શાન્તિ ઇચ્છવા સાથે અમારા
નિગરમાં તો તારા જીવતા નિગર જેટલી જ સાહસજન્ય અર્થાતિ
અમે ધૃમ્મીએ છીએ.

● વિનમ્ર વિજ્ઞાની ●

સર આઈઝાક ન્યૂટન

૪૪ દુનિયાને મન હું કેવો લાગું છું તે
 હું નથી જાણતો; પણ મારી જાતને તો હું દરિયાના
 કિનારા પર રમતા એકાદ બાળક જેવો, એકેકથી
 વધુ લીસા કકાડીઆ ને મુદરદર છીપકાં વીણતો
 જ લાગું છું. ન્યારે સત્યનો અતાજ મહાસાગર
 તો મારી સામે વજ્રચોધાએસો વિસ્તર્યો પડ્યો છે.”

વિનમ્ર વિજ્ઞાની
 સર આઈઝાક
 ન્યૂટન

સર આઈઝાક ન્યૂટનને પોતાના જીવનકાર્યની ઉપરુક્ત સંક્ષિપ્ત
 સમીક્ષા જગતને સુણાવી ત્યારે તેનું વય પંચાશી વર્ષનું હતું. જગતના
 બૌદ્ધિક વિકાસના એ ચિરસ્મરણીય માર્ગસ્તંભની આ જનમતા કોઈ
 પણ જિજ્ઞાસુને બોધપાઠ સમી છે. માણસ કદી યાનાતીત બની શકતો
 નથી એ આ ઉક્તિનો ગર્ભિત હેતુ છે. વિશ્વના અજોરણીયાનુથી મહતો
 મહીયાનુ ઘટક તરવેમાં ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત સંશોધી, વૈશ્વ ક્રમમાં
 સંવાદિતા સ્થાપનાર એ વિજ્ઞાનીએ વિશ્વનો વાર્તાવિક ખ્યાલ આપવા
 સાથે એમાં રહેલાં સૌન્દર્ય અને ભવ્યતાની પણ ઝાંખી જગતને કરાવી.
 એ રીતે અદારમી સદીની એ સર્વોત્તમ વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભા ગણાય છે.

અને એ એકલો વિદ્ય નહોતો; પ્રગ્ન પણ હતો. ટાઈફા બાહી જેવો
 માત્ર હકીકતો એકઠી કરનાર એ ન હતો. અમુક વસ્તુ શું છે, એ

કરતા એવી શા માટે છે એ જાણવાની એને વિશેષ ઉત્ક્રાં રહેતી હતીકેતોનું અનુસંધાન કરી, પ્રાસંગિકમાંથી સ્થાયી તત્ત્વ તારવવાનું કામ એણે પાર પાડ્યું. અને તે એવી કુશળતાથી કે બોલતેર જેવાએ ફાન્સના વિદ્વાનને સામે તેનો દાખલો મૂકી એમને સવાલ કર્યો હતો, 'Ye, say, are ye not jealous of the great Newton?'

ગેલિલીઓ અને કેપ્લરનું અધુરું રહેલું કાર્ય ન્યૂટને પૂરું કર્યું. ગેલિલીઓના અવસાન વખતે એ ઘોડિયામાં હીચતો હતો એ બાળક જ હીંપુઓના હસ ફરમાનો કરતા વધુ યોગ્ય રીતે વિશ્વનો ઘટનાક્રમ સમજાવી શકશે અને વિચારજગતમાં અદિતીય એવી ક્રાંતિ આણી મૂકશે એવો ખ્યાલ એ વખતે હોય પણ કોને ? પરંતુ એણે જ ગેલિલીઓએ વિશ્વચિત્રણા માટે ઘૂટેલા રંગોમાંથી કાઢી કલાકારની અદ્વાધી વિશ્વનું સુસહત ચિત્ર સર્જી આપ્યું નિરીક્ષણ, ચિંતન ને સંશોધન એ જ માત્ર એની પ્રવૃત્તિ હતી અને એ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ તે ગુરુત્વાકર્ષણનો એ મહાનિયમ—

'That very law which minds a tear,
And bids it trickle from its source,
That law preserves the earth a sphere,
And guides the planets in their course'

આમ માનવજાનની એણે વિસ્તારેલી ક્ષિતિજ માટે, આશ્ચર્યોમાં અચળતા સ્થાપવા માટે, એક વિજ્ઞાનીએ ન્યૂટનનું યોગ્ય જ ત્રણ સ્વીકાર્યું છે, કે 'આપણે સૌ ન્યૂટનના ખજા પો જ જીએના છીએ એ ન થયો હોત તો વિજ્ઞાન દ્વારા સંધાએની આજની આટલી પ્રગતિ હોત કે કેમ, વિજ્ઞાન દ્વારા સંધાએનું માનવતાનું આટલું મહત્ત્વ હોત કે કેમ એ સવાલ રહે છે'

ઈ. સ ૧૬૫૮ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ત્રીજી તારીખે ઈંગ્લેન્ડનો ત્રાતા ઓલિવર ક્રોમવેલ લંડનમાં હેલા શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો ત્યારે વૂલ્સથોર્પ મુકામે સોળ વર્ષનો એક કુમાર સખત વાવાઝોડાની સામે ફફટો ગદી પવનના બળનું માપ તપાસી ગયો હતો !

એ જ એ આર્થઝાક ન્યૂટન લિંકન પરગણાના વૂલ્સથોર્પ ગામમાં ઈ ૧૬૪૨ના ડીસેમ્બરની ૨૫ મીએ એ જન્મેનો એનો પિતા એના જન્મ પહેલા જ અવસાન પામી ચૂક્યો હતો જુદી જુદી શાળાઓમાં થોડું ઘણું બહુતર મેળખ્યા પછી નજીકના એક ગામડાની શાળામાં એને મૂકવામાં આવ્યો. પણ બાર વર્ષનો એકદમ ન્યૂન શિક્ષકના કહેવા પર લાગ્યે જ ધ્યાન આપતો નિશાળમાં સૌથી ઠોક નિશાળિયા તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી.

પરંતુ એ ઠોકપણુ એક પ્રસંગથી અજન્મપણુ તેનામાથી નીકળી ગયું નિશાળમાં એક છોકરાએ તેને પેટમાં સળગતું મુકી માર્યો, ત્યારે પોતાની શારીરિક નબળાઈનું તેને જ્ઞાન થયું ને તે શરીર કેળવવા પાછળ પડ્યો અને એ કેળવીને તક મળતા જ પેદા છોકરાની કાનપગી પકડી બે થપ્પક લગાવી દીધી અને માથું પકડી દેવળની દીવાન સાથે તેનું નાક ધરતું પણ એટલેથી એને સતોષ ન થયો. એ છોકરો નિશાળમાં એનાથી બે વર્ષ નજરે ગહેતો ન્યૂનને પોતાની માનસિક નબળાઈ હવે સાધી અને શાળામાં માનસિક આધિપત્ય જમાવવા એણે કમર કસી. હવે વર્ગમાં પહેલો નજર મેળવીને જ એ જાયો.

અખતગઓ કરવાનો ન્યૂટનને એ વયથી જ શોખ હતો, એટલે જેના ઘરમાં એનું કુટુંબ રહેતું એ ક્વાર્ક નામના દવાઈ બનાવનારની પ્રયોગશાળામાં તે અખતરા કરતો ઘેર પણ સુતારી કામના ઓગરોથી અવનવા નમૂના બનાવતો તેમાં પડોશમાં જોએલી એક પવનચક્કીનો એણે બનાવેલો નમૂનો તો અજબ હતો પવનચક્કીના ચક્કરમાં પખા મૂકી તેમાં એક કાથળી અદર લટકાવી, સાથે એક

હિંદરને પૂરેતો ! કાથળાંમાના દાણા લેવા બિંદુ એક પળી ખીમ પખા ઉપર દૂદે અને ચક્રર ફરવા માંડે ! !

ચાગ ફૂટ બિચા એક ખોખામા એવું પાણીપી ચાલતું ધડિયાળ પણુ બનાન્યુ હતું અદર એ પાણી ભરી ગખતો, જે ચક્રના પખા પર ટપખતાં ચદા પર મૂકેના મટા ફરવા માંડતા માત્ર પગ હલાવતા ચાલે તેવી વગર ધોડાની ગાડી એવું એક વખત બનાવેલી વળી પતમ બનાવવાનો પણુ એને જગરો નાદ હતો મનગને હેડે પૂજક બાધવાને બદલે તે દાગળનું એક ફાનસ લટકાવતો અને તેમા બળતી મીથુનતી મૂળેને રાતે તે ચગાવેના ગામડાના લોકો તેા એનો પ્રમથમાન પતમ જોઈ કાઈ નવો ધૂમકેતુ દેખાયો હોવાનું જ માની લઈ દુનિયા પર આવી પડનારી આપત્તિથી ચિતાવુર રહેતા !

એ જ અગ્નિમા એ વળી કવિતાએા પણુ બનાવવા માંડેલો, અને પોનાના અખતનાઓની યોજનામા સદાયક નીવડે એ માટે થોડક ચિત્રકામ પણુ શીખેનો—કાઈને શિક્ષક બનાવ્યા સિવાય એના દીવાનખાનાની દીવાલો એનાં પોતાનાં અને નમ્લ કરેલાં ચિત્રોથી ભિરરાતી રહેતી !

પરતુ એની આ સધળી ઉલટ ઉપર ઓચિતો ફટકો પડ્યો, એની માએ કરેલા પુનર્વંશમા બીજી વારનો ધણી પણુ અવસાન પામ્યો ત્યારે એક પણુ દમડી વિના ત્રણ હોકરાં સાથે લઈ ન્યૂટન પોતાની દાદી સાથે ગહેતો હતો ત્યાં એની માતા આવી પહોચી ધગખટનો ચતાવવો આથી મુશ્કેલ થઈ પડ્યો ને ન્યૂનને પદરમે વર્ષે અભ્યાસ છોડી બાપની ખેતી સલાળવાનું માથે આવ્યું !

છતાં ખેતરની ભોમ કરતા ન્યૂટનની મનોભોમકા અવનવા વિચારોથી વધુ કેમવાઈ રહી હતી ખેતીમાં એ અધૂકડે દિલે જ પડેાવાયો હતો એને રસ હતો જળધડીઓ ને હાયાધડીઓ બનાવવામા, સૂરજનો પ્રકાશ જોવામા ને અવનવી યાંત્રિક હિકમતો બિંબી કરવામા.

એની મા બીજા એક સાથીદાર સાથે ખેતરની ઉત્પન્ન તેને શહેરમાં વેચવા મોકલતી ત્યારે સાથીદારને એકલો જવા દઈ, પોતે કલાર્કની પ્રયોગશાળામાં ઘૂસે. અને ક્યારેક અખતરા અજમાવતો તો ક્યારેક જૂનાં પુસ્તકો ફેંદતો. ખેતરમાં જઈને પણ વાક આડે પડ્યો. તે ઉઝીનાં આણેલાં પુસ્તકો વાંચ્યા કરતો. એ જ અરસામાં ઉપર ઉલ્લેખ આવી ગયો. એ રીતે પવનનું બળ માપવાની ઉત્કંઠા એને જાગી હતી. આવો જિજ્ઞાસુ કિશોર શું ખેડૂત થવા યોગ્ય હતો? નહિ જ. એની મા અને એનાં બીજાં સંબંધીઓને પણ તેની પ્રતીતિ યઈ અને તેને ફરી શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો.

ઈ. ૧૬૬૧ના જૂન મહિનામાં એમણીસ વર્ષની વયે ન્યૂટનને ફ્રિમ્લિન્જના ટ્રિનિટી કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં એક મેળામાંથી ખરીદેલી ખગોળ પરની જૂની ચોપડી વાંચતાં તેના વિશેષ અભ્યાસ માટે ગણિતના જ્ઞાનની આવશ્યકતા તેને જણાઈ અને મુક્કીકની ભૂમિતિ એણે વાંચવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ એના કાયડા એને એટલા તો સહેલા અને સ્વયંસિદ્ધ લાગ્યા કે નકામી માની એ ચોપડીને એણે ફેંકી દીધી.

પરંતુ પાછળથી ઉપલા વર્ગમાં આવતાં ગણિતશાસ્ત્રના ગ્રેડેસર બેરોનાં ભાષણો સમજી શકાય એ માટે પેલી નકામી ગણી ફેંકી દીધેલી ચોપડી જ એને આગળના જ્ઞાનના પાયારૂપ લાગી. એ ફેંકી દીધેલી ચોપડી આખી ઉઘડાવી ગયા બાદ ડેસકાર્ટેસની 'ભૂમિતિ', સૉન્ડરસનનું 'તર્કશાસ્ત્ર', કેપ્લરની 'દૃષ્ટિશાસ્ત્રની મોમાંસા' તથા વૉલિસનું 'આનંત્યનું ગણિત' (De Arithmetica infinitorum) પણ એ વાંચી ગયો અને ત્યાર પછી બે જ વર્ષ રહીને એ જ ક્ષેત્રમાં ગાણિતિક પૃથક્કરણની જાખતમાં એણે જે ખંત અને પ્રતિભા પ્રદર્શિત કર્યાં તેથી તેના ઉજ્જવળ ભાવિની સૌ કોઈને આશા બંધાઈ હતી. પહેલવહેલી એણે ગણિતમાં 'ફેલક્યુલસ'ની રીત શોધી કાઢી.

પછી પ્રમણના કિરોનુ પૃથક્કણ કરીને એવધનુખ્યા દેખાતા મધગા
રંગો તેમા હોવાની જાહેરાત કરી ગજવિદ્યાનનો પાયો નાખ્યો.
ત્રિપાધ' હાય વડે એણે આ બે-શોધી દાઢ્યો, પણ એમા એની
એક જૂન થઈ હતી. પ્રકાશને એણે કહ્યોનો જાતેનો માન્યો હતો.
પરંતુ જગતને પાછળથી છુટ્તું જોવો વિદ્યાની મગી ગ્લો, જેણે એ
બૃહ સુધારી પ્રકાશનું તરંગમાન નક્કી કર્યું.

આ અખતરો એણે ત્રેવીસ વર્ષની વયે કરેલો. લાંડનમા એ
અન્સામા પ્લેગ ચાલુ હોઈ, તેને વૃત્તસંધાપ' ગહેવાનું થયેલું આમ
મળેલો કુરસાને ન્યૂટન જેવો માણસ નમામી કેમ જવા દે ?

ઝાડ પરથી સફરજનનું પડતું જોઈ તેના પરથી વિદ્યાનમા
હિતગતે મુશ્કેલીઓની એણે કરેલી શોધની જે વાર્તા કહેવામા આવે
છે તે પણ આજ અન્સાની સભવે છે. વાડોમા બેસીને સફરજનનું
પતન કદાચ એણે જોયું હોય. પણ એટલા પરથી જ એને શુરુવાત્મકલેખો
નિયમ હાય લાગી ગયો. એમ માનવાને કશું કારણ નથી એણે
કેવડ તથા ગેલિલીઓનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો હતો. આભારી
પિડાની ગતિથી તે વાકેફ હતો. છતાં અગ્રેજો તો એ ઝાડ પડી
ગયું ત્યાં સુધી ન્યૂટનની પ્રતિજ્ઞાના પ્રોત્સાહક તરોડે તેનું પ્રદર્શન કરતા
રહેલા, અને હવે એ ઝાડના નાના નાના ટુકડા મગી સધરી ગયેન છે.

માત્ર પૃથ્વીને કે સંકળજગતને નહિ પણ વિશ્વમાના પદાર્થમાનને
લાગુ પડતા આ સિદ્ધાંત માટે ન્યૂટને સૌ પહેલી જે મદપના દોડાવેલી
તે તો કેવરના અનુમાન કરતા પણ એફદી હતી. એને શાસ્ત્રીય
સપૂર્ણતાએ પકોચાકતા વચ્ચે પુષ્કળ વખત નીકળી ગયો. કદાચ
એણે પૃથ્વીના કેન્દ્ર ખોદી માથ લીધું હોય તેને એ આભારી હોય કે
એને લગતા બીજા સદાયક પૂરાવાના અભાવને આભારી હોય. એ
માટે એણે મૂકેના દાખલાનો જવાબ એની ગણતરી મુજબ ૧૬ આવવો
જોઈ એ તેને ખરેસે ૧૩ હ આ યો અને એ બધા જ કામગિયા એણે
તે વગર સુધી દેખાના આનામા ભરી મૂક્યા.

ક્ષેત્ર નરમ પડ્યો એટલે ન્યૂટન પાછો કૃમિશ્રમ ગયો. એ વખતે હજી એણે પચ્ચીસી પણ પૂરી કરી ન હતી છતાં પોતાની મહત્તાનાં ખી તો એણે વાવી દીધેલાં હતાં. ‘Differential calculus’ એણે શોધ્યું હતું, ગુરુત્વાકર્ષણ શોધી કાઢ્યું હતું - જો કે તે સાબિત કરવાનું બાકી હતું, ગેલિલીઓના ગતિના ત્રણ નિયમોની સ્પષ્ટ સમજણ પાડી હતી, સૂર્યપ્રકાશનું પૃથક્કરણ કર્યું હતું, અને રંગપૃથક્કરણની શક્યતા પણ જિભી કરી હતી. એણે હજી કશું છપાવ્યું ન હતું, એટલે ૧૬૬૮ માં એ ગ્રેજ્યુએટ થયો ત્યાંસુધીમા ખાનગી વર્તુલો સિવાય બહારનું જગત તેને પિછાણતું નહોતું.

ઈ. ૧૬૬૮ માં ડૉ. ઍરો નિવૃત્ત થતાં ન્યૂટનને તેના સ્થાને ગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યો. ત્યારથી ૧૬૬૫ સુધી છરીસ વર્ષ એક સરખાં એણે પ્રાધ્યાપનમાં ગાળ્યાં પણ એ એટલાં વર્ષોમાં વૈકેશન સિવાય એ એકે દિવસ કૉલેજમાં ગેરહાજર રહ્યો ન હતો. રહેતો પણ એ કૉલેજમાં જ. વાર્ષિક સો પૌંડનો પગાર તેને મળતો. તેમાં અડવાડિયે માત્ર એક લાપણ આપવાનું તથા ચાર કલાક વિદ્યાર્થીઓ જોડે મંજાવણ ચલાવવાનું રહેતું.

ઈ. ૧૬૭૧માં ખગોળના ક્ષેત્રમાં જાણીતા સેલિસમરીના બિશપ સેટવર્ડે લંડનની રાવલ સોસાયટીને ન્યૂટનને પોતાનો સભ્ય બનાવવાનો અનુરોધ કર્યો. જો કે ન્યૂટને ત્યાંસુધીમાં કશું છપાવ્યું ન હતું, છતાં તેનું કાર્ય જાણીતું હતું અને એ કાર્યદિશા ભાવિની ઉજ્જવલ આગાહી આપતી હોઈ, ઈ. ૧૬૭૨ના જાન્યુઆરીની ૧૧મી તારીખે તેને સભ્ય તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યો.

હવે એણે ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત હાથ ધર્યો આ વખતે એને જોઈતો સાચો જવાબ મળી રહ્યો. ઈ. ૧૬૮૪ માં ચન્દ્રની ગતિનો ફરી દિસાબ લગાવતાં તેને એ મહા સત્ય મળી ગયું. ન્યૂટનની મહત્તા

આ સિદ્ધાંતની એકથી વૈજ્ઞાનિક પર્યાપ્તિમાં જ પર્યાપ્તિ નથી થતી પણ એ સિદ્ધાંતે માનવસમાજના વિશ્વ વિષેના ખ્યાલો પર તથા તે સાથે સંકળાએથી ઈશ્વરની જાણના પર જે અસર કરી તેના પર જ ગહેલી છે.

વિશ્વ વિષયે વિજ્ઞાનીઓએ આધ્યાસપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી જે હકીકતો વેરવિખેર પડી હતી તેને આ એક જ સિદ્ધાંતે પરસ્પર મગદ્દ કરી આપી. છતાં માનવમગજમાં એ સિદ્ધાંત પૂર્ણતઃ ગ્રિય થતા પચાસ વરસ લાગ્યા હતા કેપરનિકસના સિદ્ધાંતોને ટોલેમીના કેનાવેના વિચારો સામે મથવાનું હતું, ગેલિલીઓને એગ્રિસ્ટોટલના પથના વિદ્યાગુરુઓ સાથે ઝગડવાનું હતું, તેમ ન્યૂટનને એ ઠાણે વિદ્યાપીઠોમાં શીખવાતા ગતાનુગતિક શિક્ષણ સાથે ઝૂઝવાનું હતું. આકસફડ વિદ્યાપીઠ જેવી સ્થિતિ પણ ન્યૂટનના 'પ્રિન્સિપિયા'ને બદલે ન્યૂટનને જ નાસાબિત કરેલી એવી ડેકાર્ટિસની 'theory of vortices' વર્ષો સુધી ખામચ પુસ્તક તરીકે અજાણી રહી હતી. અને ન્યૂટનનો પહેલવહેલો એ વિદ્યાપીઠે સ્વીકાર કર્યો તે પણ કાર્ટેસિયન સિદ્ધાંતો પરનો 'પ્રિન્સિપિયા'નો વિરોધ પોતાના પાંચ પુસ્તકમાં નીચે નોંધ રૂપે મૂકીને । વિજ્ઞાનજગતમાં ચક્રવર્તી ગણાતું તેનું આ પુસ્તક 'પ્રિન્સિપિયા' છ સ ૧૬૮૭માં બહાર પડેલું આપણે તો પાંચ પુસ્તકોમાં સફળતાના પતનની વાત વાચી ત્યાગી જ ન્યૂટનને મહાન વિજ્ઞાની તરીકે સ્વીકારી ચૂક્યા છીએ, પણ એનો પોતાનો જમાનો એનો આ ગુણમદ્દિમા નહોતો સ્વીકારી શક્યો.

ચન્દ્ર પગની પૃથ્વીના આકર્ષણની ગણતરી કરીને એણે અસ્તવર્ગનો જે સિદ્ધાંત રચ્યો તે ભ્રાતિશાસ્ત્રમાં તેમ પ્રકાશશાસ્ત્રમાં પણ મધુર્ણ કામ કરે છે એક ચોરસ ફૂટ પ્રકાશ, દીવો બળનો હોય ત્યાંથી બે ફૂટ દૂર થડે તો ચાગ ચોગસ ફૂટ પર પથગાય છે ચાગ ફૂં છેટ મૂકીએ તો સોળ ચોગસ ફૂટ પર પથગાય છે આમ પ્રકાશ એટલે ને એટલો રહેવા છતાં વધુ સપાટી પર

સર આઈઝાક ન્યૂટન

પથગતાં જાણે તે જાણે પડતો જાય છે. એ જ સિદ્ધાંત પર મુસ્લિમ-
કર્ણભૂ અદ્વૈત ગીતે અવલોકેલું છે. મુનક પરિભ્રમણની પેઠે એક બિંદુથી
તે સર્વત્ર ફેલાઈ ગયું છે, અને તેના મધ્યબિંદુના અત્યંત પ્રમાણે તેમાં
વધવટ રહે છે.

પ્રકાશ માટે વિજ્ઞાનીઓમાં એ કાળે ચાલતો જ્ઞાન પથ
ન્યૂટને દ્વારે છે. એ લોકો લાવે પ્રકાશને પ્રકાશનું ઘટ્ટમા ઘટ્ટ સ્વરૂપ
માનતા, તે આસમાની પ્રકાશ સફેદને કાળા કથોનો બનેલો માનતા.
ન્યૂટને ત્રિપાંચ કાચ વડે અખતરા કરતા મૂર્ચના સફેદ દેખાતા પ્રકાશમાં
સાત રંગો જોયા, અને એવા બીજા કાચવડે એ સાતે રંગોને પાછા
એકત્ર કરતા તેનું સફેદ રંગમાં ચતુર પુનરાવર્તન જોયું એ પરથી એણે
જાહેર કર્યું કે આપણને લાલ, પીળા, વાદળી ઇત્યાદિ જુદા જુદા રંગો
દેખાય છે તેનું કારણ એમનું તત્ત્વગત લાલુદ્ધે કાળે છે આપણને
જુદા જુદા પદાર્થો જુદા જુદા રંગના લાગે છે તેનું કારણ એ કે એ
પદાર્થો માત્ર એ જ રંગના કિરણોનું પ્રતિબિંબ પાડી, બાકીના રંગો
ગળી જાય છે.

પ્રકાશ પરના અખતરાઓથી મળેલા અનુભવ પરથી જ ઈસ
લાખો બૂગખીમાં એણે એક દુર્બીન બનાવી કાઢ્યું જેનાથી વસ્તુઓ
૪૦ ગણી મોટી દેખાતી હતી આ રમકડા જેવા સાધન વડે આકાશ
તરફ તે મીટ માડતો ગયેલો એ વડે જ એણે મહાપ્રતિભા મહા તેના
ચાર ચન્દ્રો સાથે જોએલો એ દુર્બીનનો નમૂનો હજી ડાયમ
સોસાએટીમાં સઘરી રાખવામાં આવ્યો છે

એકલા મહોપમહો પર જ નહિ, પણ આગાહી ધાડપાડુઓ
સમા ધૂમકેતુઓ પર પણ પહેલ વહેલો યથાર્થ પ્રકાશ એણે પાડ્યો
જેના આધારે જ પાછળથી પોતાના નામે ઓળખાતા ધૂમકેતુના
પુનરાગમનની આગાહી હેવી કરી શકેલો વળી પૃથ્વીની ધ્રાવ ઉદ્ગ-
રણ કરતા વૈયુવ ઉદ્ગરેખા ૨૬ માઇલ લાંબી હોવાનું અને પૃથ્વી

બને ધ્રુવે નજીક ચપટી અને વિપુલવૃત્ત નજીક ઉપમેતી હોવાનું પણ એણે જ સમજાવ્યું. કાગળ, એમ ન હોય તો વિપુલવૃત્ત નજીક દિગ્યાનાં પાણી જમીનથી ચૌદ માર્ગવ જિયા રહેવા જોઈએ અને બને ધ્રુવ પ્રેક્ષા પર સૂકી જમીન રહેતી જોઈએ.

આ પ્રમાણે પગિમમણ્યશીલ સમૂદના ધ્રુવે પર ચુરુવાકર્ષણના અને આવતી ચપટાશની એની જાહેરતે ચુરુના ગ્રહની તેની ધરી પર ફગવાની ગતિના વખતનો ક્યામ કાઢવામાં સહાય કરી ધ્રુવપ્રદેશો કરતા વિપુલવૃત્ત નજીક આર્મ્પણ વિશેષ રહે છે એ એણે જાહેર કર્યું. ધ્રુવપ્રદેશો પર ચતુર્ ૧૬૪ પૌંડ વજન વિપુલવૃત્ત પર ૧૬૫ પૌંડ ચાપ સમુદમાં થતા ભગતીઓટનો પણ એણે સાચો ખ્યાલ આપ્યો. એમને ચન્દ્રની ગતિ સાથે સંબંધ હોવાનું કેપ્લર કહી ગયેયો, પણ એ સંબંધ દા માટે ને કેવી રીતે હોવો ધટે તેનો ખુલાસો તે નહોતો આપી શક્યો. ગેલિલીઓ જેવા વિજ્ઞાનીએ પણ કેપ્લરની આ માન્યતાની મજાક ઉઠાવી હતી, ત્યારે ન્યૂટને એ આખી વસ્તુ વૈજ્ઞાનિક રીતે સાબિત કરી આપી.

આમ, ન્યૂટને ચુરુવાકર્ષણની શોધ કરી વિશ્વની એકતા સમજાવી, અધાધુધીને રચાને નિયમિતતા આણી, ગણિતશાસ્ત્રની ગણના પદ્ધતિમાં ક્રાન્તિ આણી, આકાશી તેજ પિંડોના આવાગમનના ખાતરીનું સિદ્ધાંતો રચાયા, પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી દૃષ્ટિશાસ્ત્ર (Optics)માં પ્રગતિ આણી, પ્રતિબિંબાપક દૂરમીનની શોધ કરી જગતને વિશ્વની વિજ્ઞાનતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું, દૂકામાં વિશ્વનું આખું સુસહજ ચિત્ર એણે નિર્માણ કર્યું. ભૂતકાળનું સર્વજ્ઞ જ્ઞાન એકીકૃત કરી તે પર પોતાની પ્રતિભાનો પ્રકાશ પાથરી એણે ભૌતિક નિયમોનું સામ્રાજ્ય મનોગોચર બનાવ્યું, પછી અંગ્રેજ કવિ પોપ કુદરતના એ દુઃખાધિવાને આ રીતે સન્માને તેમાં શી નવાઈ ?

‘Nature and Nature’s laws lay hid in night,
God said, let Newton be ! and all was light.’

મધ્યમ બાંધાનો ને ચાંત મુખમુદ્રા ધરાવનો વેધક તીણી આંખો વાળો એ શક્તિસંપન્ન ને સાધુચરિત વિદ્વાની સાદાર્મ્યમાં જ સદા મોજ માણતો. જિંદગીની છેલ્લી ઘડી સુધી તે એકાંતનો અનુરાગી રહ્યો હતો. ચિંતન સિવાય એને બીજું કાંઈ વ્યસન જ હતું નહિ. પયારી-માંથી જીકતાં કાંઈ વિચાર આવે તો ખાટલાની ઈસ પર બેઠો કલાકો સુધી તે વિચારમાં પરાવાઈ જતો. આખી જિંદગી એ અવિવાહિત રહ્યો હતો, અને તેનું કારણ, ફાંતીનેલના કહેવા મુજબ, કદાચ લગ્ન પર વિચાર કરવા જેટલી તેને કુરસદ પણ નહિ મળી હોય.

પરંતુ લગ્નને સંભવિત બનાવતા એક પ્રમંગમાંથી તો તે પસાર થયો હતો, અને તે, એને ખેતરના ઝાંસરામાંથી ઊઠાવનાર એના કાકાની એક પુત્રી સાથે શુભરેલી થોડી ખીંટી પળો. ન્યૂટન વિદ્વાનની અને ગણિતાના પ્રયોગોની લાંબી લાંબી વાતો તેને કરતો અને એ બધી લાંબી વાતો એ એમાં તક્લીફ બનીને મુગ્ધપણે હમેશાં સાંભળતી રહેતી. ન્યૂટન પ્રત્યેનો એનો અનુરાગ એટલી હદે હતો કે એક વખત તો ન્યૂટનનું ચે દિલ કદાચ હલી જીક્યું હશે.

એને થયું હશે, 'આ ઊકરીએ તો મને શું થું ધારી લીધો છે. એ પોને પણ કયાં ઝાછી ખૂંસરત, ઝાછી હોશિયાર છે ? મારે પડખે રહી મને મૂંઝવતા ફૂટ કાયડામા એ પણ ભાગીદારી કરી, મારી જિંદગીનો સહારો બની રહે તો ?

જગતના પ્રારંભથી પુરુષોએ ઓઝો વિષે આવાં સ્વપ્નાં સેવ્યા કર્યાં છે.

છતાં ન્યૂટન એથી નિરાળો નીકળ્યો. આટલો અનુરાગ છતાં બંનેનાં લગ્ન ન થયાં. એ સોદ્ધમણી ઊકરીને ન્યૂટન દુરારાખ લાગ્યો હશે, એના વિદ્વાનને સર્વસ્વ માનતા માનસની એને બીતિ લાગી હશે.

કે પછી ન્યૂટને લગ્નસંબંધ પ્રત્યે સમૂળગુ દુર્લભ જ હતું હશે? ગમે તે કાગળ હોય, પણ એ છોકરી બોલે પગણી ગર્ભ, અને એ છોકરી માટે પોતાના દિલમાં કદિકે કામળ લાગણી લગી હશે એ વાત પણ ન્યૂટન જુદી ગયે.

ન્યૂટનના લેખિતર જીવનમા રગદર્શને કશું સ્થાન મેળગ્યું હોય તો તે આટલું અદ્ય જ

આવે સમર્થ વિદ્યાની હોવા છતાં ન્યૂટન હમેશા ગરીબ જ રહ્યો હતો, એ ખીના પણ નોંધપાત્ર છે-એટલે ગરીબ કે એક વખત ગાયલ સોસાયટીના સભ્યપદના પણ પૈસા ભરવાના તેની પાસે નહોતા ને તેણે એ પદનું ગજનામુ લખી મોકલેલું પણ મેકેટરી ઓલડેનજીએ તે મજૂર નહોતું ગણ્યું.

યુનિવર્સિટીમાં જેમસ ખીજને એણે દરમિયાનગીરી કરતો અટકાવેલો એ પગથી 'રિવિઝ' યુનિવર્સિટીએ પોતાને પાર્લામેન્ટમાં એક સભ્ય મોકલવાના મળેલા હક પગથી ન્યૂટનને ચૂટીને મોકલેલો પરંતુ પાર્લામેન્ટની આખી કાગડિઈ દરમિયાન એક જ વખત ન્યૂટન બોલેલો, અને તે એક વખત ઠીથી ધૂજતો હતો ત્યારે એની નજીકની બારી બંધ કરવાની અપરાધીને સૂચના કરવા એની શરમાળતા તો એટલી બધી હતી કે ઇ. ૧૭૧૪માં આમસજામાં દગિયાના રેખાસના નિષ્ક્રિય અંગેનું મિલ આવતા ન્યૂટનને તે પર પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનું કહેવામાં આવતા તે એકે શબ્દ બોલેલો નહિ અને ધણા સમયોનો વાધો છતાં પોતાનો અભિપ્રાય માગળ પર લખીને આપ્યો હતો.

નવાઈની વાત તો એ છે કે ન્યૂટને પોતાની પિસ્તાળીસ વર્ષની વય પછી કશું જ લખ્યું નથી, બ્યારે સાચું જોઈએ તો એ ઉમરે તો જીવિત પૂર્ણ પરિપક્વતા આવે છે એના કૃતરા કાયમડે નસાયલું-

ચાઅપગનાં એના લખેલા કાગિર્લાં બાળી નાખ્યાં એ આધાતથી જ દેશય બાવટના કહેવા પ્રમાણે ન્યૂન નિષ્પ્રવૃત્ત બની ગયો હતો એ આધાતથી થોડો વખત એણે માનસિક સમતુલા પણ શુભાવી દીધી હતી જો કે સર ડેવિડ પૂરટરે 'ગાંધીય પ્રશ્ન' ગણી આ બાબત પર લાકપિછોડો કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ 'On the Human Understanding' ના લેખક લોમ્બે એણે લખેલા કાગળો એ રિયલિટી પર પૂરતો પ્રકાશ પાડે છે

વગી બીજી નવાઈની વાત એ છે કે આખું યુરોપ ન્યૂટનના જ્ઞાનસાગરમા અવગાદી રહ્યું હતું ત્યારે પચાસની વયે પહોંચેલા ન્યૂટન જૂએ મળેલો હતો ટ્રિબિયલનો એક જૂનો વિદ્યાર્થી આર્સ મૉન્ટેગ્યુ ઇ ૧૬૬૦મા ઝેન્સેનર આવ ધી એક્સચેન્જ થયો ત્યારે ન્યૂટનની આ હાક્કાકી દૂર કરવા તેને ટકસાળેલો ઉપરી નીચો વોનતેર એની 'Philosophical Dictionary' મા લખે છે કે મૉન્ટેગ્યુએ તેને આ દગલે તેની વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભા પર મોહીને નહિ, પણ તેની બત્રીજી બાગટન પર મોહીને આપ્યો હતો—'Calculus and gravity would have done him no earthly good, without his pretty niece.'

ટકસાળમા રહીને વિજ્ઞાનને એણે તિનાજલિ આપી દીધી સિક્કાઓની બાબતમા સુધાગ ડગવામા એનું મન એટલું તો શુ ચવાએલું ગહેતું કે એને કાઈ ત્યારે શુરુવાકર્ષણ પર સવાલ કરતું તો તે મુઝાઈ જતો 'ગાળ્યનું કામ મારાથી પહેલું' કહીને ટકસાળને જ એણે પોતાનો ગસવિધય બનાવી દીધો હતો

ઈ ૧૭૦૩ મા ગેયલ સોસાયટીનું પ્રમુખપદ તેને સોંપાયું અને આમ-જુ તેણે વિજ્ઞાનનું એ પ્રતિનિધિત્વ સાચવ્યું ઇ ૧૭૦૫મા ગણી

આને તેને જેરોનેટ પદ આપ્યું જે જે લેવામાં લેયાં સમાનોની
અપેક્ષા ગંભીર કાકાય તે સવગ્ન એને મળ્યાં

પ્રાણિશાસ્ત્રમાં કાવિનના 'ઔરિજિન ઓવ અપીમીઝ' એ
સકવર્તી અન્યે ઓગણીસમી સદીમાં જે કાન્તિ આણી, એવી જ
કાન્તિ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં ન્યૂટનના 'પ્રિન્સિપિયા' એ સકવર્તી અન્યે
અઢારમી સદીમાં આણી આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદે ન્યૂટન પછી
ભૌતિકશાસ્ત્રમાં જનરલી કાન્તિ આણી દીધી છે, પણ ન્યૂટન જેવો
ધીંગભીર ચિત્તક એવી કાન્તિયો કદાચ વાકેફ પણ હોય, એ જીવનના
અત્યાગે એણે ઉચ્ચારેલા જે શબ્દો લેખની શરૂઆતમાં ટાક્યા છે
તે પંથો જણાઈ આવે છે

એકવડ' મેન્કસ એ બાબે લખે છે,

'...When we think of the author of the Principia
comparing himself to "a boy playing on the
sea-shore," it is natural to suppose that he had had
a vision of the great men and the great discoveries to
come after him. He was, when he said that, an old
man visibly withdrawing from the world. He
must have had a Pisgah-sight of Clerk Maxwell
and the electro-magnetic theory of light, of the
Curies and radio-activity, of Rutherford and his
model of the atom, of Max Planck and the
quantum theory, even of Einstein and the final
destruction of the Newtonian universe "

આવો દ્રશ્ય પુરુષ તો પછી પોતાના રસવિષયથી તત્ત્વદિગ્ કેમ બની બન્ય ? એક તો એની શોધોએ વિજ્ઞાનજગતમાં ખૂબ ઝગડા મચાવેલા. એના ‘ડીફરેન્શલ કેલ્ક્યુલસ’ની બાબતમાં લાઈબનિઝ્ બેડે ઝગડો પડેલો, ગુરૂવાર્ષીયુની બાબતમાં ફ્રંક બેડે, અને ચન્દ્રના નિરીક્ષણ બાબતમાં ફ્લેમસ્ટીડ બેડે. આ ઝગડાઓથી બચવા માટે એણે માનસિક નિષ્ક્રિયતાભરી એકાંત વહોરી લીધી હોય કે પછી પોતાની ઉત્કૃષ્ટ ધાર્મિક વૃત્તિને એ આભારી હોય.

પરંતુ ન્યૂટનના સર્વશ્રેષ્ઠ ચરિતકાર જે. ડબ્લ્યુ. એન. સલિવાનના કહેવા પ્રમાણે ન્યૂટનની એ એકાંતપ્રિયતા એના સ્વભાવ સાથે જડાએલી નહોતી, એની સંકેશપચક્તિવડે તેણે તે સાધ્ય કરી હતી. અને એ તો એટલે સુધી કહે છે કે ધર્મની બાબતમાં ન્યૂટન જેવા સંપૂર્ણ સનાતન માણસને વિજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતાં સત્યો ધાર્મિક સત્યોથી અસંગત લાગતા પણ તેણે કદાચ વિજ્ઞાનનો મોહ છોડી દીધો હોય.

વયના ૮૫ મા વરસે માર્ચ મહિનાની ૨૦મી તારીખ ને સોમવારે વિજ્ઞાનના આ અક્ષર માર્ગરતબે પોતાનું ક્ષર જીવન મંડેલી લીધું. એને વેસ્ટ મિન્સ્ટર ઑફે મુકામે દફનાવવામાં આવ્યો. એના શિષ્ય અને ‘Treatise on Optics’ ના લેખક ડૉ. રોમટ્ રિમથે ટ્રિનિટી કોલેજમાં તેનું આરસનું બાવલું મૂકાવ્યું, જેના અધોભાજે આ લખાણ આવેલું છે : ‘Qui genus humanum ingenio superavit.’

અને ઇગ્લેન્ડે ચિરધામ પળતા એ જ્ઞાનયાત્રી માટે શું કર્યું ? સ્પેનિશ જહાજો પકડનારા ચાંચીઆ કે પરરાઇનોની રાજધાનીઓને

આગ લગાડનારા કાયર મેનાનીઓ પર માનવહિનો ક્રૂરો કરી દેનાર ત્યાંની સરકારે એની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયામાં પણ કશો ભાગ ન લીધો ! અસમત, ન્યૂટન સર્વથા સંપૂર્ણ હતો એમ આપણે ન કહી શકીએ. એ પણ મનુષ્ય હતો, અને માનવસહજ દોષો તેનામાં સંભવે પણ ખરા. પરંતુ ભૂર્મ શીમે કહે છે તેમ, ‘Much should be forgiven to a genius who extends the frontiers of human understanding.’

● આઝાદીનો આશક ●

જોસેફ ગેરીબાદી

આઝાદીનો આગક
જોસેફ
ગેરીબાલ્ડી

• No truculent bandit or soldier of fortune or theatrical hero is Garibaldi, but one of Nature's own kings—one of the leaders of the people who may safely trust him with supreme command. He is no price-seeker, no hunter after pension or properment; he fights for his country like a brave true man who has a great duty to perform; but when the fighting is over sheathes his sword, shuns the gaze of applauding multitudes, and follows again some humble employment in quiet retirement. The world has not many such men.

—Anon

અ

કાળા ખમીરોમા સજ બનીને વૃમતી ઈગલીની નવજવાની પ્રાચીન રોમન શદનશાહતનું બદ્યુમાન સેવી રહી છે પરંતુ આજથી એક જ એમ પહેલા એ ઈટાલીની એક ગટ્ટ તરીકે પણ દયાતી ન હતી ચારિત્રધાનો પ્રત્યાધાતી ગાજપુરુષ મેગનિક કહેને તેમ ઈટાલી 'માત્ર હોમોવિન્સસ' હતું ઉત્તરમા આગિટ્ટા લોન્ગાર્ડી ' વેનેસિયા દમારી બેરુ હતું દખ્ખણમા નેપલ્સ અને સિસિલી રપેનિય લુમ્બાર્ડા દાયમા હતા અને વમ્બે, બને પડખે સાગરમાડા સુધી લ માણુ પોપ અને તેના કાર્ડિનલોનું ગમ્ત્ય હતું

આમ ઈટાલીની આખી કમ્મર તૂટી ચર્લ હતી, ને તેના જુદા જુદા, મધુમ પચાવીને જુગી જુદી સત્તાએ મુસ્તાક બનીને મેગી હતી બેચાર નાની મોગી સ્વનત્ર હકગતો ગહી હતી, પણ તે એ પરપર જગડવામાથી જ હિચી નહોતી આવતી, ત્યાં ઈટાલીના ગર્હૈકયતી એને થી પડી હોય ? એટલે લાચાર જીવે આ ત્રણે ધોંગી સત્તાઓની પીંખાવટ ઈટાલી સદન કરી રહ્યું હતું સદન કરતા કરતા દઈની આહ પણ મોમાંથી માઢવાનો જાણે તેને અધિકાર નહોતો.

અને આહ માઢનાગએનો શો અગ્નમ આવનો ? કે.ખાનાની દિવાનો એમને માટે તૈયાર જ હતી ફાસીના માંચા એમને માટે તૈયાર જ હતા હા એ કેદખાના નહોતા ખાલી રહેતા, ફાસીના માંચા નહોતા નિષ્ક્રિય ગહેતા દાગજુ ? આપણા નરવીર રાટપુરુષ અને આ ચરિત્રનાયકના મદાન આહક લાલા લગ્નપનરાવ હતી જ તમા છે કે, 'સ્વાતંત્ર્યની દેવી એ જન્મતની પવિત્રમા પવિત્ર દેરા છે એના મદિગમા પગ મૂકતાં પહેલાં તમાના પોતાના જીવન વડે તમારી એ માટેની લાયકાત તમે સાબિત કરી આપો.'

એ લયકાન મુખ્ય અને સયુક્ત ઈટાલીનાં સ્વતંત્રતાએ મેગવી લીધી હતી, એ એનું મોટામાં મોટું કાજુ

દિવિત પ્રજામાં જોડે જોડે જ સગૃહસ્થી આરિષ્ટકાર પામે છે તે ઇંટાલીના સતાનોમાં પ્રગતી ચૂકી હતી અચાન, અન્યાય અને પાર તત્વની દીવાલો તોડવા તેમના દિલમાં તોફાન જગ્યું હતું ધર્મગુરુઓ તો હતું એ જ જરીપુગણું આત્માસન પ્રગતે આપી ગયા હતા કે, 'ધર્મજી બધું સારું કરશે' પરંતુ એમના 'ધર્મ'ના નિષ્ક્રિય હાથ સક્રિય અને ત્યાં સુધી ઇંટાલીથી હવે ગદ્દ જોઈ જાય એમ ન હતું.

ઈંટાલીના સગૃહસ્થી દીવાલો એ પ્રાણને સક્રિય બનાવવાનું મહાકાર્ય માથે લીધું પ્રખર પ્રજાસત્તાવાદી ઇંટાલિયન ચિંતક જિસેપ માત્સોનીએ 'તરુણ ઇંટાલી' નામક મહાન જમાવી એ નામનું જ મુખપત્ર બહાર પાડી, એણે સ્વાતંત્ર્યના વગવિષે પ્રયાસોને સંગઠિત બનાવવાનું કામ હાથ ધર્યું 'બીજા કોઈના નામે નહિ, માત્ર ઇંટાલીના નામે ખડા થાઓ. એણે હાકન કરી અને ઇંટાલિયન નરતોહિલા ટોળા ને ટોળા એ હાથ ઝીલતા એના ઝડા નીચે એકત્ર થવા લાગ્યા.

મુલોથી લાચાર ગ્રહેલા દેશની મુદ્દાદિલી એકસામગી જાણે સમ્મીભૂત થવા લાગી પરંતુ ત્યાં તો માત્સોનીને અધવચ્ચે જ હિંદાવી લઈ ઇંટાલી ॥ પરદેશી શાસકોએ તેને દેશનિમલ કરી દીધો અને પોતાની જાતને વધુ સનામત બનાવવાની ચુસ્ત પેગંબો કરવા માડી.

ગાટ્રોત્યાનના આ ઘટનાચક્રના ગાળે જ એક કુમાર ઇંટાલિયનના જીવનનું ઘટનાચક્ર નિમાણું પામી રહ્યું હતું એનું નામ જિસેપ ગેરીબાદી પણ નાનપણમાં સવગા એને 'ગોગિયો' કહી બોલાવતા એની માની મરજી એને પાછી બનાવવાની હતી, એના બાપની મરજી એને દમ્તાર કે વડીલ બનાવવાની હતી પરંતુ તાકતભર્યા તેના હાથ જીવનને ઠારી દેતા હતા મોંઝા વચ્ચે પ્રાર્થનામદ્દ રહેવા કે શહરબરી તેની જમાન ઇગનાં લોચા વાળવા નહોતી સર્જાઈ ગોરિયોએ જાતે જ પોતાના જીવનનો રાહ નક્કી કરી લીધો હતો.

ટેટનિગલ માત્સીનીની વાલો 'દેભરે' દિલે સજગી સાજગીને તથા ન્યાયી મલે ત્યાયી તેના પુસ્તકો લાવીને ખાનગીમા વચ્ચી વચ્ચીને ગોઠિયેને જાગે પોને જ હંટાલીના મેલનો પર દુરમનો સામે ઝૂમી ગયો હોય એવી કલ્પનાઓ જાગતી. પણ એ સવગી કલ્પનાઓ મૂર્ત કલ્પવાની તક ન આવે ત્યાં મુધી રાહ જોવાનું જ એણે નક્કી કર્યું હતું.

હંટાલીના, અને હાલે કાન્સને તાલે ગહેલા નાઈસ ગામમાં ધ ૧૯૦૭ ના જુલાઈની ૪થી તારીખે ગેરીઆઈડીનો જન્મ થયેલો એનો દાદો તથા એનો બાપ ડોમેનિકો ગેરીઆઈડી બંને વેપારી વહાણોના કપ્તાન હતા, એટલે નિર્જોડ હિંમત, અપ્રતિહત જગ અને દુરજના આદ સાથે સામગ્રીવતનો શોખ એને વારસામાં જ મળ્યો હતો.

ગેરીઆઈડીના માવિત્રો તો પેટની વેડ કલ્પામાંથી જ લીધા નહે ના આવતા, એટલે એમને સચુમ્ન હંટાલીના નવજન્મ (reincarnation) ની ચળવળની કહી પડી ન હતી અને પાડો ગોઠિયે એવો પતારે પડ્યો હતો કે એમને નિયતનો આસ પથ ખાવા નહોનો આપનો કોઈનું કલ્પુ ન ચલુમગતા ન્યા ત્યા લાગી જાન, નિશાળમાં જવાને બદલે દરિયામાંના ટેકરાઓ પર જઈ બેસે, ને પુસ્તકો વચવાને બદલે ખાગવાઓ સાથે ઝપ્પા હાંકે દરિયાના ચાંતા પાના મોઝા પર ખૂચ જેમ નાચના બહાજે જોવામાં એને જોઈ મળ આવતી દૂર દૂર ક્ષિનિજમાં માત્ર ટપકા જેવા દસ્ય અરૂપમાંથી કોઈ સફેદ પંખી જેમ સ્વરૂપ પડતાવતા વહાણોને તે અમીટ નજરે તાડી ગહેતો અને એ પંખી જામતી સરળી લાવાતમઃ મ્થનાઓ તે હૃદયને એક ખૂણે સધરો જતો.

અને એ નિશાલે જાલ ત્યારે ચિલકનું તો આવી જ જનતુ એ ચેત નો ફાવે તેમ વર્તે, તે સાથે જીજ્ઞા જોડીદરોને પણ તોફાને આપે. એના એક તોફાનનો આ ઘખલો એણે પે તે જ કહેતો છે.

‘એક દિવસ નિશાળના ત્રાસથી ને ઘરમા ગોધાઈ રહેવાથી કટાગી મે મારા કેટલાક સમયરક મિત્રોને અમળના કે આપણે જીતેઆ નાસી જઈએ અને ત્યાં નસીમ અજમાવીએ અને તરત જ એ વિચાર અમલમાં આણ્યો અને થોડાં ટીમણ બાધી એક મજવામા પૂર્વ નરક નાકા પરત્વે હજુ મોનાકા પણ વટાવ્યા નહિ હોઈએ ત્યાં તે અમને પગડી પાડવા મારા પિતાએ મોકલાવેતો મજવો આવી પહોંચ્યો.’

આમ આ સાદસ નિષ્ફળ નીવડ્યું ગેરીબાટ્ટીને ખમત પડી કે એક પાદરીએ તેના બાપ પાસે આ ચાકી બાધેતી, એટલે ત્યારથી જ પાદરીઓ તરફ તેના મનમાં નફરત પેદા થઈ ગઈ જે આખી જિંદગી સુધી રહી હતી.

બસ, ત્યારથી ગેરીબાટ્ટીએ નિશાળમા જવું જ અમૂળ્ય માકી વાળ્યું બાપને આ બાજતની જાણ થતા તેને ધમકાવવા લાગ્યો એટલે તેણે ચોપડીઓનું બહાનું આપ્યું બાપે ચોપડીઓ ખરીદવા પૈસા આપ્યા, તો ચોપડીઓ ખરીદવાને બદલે એ પૈસાની બદલે લઈ આવ્યો અને બસ ત્યારથી એ બદલે ખમેભેગવીને જ રખડવા લાગ્યો.

બાપને પ્રતીતિ થઈ કે ગેરીબાટ્ટીને બધાંવડું નકામું હતું તો પછી એને જોડવો કયા ધધાર્માં? સાગરના ફગ્ગદની નજીક સાગર મિત્ર.ય બીજો કયા જાય? અને ખુદ ગેરીબાટ્ટીને પણ દરિયાની કાઈ અજબ મોહિની હતી, એટલે માતાની નામરજી છતાં ૧૮૨૨માં મેનિન-આય તરીકે એણે જહાજ કાગડીદિનો પ્રારભ કરી દીધો.

એની કુમારવગ્યા માટે એના જ એક જોડીદાર પાછળથી લખેલું છે, ‘પેપિનો (મિસેપ) હોશિયાર અને ખૂબ તોફાની હતો. છતાં ક્યારેક એ મિલકુન શ્યામ અને વિચારમગ્ન બની જતો અને તેમા જે એને ગમતી કાઈ ચોપડી એને હાથ લાગી ગઈ તો એકદમ એલિવરક્સ તળે પડ્યા પડ્યા કનાકિ સુધી તે વાગ્યા કરતો એ

વખતે અમારી તોફાનની ચાહે તેવી યોજના પણ તેને અસર ન કરી શકતી એનો અવાજ બહુ મોઠો હતો ને ખારવાએ ને ખેડૂતોના બધા ગીતો તે ઉઘાસથી ગાતો કેટલાંક ફ્રેન્ચ ગીતો પણ એ બાજુતો એની કુમારવયથી જ અમે એના સમવયસ્કો એને અમારો ન્યાયધીશ માનતા, ને અ પવચએ પોતાનો સરક્ષક તર્જવેતો એ એવો જનરો હતો કે પાણીનું માછલું જ બેઠું લો !

ગેરીનાડીની બીજી સફર એના બાપ સાથે એમના પોતાના જ મહવા 'તાતના'માં અર્ધ ટાર્નરના મુખ પર મહવો નાગરાવી એ જ્યારે રામમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે તો એ 'શાશ્વત નગરી'એ એના ચિત્તને લગી મૂક્યું એની કલ્પનામાં હતું તેથી યે પ્રત્યક્ષ દર્શનથી રામ તેને વિશેષ પ્રિય થઈ પડ્યું, કારણ, એણે પોતાના પાછળના વર્ષોમાં કહેલું તેમ, રામ એ એને માટે ઇટાલી-સહુકત ઇટાલીનું પ્રતીક હતું

રામનાં ખડેરામાં નૂતન ઇટાલીનો સદેશ વાચી બાનનાબરી સ્વપ્નસૃષ્ટિ મધ્યે જતા ગેરીનાડીને ૧૮૩૩માં તાગનરાગ મુકામે ક્યૂનીએ નામના તરુણ છનોઈઝનો ભેટો થયો અને તરુણ ઇટાલિયનોના એકી-કરણની વાત એણે કાઢી ત્યારે તો કાવબસને નવી દુનિયા શોધતાં નહિ થયો હોય, એટલે આનંદ ગેરીનાડીને થયો ત્યારથી તેનું હૃદય બાજે માતા ઇટાલીને ઢઢોળી ઢઢોળીને પોકારવા લાગ્યું

'Beloved O men's mother O men's queen
Arise appear be seen

અને એવો જ પોકાર નિર્વાસિત આત્મીનીનું હૈયું કરી રહ્યું હતું બધા તદ્રાવશ બનેતા ત્યારે એણે એનાએ બચ્ચત રહીને ઇટાલીની જીવાન જનતાની તદ્રા ઉઠાડવા માડી હતી કાજળકાળી ચિતનશીન આંખો, બાન્ય બાલપ્રદેશ, બરાવતાર બમ્બરો અને કમનીય રીતભાત

સાથે જમાન પર અજાન ધાબુ ધરાવેના ઇંટાલીની આઝાદીનો એ ફકીર ચિંતક હતો, એ ત હતો, ઇંટાલીની નવી પેઢીનો જાણે ૫૫૦૨ હતો.

માસે-સમાં રહે રહે માભોમની આરાધના કરતા રહેલા, બાળક જેટલા જ અદ્ધારથી પર એ વતન-વસ્તની પોતાની સફર દરમિયાન પહેલી મુલાકાત ગેરીઆદીએ લીધી ત્યારે ઇંટાલીમાં સંવોય પ્રાંતમાં આઝાદીમાં ઉન્નત જુવાનિયા માયું બેઝકી ચૂક્યા હતા.

ગેરીઆદીને તારુણ્યની પ્રેરણાઓના એ દર્શક અને શિક્ષકની પહેલી મુલાકાતે જ એટલો મુગ્ધ બનાવી દીધો કે માત્સીનીને આજીવન સાથે આપવાની એણે કજીસાત આપી દીધી. બંનેનાં જીવન જુદાં હતાં, બંનેનું શિક્ષણ જુદું હતું, પરંતુ બંનેના જીવનનો આદર્શ એક જ હતો, અને તે ઇંટાલીની આઝાદી.

એ મુલાકાત હતી નરવરોની નહિ, નરવીરોની નહિ, પણ નરસિંહોની. એક હતો ખાતલો છતાં આંખોમાં અજુખૂઝ જવાલામયો, જ્યારે બીજો હતો દરિવાની છાતી ખૂંદીને સંમેલી અડીઅમ પહાક સમી દડતા અને તાકતઝરો. સિંહને પારખતાં સિંહને મુદ્દલ વાર ન લાગી અને સંવોયના બળવામાં સદાયક બનવા માટે માત્સીનીએ ગેરીઆદીને જીનોઆના ખલાસીઓમાં બળવો જગવવા મોકલી આપ્યો. આમ વહાજનો સુકાની દેશનું સુકાન સંભાળવા પાછો ફર્યો, પરંતુ ઇંટાલી માટે પારતંત્ર્યની કાળનિશા આયમવાને હજી વખત હતો. ગમે તેટલી મજબૂત તૈયારી છતાં એ બળવો નિષ્ફળ ગયો ને બળવાખોરોની કલેઆમ ચાલી. જેમની કલે યોગ્ય ન જણાઈ તે જેલમાં ગોંધાયા ને જેલ માટે જે બચકર જણાયા તેમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા. જુવાન ઇંટાલીને ફ્રાન્સમાં ખેડે પ્રેરણા પાતા માત્સીનીને ત્યાંથી પણ દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો. એ સિવદ્વંત્રીક ગયો, પરંતુ ત્યાંની સરકારે સંચરવાની ના પાડતાં આખરે ઇંગ્લંડનું

શરણ લીધુ આખો દેશ સિનમને કારડે રતબ્ધ બની ધમ્મતે દિને
માતા ઇટાલીને જાણે પૂજવા લાગ્યો,

‘ Italy, what of the night ? ’

અને મૃત્યુબીજ સાતિ જાણે એનો અત્યુત્તર આપતી,

‘ Ah child, child it is long ! ’

આ ઉત્થાન નિષ્ફળ નીવડના બેફૂતના વેદમા ગેરીમાન્ડી નાકો
પડાડો ઓળંગે, જંગનો વટાવે. ને નદીઓને તરીને પાગ છૂતો,
ગસ્તામા પોતાની જાનને છુપાવવાની પૂરતી કાશિષ છૂતો તે જીનોઆથી
નાર્સ ને નાર્સથી માર્સેસ પહોંચ્યો. અઢાઢ કલાક થયા કાળિયો
અનાજ પણ ન પામેલો એ માર્સેસની ગેરીઓમા ગમડનો હતો
તેવામા એક છાપુ એને દાય લાગ્યુ અને એ છાપુ વાયતા તેમા
એને બહાગવિયો ગણી નજરે પડે ત્યાં ઠાગ છૂવાને હુમ્મ છપાએલો
જોયો એ કુકમથી બચબીન ઘવાને બદને પહેલવહેલુ જ છાપામા
પોતાનું નામ વાચી એ ઉનટો યુવન્તિ થયો.

ઈટાલીમાથી મોત એની પાછળ પડ્યુ હતુ અહીં એ ઓળખાઈ
જાય તો કેદખાનુ તેની રાહ જોઈ નહુ હતું એટલે જિસેપ પેન
નામ રાખી ખલાસી તરીકે એ ભગતી ચર્ચ થયો. પરંતુ જાસુસી
જાગ વચ્ચે એક મદરેથી બીજો મદર અચકાવા છૂતા ઇ ૧૮૩૬માં
દક્ષિણ અમેરિકા રવાના થઈ ગયો.

પ્રાક્રિન્ના રીઓ ક જાનીરો મુખમે ગેરીમાન્ડી પહોંચ્યો ત્યાં નવ
જ મહિના બાદ ત્યાંની પોર્ટુગીઝ સત્તા સામે મળેલો જાગ્યો અને રીઓ
માન્ડી ડો સુન પ્રતિ પોતાને પ્રજાસત્તાક જાહેર કરી દીધુ સ્વાનગ્વના
એ પ્રયાસમાં અનેક ઇટાલિયનોને પણ સાથ આપતા, કેદમા પડતા
ને કપાઈ જતા જોઈ ગેરીમાન્ડીના ચિત્તની સાતિ ઊંડી ગઈ ને એક
મહવે તૈવાગ કરી, પોતાના પ્રેમજ્વાલતા માત્સીનીનુ નામ તેને આપી,

અદર શસ્ત્રસરંજામ ભરીને બાર સાથીઓ સાથે પ્લાઝિતની ચાલી સત્તા સામે લડવા તે તૈયાર થઈ ગયો.

અનેક વખત તે ધારલ થયો, એક વખત તો એટલો બધો, કે દિવસો સુધી જીવનભરણ વચ્ચે ઝોનાં ખાતી તે સયા પર પડ્યો રહ્યો, અનેક વખત માદો પડ્યો, પણ પોતાની નિષ્ઠા એણે સહેજ પણ મોળી ન પડવા દીધી ચાલી સગકારે ભવકર ગુનેગારોની યાદીમાં તેનું નામ ઉમેર્યું મોંડીવીડિયોમાં તે કેદ પણ પકડાયો, પરંતુ ત્રીજો જ દિવસે કેદખાનામાંથી નાસી છૂટ્યો.

એના નાસવાની જાણ ધણી વહેની થઈ જતા ગાંધેએ મુકામે તે પાછો પકડાઈ ગયો, અને ત્યાંના ગવર્નરે તેને સજા તરીકે બે કલાક સુધી જમીનથી અદ્ધર લટકાવી રાખ્યો. એ સાથે બળવામાં એના શામિલદારોના નામ આપી દેવા ઘોડાના ચાબૂકથી ફટકારવામાં આવ્યો, પાણી વગર તરફડાવવામાં આવ્યો, ને એવા અનેકવિધ સિતમો ગુજારવામાં આવ્યા, પણ પોતાના સામીતોના નામ એણે ન આપ્યા તે ન જ આપ્યા.

માડ માડ એક મિત્રની લાગવગથી આ સિતમમાંથી તે છૂટ્યો. છૂટીને પાછી બળવામાં પોતાની જાત હોમી દીધી પરંતુ સાન્ટા ફેરરિના નજીક તોફાનમાં એનો મછવો બીધો વળ્યો પોતાની તરવાની પ્રમળ શક્તિથી એ જાતે તો બચી ગયો, પણ ધણી મહેનત જતા એકે જોડીદારને બચાવી ન શક્યો.

અસહાય, અકિચ્છન અને એક્યો તે ચાલી નીકળ્યો. દુનિયામાં પોતાનું જાણે કંઈ નથી એમ એને લાગવા માડ્યું અને પોતાનામાં સમાવી લઈ સદા હૃદ આપતું રહે એવું હૃદય હવે તે ઝખવા લાગ્યો. રસ્તે એક ખેડૂતને ત્યાં કાશી પીવા એ રોકાયો અને ત્યાં એકાએક એ ખેડૂતની એકની એક પુત્રી પર તેની નજર પડી ગેરીમાદડી એ પુણ્ય પણ વિષે લખે છે, 'અમે અને સુખકર શાંતિ અનુભવતા એક

ખીમને નિહાળી રહ્યા પ્રથમ વાર મળ્યા હોઈએ એ રીતે નહિ પણ અન્યોન્યના દર્શનમાત્રે ભૂતાએલો સધલો ભુતકાળ તાંને થનો હોય એવા પગિચિત્તાની પેઠે. આખરે મારાથી બોલાઈ ગયું, “ તું મારી જ થવી જોઈએ ” (Tu deva esser mia).

આ કિસાનકન્યા આનીટા રીમેરામે ગેરીમાદ્ડીની નામના સંજલેની ત્યાગી તેના પર મુગ્ધ બનેલી આજે એ નગ્નાદ્દલને પ્રત્યક્ષ જોયો ને એ મનોમૌઘ્ય અનેકગણ વધી ગયું એના બાપે તો પોતાના જેવા એક ખેડૂત સાથે એની સગાઈ કરી નાખેની, પરંતુ આનીટા ગેરીમાદ્ડી જોતી જ સાહસી, ખડતલ અને આદર્શપ્રિય હતી. બનેને એકમીજ વિના અન્યોન્યના છુરનમા રહેતી ઊણુજ જણાઈ ને ત્યાથી સાથે ચાલી નીકળ્યા

ગેરીમાદ્ડીના પ્રત્યક્ષ દર્શને આનીટા એના પર વારી જાય તેમાં નવાઈ નહોતી એની દેહછટા પર તો દ્રેવેત્યન જેવાએ પણ મુગ્ધ બની લખેલું છે ‘ Probably a human face so leonine, and yet retaining the humanity nearest the image of its Maker, was never seen ’ એટલે આનીટા તો મદોના પોચાક પહેરી, બદ્ધથી સજ થઈ ગેરીમાદ્ડી સાથે ઉડગેના પાટનગર મોન્ડીવિડિયો ચાલી નીકળી. પાખ્યાસના મસ્ત ધોડાઓ પર નવપ્રણયની મસ્તી અનુભવતું અને આસમાનની છત નીચે નાગી જમીન પર રાતવાસો કરતું એ જોડું મોન્ડીવિડિયો પહોંચી લગ્નગાંઠથી જોડાઈ ગયું

સા જઈ ગેરીમાદ્ડી હજુ સ્થિર થયો ન થયો ત્યાં આર્જેન્ટિનાએ ઉરુગ્વે પ્રજાસત્તાક પર આક્રમણ આદર્શ સ્વાતંત્ર્ય-મુક્તિયુના હરેક પ્રયત્નને હમદર્દીથી જોતા ગેરીમાદ્ડીએ તરત તેમાં જ પનાવી દીધું. એક ઇટાલિયન લોજિયન એણે ઊણું કયું, અને હૃદયમા પવિત્ર આગ સથે શોકનિમગ્ન રહેની પોતાની મનોમય ઇંટાનોના પ્રતીક તરીકે એણે પોતાનું નિશાન રાખ્યું કાળા વાવટા વચ્ચે ભવાગામુખીના ચિત્રનું

અનેક મુસોમતોની સામે ચર્ચને પણ વિજય પર વિજય એ મેળવતો જ ગયો. તેમા એ મંત્ર આતોનિયોના મુદ્દમાં એલે મેળવેલી જીવની નામના તો ફેક ઇટાલીમાં અને આખા યુરોપમાં પ્રસંગે આક્રમણને એલે મંપૂર્ણ પાછુ દફાવી દીધુ ઉરુગ્વેના અધિકારીઓ એ અવિગ્મરણ્ય કામગીરીના બદલામાં માનઅકગમથી એને નવાજવાની વિચારણા અણવવા લાગ્યા, પરંતુ ગેરીમાડીએ એમને કહ્યુ, 'મે' જે કંઈ કર્યુ છે તે પૈસા કે માન માટે નહિ પણ સંતત માનવતાથી પ્રેરાઈને જ. અને તમારે જો ખરેખર ખુશ કરવો હોય તો મારી એટલી માગણી બહાલ રાખો કે ઇટાલી માટે હું ધારૂ લારે છૂટો થઈ ચકુ.'

અધિકારીઓએ એ માગણી બહાલ ગણવામા કોઈ જાતની આનાકાની ન કરી, કારણ સીઝાતા હૈવાની તડપ તે પૂરેપૂરી પિછાનતા હતા અને ગેરીમાડી તો ઇટાલીના વિચારમાત્રથી એટલે સીઝી જતો કે ધણીવાર બોલી જાડતો, 'પરાધીન માનવજાતુઓથી બિભગતુ હોય તે કમતા તો ઇટાલી વેગન હોય એ હું વિશેષ પમંદ કરૂ. પગંતુ ભાવિમા હજુ મને શ્રદ્ધા છે'

ઈ સ. ૧૮૪૮ ની સાલ કોઈ અનોખા જગ જે બી સિસિલીએ રોબિનશ શાસન સામે ઉઠાવેલો બળવો સફળ થયેલો, મિવાન અને વેનિએ પણ પગેશી સેનાઓને હાકી કાઢી હતી, અને આમ ઇટલીનું પ્રસૂત હૈયુ નવો પ્રકય અનુભવી રહ્યુ હતું ટરકનીને. આન્ડ ડ્યુક અને પીડમોંટનો રાજા આર્સ આલ્ફર્ટ ખડા થયા પરંતુ ધગ ફૂટે ધગ જાય તેમ રામના પોપે ઓરિદવાને સહાય કરી અને નોવાગ મુકામે રાજા આલ્ફર્ટને એવી સજ્જત હાર આવી પડી કે હુદય-અગ્ન બની પોતાના પુત્ર વિકટર ઇમાનુએલને ગાદી સોંપી તે નિવૃત્ત થયો અને થોડા જ અરસામા મરણુ પામ્યો.

હાથે પકડાઈ ગયા. ‘ નવ કપ્પો ખોલો ! ’ ઓરિદ્યન કોઈને તરન જ હુકમ કરમાવી દીધો. એ પોચી રેતાળ જમીનમાં નવ સંગીનોએ પોતાનું કામ પતાવી દીધું. નવ ખાડામાં નવ લાશ ખડકાઈ ગઈ અને આઠ લુવાન અને એક કિશોર પર માટીના નવ ટીંચા રચાઈ ગયા.

ખોજ બાળુ લા માન્દ્રીઓલાના રસ્તે આનીટાનો જીવનદીપ પથ્ય પુઝાવા લાગ્યો. ગેરીમાદડીએ પહેલી તકે એક ઝૂંપડું શોધી કાઢ્યું ને તેમાં જેવી પથારી ઉપર નાખી તેવી જ આનીટાએ ચિરકાલની નિદ્રા લઈ લીધી. એ વિષમ પગ માટે ગેરીમાદડીએ લખ્યું છે, ‘ હું એને મારી જોડે ગળવા મથી નહો દતો; હું એનો ધીમે પડનો શ્વાસ થોભાવવા મથી રહ્યો હતો. પરંતુ મારે મુર્ખાથી જ હાથ મિલાવવાનું અને ચુંમન કરવાનું તથા તેને પડખે નૈરાશ્યનાં આસુ સારવાનું જ નસીબે રહ્યું.’

સંયોગો ત્યારે એવા કૂર નીવડ્યા હતા કે દિલ ભરીને આંસુ સારવા જેટલો તો શુ, પથ્ય પોતાની જીવનસંગાધિની છેલ્લા દર્શન પથ્ય દિલ ભરીને કરી લઈ, નજર ઠારવા જેટલો અરકાશ ગેરીમાદડીને ન હતો. એ ઝૂંપડાના માલિક ખેડૂત ખાસેથી કફન માગી લઈ બનેએ મળી જલદી જલદી આનીટાની મૂગી દફનક્રિયા પતાવી. પ્રિયની સમાધિ પર પ્રાર્થના કરવા જેટલો વખત પથ્ય ગેરીમાદડી માટે નહોતો રહ્યો. એ ગોઝારી પહે કમર પરની માટીની એક ચપટી ભરી, ભગ્નહૃદયે તે ત્યાંથી તાજડતોમ ચાલી નીકળ્યો. આ અખાતથી એના જીવનનો અંત આવતો કાંઈએ બચાગ્યો હોય તો માત્ર પરાધીન ઈટાલીની યાદે.

સાક્ષીસ દિવસ સુધી પો અને સ્ટર્નિનીના અખાત આસપાસ દિશાશૂન્ય ચિત્તે ગેરીમાદડીએ રખડ્યા ક્યુ. ક્રિયાવારી પહોંચતાં ત્યાંના અફસરે તેને કંદ કર્યો, પરંતુ ત્યાંની પ્રજાએ જ ઈટાલીની દોલત સમા ગેરીમાદડીની એ વસેનો વિશાધ કર્યો કે, ‘ તમે ’ એની મહતાનું અનુ-

આ ઉત્થાનની તમામ દક્રીકત માત્રસીનીએ ગેરીઆદ્દીને લખી અને એ સાથે જ ઈટાલીના સ્વાનંત્ર્યના એ ફૂટતા પરાદર્માં નવો રંગ પૂરવા ઉરુગ્મેની સરકારે આપેલા કૌલ મુજબ રજા માગી. એક કોડીની થે આશા વિના પોતાની આઝાદીના સંરક્ષણમાં માથું હોડમાં મૂકનાર એ જવાંમદને મોન્ડીવીડિયોના પ્રજાજનોએ હાદિક વિદાય આપી.

આનિટાને હોકર્સ સાથે પહેલી રવાના કરી, ઇ. ૧૮૪૮ના જૂનની ૨૧મીએ ગેરીઆદ્દી ઈટાલી પહોંચ્યો અને ૫૦૦ જુવાનોને સાથે લઈ ખરકનાં તોફાનેમાં એપીનાઈન્સની કંધાર ઝોળંગતો તે આગળ વધ્યો. માત્રસીની પણ આવી પહોંચ્યો અને 'ડાયો ઇ પોપોલો' (પ્રજા અને પ્રજા) ના નામે ઈટાલીની સધળી લતનપરસ્તી એમણે પોતાને પડએ જમા કરવા માંડી.

પરંતુ ઈટાલીની આ ખ્વાહિશ તેને પરાધીન રાખી રહેલી કાઈ સત્તાને પોસાય એમ ન હતી. નાસી છૂટેલા પોપે એ પ્રયાસ છંદી નાખવાના ઈલાજ શોધ્યા. રૂપેને તેમાં સાથ આપ્યો. ન્યારે ઑસ્ટ્રિયા તો એ માટે પો નદી વહેલી જ ઝોળંગી ચૂક્યું હતું. એટલું જાણ એ આક્રમણમાં હતું ઊણપ રહેતી હોય તેમ પ્રજાસત્તાક ફ્રાન્સે પણ તેમાં પોનાનો સાથ આપ્યો. વિકટર મ્માનુએલે તો ઑસ્ટ્રિયનોના આક્રમણ સામે રક્ષણ આપવા ફ્રાન્સને વિનંતિ કરેલી; પરંતુ ફ્રાન્સને પીડાઈ કરતાં પોપનું મહત્ત્વ વિશેષ હતું. એટલે તેના રાજ્યમાં દાખલ થએલા ' પરદેશીઓ 'ને હાંડી દાઢવા એણે એ આક્રમક સત્તાઓને જ સાથ આપ્યો.

રામ ઘેરાઈ ગયું. એક સિવાય સધળાની આશા ઉડા આસ લઈ રહી હતી, પણ ગેરીઆદ્દીએ હતુ આશા નહોતી હોડી. આ કટોકટીની પગ સામવી લેવા લશ્કરી વ્યૂદરચનાના દષ્ટિકોણને અંગે ફણજીરી બંધારણ સમિતિ પામે એણે પોતાને સરમુખત્યાર નીમવાની માગણી કરી, પણ સમિતિએ તે ન માન્યું. પરિણામે એવો

વખત આગ્યો કે નાસી છૂટવા સિવાય બીજો કોઈ ઈલાજ ન બાકી ન રહ્યો.

અને આખરે તો એ જ ઈલાજ અજમાવાયો. માત્સીની સ્વિદ-
ઝર્પાક થઈ ઈક્ષક પહોંચી ગયો, પણ ગેરીમાડીએ બાજુ પડતી ન
મૂકી. નવું લશ્કર જમાવવા દેશની જુવાનીને એણે પડકાર કર્યો:
'ખિરાદરો, જેને કાન્તિ પ્રિય છે તે મારી સાથે જોડાઈ થકો છો.
વતનની દાઝે સળગતાં તમાગ દિલો સિવાય મને બીજા કશાની
ગરજ નથી અને મારી સાથે જોડાઈને પણ તમને પગાર નહિ મળે,
આશ્રય નહિ મળે, અને ખોરાક પણ જ્યારે અને જોડલો મળે ત્યારે
અને તેટલાથી નિભાવી લેવું પડશે મારી સાથે રહીને મળશે માત્ર
અવનવા યુદ્ધો અને માતા ઇલાલી માટે મરી ફીટવાની સોનેરી તક.'

હુબ્બે વતનથી સળગતા પાયદળર હૈયા ગેરીમાડીના નેજાનીએ
જમા થયા, અને એક માણુથી ફેન્ચ લશ્કર રામમા દાખલ થયું ત્યાં
બીજા બાણુએ એ ૫૦૦૦ વતનપરસ્તો અને પ્રિયતમા આનીટા સાથે
દીવોલી દગ્ગાજીથી બહાર નીકળીને એ ચાલી નીકળ્યો એપીનાઈન્સની
કંધાર તરફ.

એ પાય દળર ને બે જિંદગીઓ નાખૂંદ કરવા ચાર લશ્કરો
પાછળ પડી ચૂક્યા. એક ત્રીસ હજારનું, બીજું બાર હજારનું, ત્રીજું
છ હજારનું ને ચોથું બે હજારનું એમના દષ્ટિક્ષણ નીચેથી છટકવા
માટે જોઇતી ઝડપના ચાકથી તો આખે અંધારા આવી જતા હતા.
છ છ દિવસથી એમના પેટમાં કોળિયો અન્ન નહોતું ગયું આનીટાની
તખિયત આ હાલાકીમાં સાવ લયડી ગઈ

માથે ગીધણ ઊડતા ને પાછળ એ જ દાનતથી માનવગીધો
પડ્યા આવતા. આખરે એ માનવગીધોનો ઝડપ વિજયી નીવડી અને
એપીનાઈન્સની પૂર્વમાં આવેલા નાના સરખા પ્રગ્લસતાક સાન
મરીનોમા ઓસ્ટ્રિયન સેનાપતિ એ લાચાર નિર્વોસિતોને ઘેરી વળ્યો.

સફળતાની અનિશ્ચિનતા ભેઈ ગેરીમાદડીએ પોતાના સાથીદારોને કહ્યું,
 ' મિત્રદારો, મને સાથ આપવાની ફરજમાવી હું તમને મુખા કરૂ છું
 સા ઘેર પાછા ફરો પરંતુ એટલું તો કગ્ગે જ, કે ઇટાલીની આ
 મુવામ અને સગમભરી ગિયતિ કદી વિસારે ન પાડના '

ઑસ્ટ્રિયન સેનાપતિએ તો ગેરીમાદડી ઑસ્ટ્રિયા સામે દક્ષિવાર
 હે। મુઠી દે તો મફત અમેરિકા પહોચાડી આપવાની લ નય પણ
 આપી, પરંતુ ગેરીમાદડીએ ઇટાલીની ગગલન પર એકો દયાવો ગમે-
 લાઓ સાથે ટાઇ પ્રમગ્ની મુલેલ કગ્વાની સાફ ના પાડી દીધી અને
 ઑસ્ટ્રિયાના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી ગેરીમાદડીના જે સાથીઓ
 શગ્લે ગળા તેમને પણ જ્યેના સગિયા પાછળ એ વચનની કીમત
 પૂરેપૂરી સમજાઈ

બમેા મુનદા સાથીઓ અને આનીટાને સાથે લઈ ત્યાંથી પણ
 ગેરીમાદડી ઇટલી નીકળ્યો અને જગદી વેનિસ પહોચી જવાની આશાએ
 એ અજવાળો ગને સવગા હોડીઓમા ચડી બેઠા પરંતુ ઑસ્ટ્રિયન
 લશ્કરની નજરે એમને પકડી પાડ્યા લશ્કાર આલી તેમનાથી આકે
 હોડીઓ ડુવાડી દેવાઈ અને બાકીની કેદ પકડાઈ ફક્ત ગેરીમા ડીની
 હોડી આનીટા સાથે બોમ્બ નવ સાથીઓને લઈ નાસી જઈ યમી

દુશ્મન બદલ રેવજાને ગિનારે હોડો નાચગાવી નેા ઉત્તર-દિશામા
 વેનિસ તરફ આગળ વધ્યા આનીટાની તમિષન હવે હદ ઉપગત લયકી
 ગઈ હતી તેનાથી પૂરે ચલાવ પણ નહોતું અને ઑસ્ટ્રિયનો તો
 લોખંડા જેમ મુશના એમની પાછળ જ પડ્યા હતા ગેરીમાદડીએ
 જોયું કે એક માત્ર પોતાની ખાતર બીજી નવ જિંદગીઓ નાહમની
 ખતરામાં મૂકાતી હતી, એટલે કચવાતે દિલે એ નવે સાથી-
 ઓને પણ એણે રખ આપી દીધી

પરંતુ એ કમનસીન નવ જિંદગીઓનો બેન તો વહેતો જ રચાઈ
 ચૂક્યો હતો ગેરીમાદડીથી છૂટા પડીને એ નવે સાથીઓ ઑસ્ટ્રિયનોના

હાથે પકડાઈ ગયા ' નવ કપ્પો ખોલો ! ' આંસિદ્ધન કેપ્ટને તરત જ હુકમ ફરમાવી દીધો એ પોચી રેતાળ જમીનમા નવ સગીનોએ પોતાનું કામ પનાવી દીધું નવ ખાડામાં નવ લાશ ખડમાઈ ગઈ અને આઠ જીવાન અને એક કિશોર પણ માટીના નવ ટીંચા ગયાઈ ગયા

ખોજી બાજુ લા માન્દ્રીઓલાના ગરને આનીટાનો જીવનદીપ પણ જુઝાવા લાગ્યો ગેરીમાડીએ પહેલી તકે એક ઝૂપડું શોધી કાઢ્યું ને તેમા જેની પથારી ઉપર નાખી તેવી જ આનીટાએ ચિરકાવની નિદ્રા લઈ લીધી એ વિષમ પણ માટે ગેરીમાડીએ લખ્યું છે ' હું એને માગે જોડે ગમવા મથી ન્હોતો હતો હું એનો ધીમે પડતો શ્વાસ ઘોભાવવા મથી રહ્યો હતો પરંતુ મારે મુર્ખાઈ જ હાથ મિનાવવાનું અને યુ મન કરવાનું તથા તેને પડખે નૈરશના આસુ સાગવાનું જ નસીમે ગયું '

સયોગો ત્યારે એવા કૂચ નીવડ્યા હતા કે દિન અગેને આસુ સારવા જેટલો તો થુ, પણ પોતાની જીવનસગાથિની ડેલા દર્શન પણ દિવ ભરીને કરી લઈ, નજર ઠારવા જેટલો અવકાશ ગેરીમાડીને ન હતો એ ઝૂપડાના માલિક ખેડૂત પાસેથી કફન માગી લઈ બનેએ મળી જલદી જલદી આનીટાની મૂગી દફનક્રિયા પતાવી પ્રિયની સમાધિ પર પ્રાર્થના કરવા જેટલો વખત પણ ગેરીમાડી માટે નહોતો ન્હોતો એ ગોઝારી પહે કચર પગની માટીની એક ચપટી ભરી, ભગ્નહૃદયે તે ત્યાંથી તામડતોળ ચાલી નીકળ્યો આ આખાતથી એના જીવનનો અત આવળે કાંઈએ બચાગ્યો હોય તો માત્ર પરાધીન ઈટાલીની યાદે

સાડનીસ દિવસ સુધી પો અને સ્ટર્નિનોના અખાત આસરાસ દિશાશૂન્ય ચિત્તે ગેરીમાડીએ રખડ્યા ક્યુર ક્રિયાવારી પહોચતા ત્યાના અફસરે તેને કેદ કર્યો પરંતુ ત્યાની પ્રજાએ જ ઈટાલીની દેલત સમા ગેરીમાડીની એ વનેતો વિરોધ કર્યો કે ' તમે ' એની મહત્તાનું અનુ-

કરણ કરો, એ ન કરી શકે તો એવે માત્ર સંમાન આપો; પણ આપણા ઇંદાસીનું એ ગૌરવ તો કાપમ જ રાખો.’

ગેરોમાદડી ત્યાંથી છૂટી સાડોંનિધા પડેાંચ્છે. પણ એ તેને ઝાંધગી ન થકતાં આખરે ઇંદાસી છોડી જવાનો એણે નિર્ણય કર્યો અને એજાને કિનારેથી ઊપડતા એક વઢાણમાં ચડી બેઠો. કિનારે જમા થએલા દેશખંધોને એણે સદેશો આપ્યો, ‘હું જાઉં છું, પણ ઇંદાસીને જરૂર પડશે ત્યારે પાછો ફરીશ.’ આદ્રં હોયે એના દેશખંધોએ ‘વીવા લા ઇંદાસિયા’ના હર્ષધોષો વચ્ચે તેને વિદાય આપી.

દેશ ત્યારે નિરાશાની કઠોરમાં કઠોર પંજ અનુભવી રહ્યો હતો, ત્યારે ખુદ ગેરોમાદડી ? આતીશના હેલા શાસ સાથે એના જીવનનો પ્રકાશ જણે આથમી ગયો હતો. એની સવળી આશાઓ શીર્ષવિશીર્ણ ૬૫ થૂડી હતી. અને ઇંદાસીની આઝાદીની તમન્નાના કારણે યુરોપમંડળમાં એ એટલો તિરસ્કરણીય ગણાઈ ચૂક્યો હતો કે નાર્મસ યુદ્ધને પોતાનાં નમાયાં છોડાને જેવા એ જીત્યો હતો ત્યારે વિકટર ઇમાનુએલની સરકારે યુરોપનાં મહાન રાજ્યોની ખફા નજર પોતાની ઊપર ન જીતે તે માટે વહેલો વહેલો તેને વઢાણ પર પાછો ચડાવી દીધો હતો.

ઈ. ૧૮૪૯ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મીએ એ ટયુનિસ જીત્યો; પણ ફ્રેંચોએ તે સામે વધો લીધો. જિલ્લાદાર જીત્યો તો ત્યાંના ઝંઝિજ મવનરે આક કલાકમાં ત્યાંના કિનારો છોડી જવાનો દુકમ ફરમાવ્યો. આથી કોલસા ભરીને જતા એક વઢાણમાં તે અમેરિકા પડેાંચ્છે અને ન્યૂયોર્કમાં મીલજતીઓ વેચી યુગ્મરો કરવા લાગ્યો. જ્યાં ઇંદાસીના સંપ્રદાયની આશા એના મનમાંથી નહોતી આથમી. એ કહેતો રહેતો, ‘સમયને સમય આપો’ (Date tempo al tempo)

ઈ. ૧૮૫૧ માં ન્યુયૉર્ક છોડી તે નિકારાગુઆ પહોંચ્યો. પાછો ત્યાંથી લીમા પહોંચી 'કાર્મેન' નામક એક વહાણનો નાખવો બન્યો, અને ચીન સુધીની સફર ખેડી ઈ. ૧૮૫૪માં બાર સો ટનના જહાજ 'કામનવેલ્થ'નો નાખવો બની તે યુરોપ આગ્યો. ન્યુ કેસલથી કાલસા બરી તે જીનોઆ આવ્યો અને ત્યાંથી પાછા અમેરિકા ફરવાને બદલે સીધો પોતાને વતન નાઈસ પહોંચ્યો. કાપરેરાના ટાપુ પર થોડી જમીન ખરીદી તે પર ઘેટાં ચારવા લાગ્યો અને માતા ઈટાલીના પોકારની શ્રદ્ધા જોવા લાગ્યો.

પાંચ વર્ષની ગેરદાજરી બાદ ગેરીબાદી પોતાને વતન પાછો આવ્યો ત્યારે ઈટાલીની રાજ્યતરંજની બાજુ લુદી જ મંડાઈ હતી. વિક્ટર ઈમાનુએલે પોતાના વિચક્ષણ રાજમંત્રી કાવુર્ની સલાહથી ફ્રાન્સના શહેનશાહ લૂઈ નેપોલિયનથી સધિ કરેલી અને એક્સધિ પર મુક્તાક રહી તે ઍરિટ્રયાનુ અપમાન કરવા લાગ્યો. ઍરિટ્રયાએ આ અપમાનોથી ખીજાઈ આખરે લડાઈ જાહેર કરી દીધી કાવુરે ગેરીબાદીની સહાય માગી. ફ્રાન્સની સહાયથી ઈટાલીની મુક્તિ સાધવાના કાવુરના હેતુથી ગેરીબાદી પ્રથમથી જ વિરુદ્ધ હતો. ઈટાલીને શમ શેરનો જ ખપ હતો. 'સમયને સમય આપો' એ કહેનો ગ્લા હતો અને આખરે એ સમય આવી પહોંચ્યો.

ઇતિહાસમાં 'આફ્રેસના શિકારીઓ' તરીકે ઓળખાતા પાંચ હજાર પંહાદરોનું સૈન્ય લઈ ગેરીબાદી મદદે જીપડ્યો. પરંતુ એમનું બધું મળીને લગ્ગર ૭૫,૦૦૦નું હતું ત્યારે ઍરિટ્રયાએ તો પ્રથમ વાર જ ૨,૦૦,૦૦૦ નું લગ્ગર મેદાનમાં ઉતારી દીધું. ફ્રાન્સની ૧૬૦,૦૦૦ની મદદ આવી પહોંચી, ને મેંજેન્ટા તથા સોલ્ફેરીનોનાં યુદ્ધો જીતાયાં. પરંતુ એ જીતોની ખુશી ગ્રજ ઊજવતી હતી ત્યાં જ ખનર પડો કે શહેનશાહ લૂઈ નેપોલિયન સંયુક્ત ઈટાલીનુ એક રાજ્ય થાય તેની વિરુદ્ધ હતો. લૂઈ નેપોલિયનને ફ્રાન્સના પાંચે ઈટાલી જેવું સમજ

રાજ્ય હિંદુ યવા નહોતુ હેતુ વિલાસાન્ના મુકામે એ અને આદિવા-
નો સહેનચાદ અને એકા મલ્લ અને વિલાસાન્નાની ગણીતી સધિ કરી
નાખી એટલું જ નહિ પણ ઈમાનુએલને આપેલી મદદના જલ્લામ
ફાન્ને નાઇસ જેરીઆદીનુ નાઇસ મામી લીધુ, અને કાનૂરે તે આપી
દીધુ કે વૂગનો એ કોઈ જેરીઆદી ગિરમી મુખી બૂલ્યો ન હો

કાનૂરે પગથવ શોધવામાં કરેલો બૂલ જેરીઆદીને સમજાઈ
પોતાના એક હાન ગુગ સિપાઈઓ લઈ ૧૮૬૦ના મેરી પમીએ તે
સિસિલી હિપાચો, એ 'હાન ગુગ' કે જે ઇતિહાસને પતે એ યવ
અને થર્મોપીલીના મુઠાઓ જેટલા જ મસદા છે સિસિલી તે એના
આમમનના સમાચારથી જ ઉન્મત્ત બની મધુ એ માર્સાદા પહોંચ્યો
ત્યા આવેશમત્ત લોકોએ એને વધારી લીધો અને ત્યાની મુનિસિ
પદ કાફુન્સીને તન્ત તેને સંમુખત્યાર ગરેર કરી દીધો છતાં આમાંથી
પીડાઈ અને લોગાડો એ સ્તોમરો પણ એ જાન કરી શકે
લઈ ગએલો.

કાનૂનો ઇરાદો જેરીઆદીને બગનો ફેલાવતો અમલવાનો
હો, પણ વિદ્યાર્થી ઈમાનુએલ વધારે શણે હતો અને જેરીઆદીને
એના શાલુપણની ખબર હોવાથી જ આ સાદસ ખેડની વખતે તેને
પત લખેનો કે, ' હુ જાણ છુ કે હુ તોજમ ખેડુ છુ, પણ ઈટાલો
અને યુરોપ જાણુશે કે મે અદલાવને વચ ચર્ચને નહિ પણ શુદ્ધ ગાંધ
પ્રેમથી પ્રેરાઈને જ આ પ્રુવકાર્વમાં કંપનાનુ ક '

માર્સાદા પહોંચતા તો જેરીઆદીના લેખની સખ્યા ૧૨,૦૦૦
પર પહોંચી લાગેલો જ એણે કૂચનો કુકમ આપી દીધો. એ પછી
એક સહેર લેતો ચાર મદિનામાં તો સિસિલી આપુ સગ કરી, તે
હિપાચો નેપત્ત લઈ, અને ત્યાના ગમતે કાપુઆમાં નિર્વાસિત
બનવાની ફરજ પાડી ત્યા ગાંધાગી કેલોએને એણે મુકન કર્યા અને

વિકટર ઈમાનુએલને જીતાએલા તમામ પ્રદેશનો રાખ જાહેર કર્યો.

ગેરીબાંદી ધારત તો પોતાની સરમુખત્યારી ટકાવી રાખી શકત એટલું જ નહિ, રાખપદ પણ મેળવી શકત. પરંતુ તેને એ લાલસા જ કદી નહોતી જમી. હજુ તે પરાળ પર જ સૂઈ રહેતો અને રોટી તથા માખણથી જ ભોજન પતાવતો. બદલાની એને કશી પરવા ન હતી. વિકટર ઈમાનુએલે 'દિઝ એક્સેલેન્સી'નો ખિતાબ આપવાની ઈચ્છા દર્શાવતાં તેણે વિનમ્રતાપૂર્વક તેને પાછો ઠેક્યો. બદલામાં માત્ર એણે એટલું જ માગ્યું કે 'મારા શ્વરા એક હજારને ભૂલી ન જાને' અને એ 'શ્વરા એક હજાર'નાં વિયોગનાં આંસુ વચ્ચે સૌની વિદાય લઈ તે આશી નીકળ્યો કેપરારા તરફ.

પરંતુ આઝાદી માટે તક્ષસતા એના હૃદયને આવા એનથી જંપ વળે તેમ ન હતું. ઘેટાં ચારતાં ચારતાં એક દિવસ એક ખડક પર આરામ લેવા પડતાં તેની તમામ પૂર્વકલ્પનાઓ જમી અને પાણીમાં તોળાઈ રહેલા એ ખડક પર પગ ટેકવી તે બોલી લીક્યો, 'ઓ, આ એક એક ખડક જાણે મારાથી વાત કરવા માગે છે. આ એકએક ખડક મને જૂની ગુફતગો તાજી કરાવે છે. ના, હું નથી બૂલ્યો. મને મારું ઈટાલી સાંકરે છે.'

અને એ જ સાંજે કુટુંબની બધી વ્યવસ્થા પોતાના મોટા છોકરા મેનીટાને સોંપી, 'રોમ યા મોત'નું પણ લઈ તે આશી નીકળ્યો. પરિણામ જે આવતું બેઠતું હતું તે જ આવ્યું. ઈ. ૧૮૪૯ માં જે રોમનું જીવસાટે રક્ષણ કરવા એ મથ્યો હતો એજ રોમમાં સંયુક્ત ઈટાલીના રાખ તરીકે વિકટર ઈમાનુએલ ઈ. ૧૮૭૧ માં પ્રવેશ્યો. રોમ આખરે સંયુક્ત ઈટાલીની રાજધાની અને લાટિન પ્રાંતોનું સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર બન્યું.

ઈટાલીનું એ એક મહાન સફળાગ્ય છે કે તેનો નવો ઇતિહાસ ગેરીબાંદી જેવા એક પવિત્ર અને ઉદાત્ત નરવીરથી શરૂ થાય છે.

નેપત્તવામીએએ તેને આપેલું 'લોખપિત્ર' નું ગિરદ સર્વથા સારું કરે છે

આઝાદીના એ આશુનુ ઇંટાલી આખરે આઝાદ થયું અને એનું જીવનકાર્ય પાઠ પડ્યું એ કાર્ય પર સંપૂર્ણ સંતોષ અનુભવતા ગેરીના હડીએ ઈ ૧૮૮૨ના જૂનની બીજી તારીખે આ દુનિયામાંથી વિદાય લઈ લીધી દિમાચ્છારિત આત્મકથા માટે દરિયામાં પડી પખાગના સિંસિટો સૂધીના સર્વે ઇંગલિશને એ દિવસે રહી છ'વા

અન ધડીએ પણ સામગ્રી સાદ ગેરીઆઝીના અનરમાથી લેટ ઓઝો નહોતો થયો પોતાની પથાનો પાસેની દરિયા સામે પાન બારી એણે ખુલ્લી જ ગંભારી હતી જૂનની એ સાંજે એ શુક્રત્ર ખલાસી, ખેડૂત, ને સિપેહસાલાગ પથાગેમા પડ્યો પડ્યો સામેના દરિયાના તરંગો તથા અડીમના ખડકો પાઠળ આયમતા યુગ્મના ગંગો નિદાગી ગજો હતો ત્યાં મિલિગિલાટ મત્તા બે પખી ઉવાડી બારીમા ઊઠી આન્યા એની નેતના ઓઝી ને ઓછી થતી જતી હતી એને એની અનિમ ક્યતિમા ખનેક ન પડેલે તે મારે તેના પચિસાગકો એ પખીઓને કામી નૂચા જતા હતા ત્યાં તે તેનો ધીમે અરાજ સજગાયો, 'એમને હાંમી ન કાડ્યો. દમેટ અહીં અવરા દેલે અને થયું નાંખતા ગહેલે.'

એ આખી કવિતા સાથે એ ગિયાદીની આખી આપખાન એ કન'ન પુરુષ મારેની દવેત્યન્નીજ આ પ્રકરિત અહીં ઉતારી આપેલો કૃત્ય અનુભવીએ 'He is perhaps the only case, except Byron for a few weeks in Greece of the poet as man of action. It is the acted poem that lives in the hearts of the millions in whom the written words of history and written words of poetry are alike an unopened book.'

આકાશને વાચા આપનાર
ગુગલીદમે માર્કેની

Marconi

Man by the mountain wall
On plains or over the spray,
Lifted his voice to call
And was heard no further away
Than any voice of them all.

As soon as night began
Creatures that fly or prowl
Would raise the cry of their clan
Wolf, lion or owl,
And were heard as far as man
Marconi came to birth
And before he left us again
Our voice was of greater worth
For we speak and are heard plain
At the very ends of the earth

—Lord Dunsany

આકાશને વાચા
આપનાર
ગુગલીલ્મો
માર્કોની

‘માર્કોની ! ઓ માર્કોની ! કયા ગયો ? આમ જાનોમાનો,
રોજ ઓગામો ગોધાઈને એ થું કર્યા કરે છે ?’

‘કથાક અખતરો કરે છે, અને તેમાં કોઈ ખતરો ન પાડે તે
માટે બારણાં બંધ રાખે છે.’

‘એવા તે કયા અખતરો પાછળ એ મૂક્યો છે ?’

‘એનો ખ્યાલ એવો છે કે હવે ભારત — તારનાં દોરડાંની પથ
સદાય વિના ફેવળ હવાના તરંગો ભારત અવાજને દૂર દૂર સુધી
ભેડતી થકાય.’

માર્કોનીના પિતાને એની માતા પુત્રનો પ્રેતસાદ સમજાવવા મથી

ગદી હતી માતાનો ભાવ પહેલેથી જ માર્કોની ઉપર બહુ ગહેતો અને માર્કોનીનો વિદ્યાનનો શાખ જાણી થોડો પણ એ માટે ખાનગી શિક્ષક રોક્યો હતો. હુડુમ પૈસાદાર હતું માર્કોનીનો. ત્યાં પોતે જમીનદાર ને સફળ ધધાદારી હતો. એટલે માર્કોની પાછળ થતા ચાહે તેના ખર્ચ માટે એ પાછું વાળી જુએ તેમ ન હતો.

અને એટલે તો માર્કોનીના અખતરાની વાત સાંભળી, એણે પણ આશાની ઈતેમરી લખી જવાલ આપ્યો. ‘કીક છે, ભને એ અખતરા કર્મો ગહે, એ સફળ થશે તો આપણે ઉનટા ગજી ધધયુ.’

અને માર્કોની તો પોતાના અખતરા ચલાવવા વહેલી પરાટે કોઈ ને ખમર પણ ન હોય ત્યારે જાગી જતો, અને રાત્રે કોણ જાણે કેટલા વાગ્યે પયારીમા પડ્યો તેની પણ કોઈને જાણ નહોતી અખતરા માટેના સાધનો તો પોતાને મળતી ખીસાખર્ચીમાંથી જ તે વસાવી શકતો એના અનાહેદા ખડમાં પ્રવેશવાની કોઈ ને પણ મનાઈ હતી—માત્ર એની માતા સિવાય અને માર્કોનીને એ મધુર-વત્સલ માતામા થદા પણ અતુલ હતી ધણી વખત સાંભિમાન તે માતાને પોતાની હાથધડાઉ બંદરીઓ જતાં રહેતો અને એની આખો ભાવિ વિજયથી ચમકી રહેતો.

જો કે આમ તો એના મોટા જાગના સાધનો હાથધડાઉ જ હતી, પગલુ હરકોઈ ચીજ સરવાળે કેવી નીવડશે એ પામી જવાની શક્તિ એનામાં પૂરેપૂરી ખીલેલી હોઈ, સરવાળે તો એના સાધનો સફળ જ નીવડતા હતા પણ માર્કોનીને અવકાશ પર કામૂ મેળવવાનો આ છુદો ઊંઠ્યો શી રીતે એ પહેલાં જોઈએ.

ઈ ૧૮૬૪મા ઈંગ્લેન્ડના નહાન ગણિતશાસ્ત્રી જોસેફ ફોર્ડે એકસરેલે એવી જાહેરાત દેવી કે આપણા વાતાવરણમાં અમુક વિશિષ્ટ પ્રમાણના વીજળાક તરંગો ગહેલા છે. એટલું જ નહિ, એણે

એમનાં તરંગમાન અને ગતિમાન પણ નક્કી કર્યાં હતાં. છતાં વર્ષો સુધી એ માન્યતા અસિદ્ધ અને અસ્વીકૃત જ હતી, કારણ ચીનાચાણુ વિજ્ઞાનીઓ એને હસી કાઢતા હતા. પરંતુ જર્મન વિજ્ઞાની હાઈન્રીચ રૉંબર્ટ હેર્ટ્ઝે ઇલેક્ટ્રિક મુકામે મેકસવેલની જાહેરાતને ટેકા આપતા અખતરા કર્યા ને ઇ. ૧૮૮૭ થી ૮૯ની સાલ સુધીમાં એની વિગતો છપાવી. આપણાં દર્શન, શ્રવણ અને સ્પર્શથી અનીત વીજળીક શક્તિનાં તરંગોની એણે પાકી ખાતરી કરાવી આપી, અને એ સાથે ઇંગ્લેંડમાં ઓલિવર લૉજ, રશિયામાં અલેક્ઝાંડર પોપૉવ તથા ઇટાલીમાં આંગસ્ટો રીધી જેવા ઉત્સુક વિજ્ઞાનીઓ એના વધુ અખતરામાં પડેલાયા.

વીસ વર્ષનો માર્કોની પોતાના લાર્ડ સાથે ઇ. ૧૮૯૪ની ઉનાળાની રજા આઈપ્સનાં મનોહર શિખરે વચ્ચેની એક હોટેલમાં ગાળી રહ્યો હતો ત્યાં હેર્ટ્ઝના પ્રયોગોની વિગતો જેમાં છપાએલી હતી એ 'ઇલેક્ટ્રિકલ જર્નલ' તેના હાથમાં આવ્યું. હાઈન્રીચ હેર્ટ્ઝે વિદ્યુદ્દાલક (electrical oscillator) વડે વિદ્યુચ્ચું મકભય (electro-magnetic) તરંગો કેવી રીતે જન્માવ્યા હતા એ બધું તે વાંચી ગયો, અને એ પરથી ઓચિંતો એને એ ખ્યાલ આવ્યો કે, એ તરંગો વડે જ તારની મદદ વિના સદૃશ ન ચોકલી શકાય?

એ ખ્યાલ માટે માર્કોનીએ લખેલું છે, 'એ જોડેલો સરળ અને સાદા તર્કવાળો હતો તેટલો જ પહેલી નગરે કોઈને પણ અસંભવિત લાગે તેવો હતો; અને હું ધારું છું કે તેથી જ કોઈ વિજ્ઞાનીને આવો ખ્યાલ આવ્યો. હશે તો પણ તેણે દબાવી દીધો હશે.'

પરંતુ ખરી રીતે બીજા વિજ્ઞાનીઓ એ તરંગોનો સ્વભાવ જાણવા મથી રહ્યા હતા, ત્યારે માર્કોની તો એમનામાં રહેલી શક્તિનો માનવહિતાર્થે લાજ ઉઠાવવા મથી રહ્યો હતો. પાઈનનાં ઝાડોની મધમધતી મહેક ને આઈપ્સનાં બરફની શીથળ ખુશ્બો વચ્ચે તેના

મનમાં એ વિચાર દસમૂલ્ય સર્પ ગયો, ને ઘેર પાછા ફરતાં જ તે પર અખતરા કરવાનું એણે નક્કી કર્યું.

મુક્તોનોનું આખું નામ ગુગ્ગોલો માર્કોની. ઈ. ૧૮૭૪ના એપ્રિલનો ૨૫મી તારીખે ઉત્તર ઇટાલીમાં બોલોના નજીક તેનો જન્મ થયેલો. એનો બાપ ઇટાલિયન હતો; માં આવરિય, અને અર્ધ દેશનો સગો ધની હતી. પૈસાદાર કુટુંબનું ફરજદ હોવાથી બોલોના, ફોરેન્સ, લેગ્ઝોનાં એમ વિવિધ ઠેકાણે એ શિક્ષણ મેળવી શકેલો. નાનપણથી જ ગણિત અને વિજ્ઞાનનો તે રસિયો હતો, અને તેમાંથી પદાર્થવિજ્ઞાન તથા વીજળીમાં તો એટલો વધો રસ હતો કે પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પહેલાં જ તેણે એમાં નિપુણતા મેળવી લીધી હતી.

અને આશ્પત્રની ટેકરીએ વચ્ચે એણે પોતાનો મનોનિર્ણય બાંધ્યો ત્યારથી તો એક જ દિશાનુસાર એનું માનસ બની ગયું— પાછા ફરીને ૧૮૯૫થી જ પિતાના પૌન્તાફિયોના ગ્રામ્યનિવાસમાં પોતાના અખતરા એણે શરૂ કરી દીધા.

એક સરખો ખત, વૈજ્ઞાનિક કીલ્વટ અને જુલિની કુટામનાથી સિદ્ધિ બદુ દૂર નથી ગઈ શકતો. માર્કોનીમાં તો એ બધું હતું— અને એને લઈને તો એ તરણ ઇટાલિયને જગતનું વર્ણનું સ્વપ્ન એક વર્ષમાં ભૂત કરી બતાવ્યું. પહેલાં ‘લોંગ રેન્જ ઇલેક્ટ્રિક કોર્સ’ એ વાપરતો તેને બહેલે રિનોના ‘બોલ ડિસચાર્જર’ નો એણે અખતરામાં ઉપયોગ શરૂ કર્યો; તેમાં જુલ જુલ અંતરે વેસ્ત્રેલિનમાં મૂકેલા ચાર દડામાંથી દરેકના અંતર વચ્ચેના પ્રગ્લુ પર કાબૂ મેળવવા તેણે મોર્સ-કોડનું જોડાણ કર્યું અને તે સફળ થયો. કળને દજાવનાં જ જે તેજરેખા (spark) એ દડા વચ્ચે પસાર થતો તેથી લોટી-ડોશ-ની સદા મોકલી શકાતી; અને એવી જ રીતે કળને થોડી દજાવીને મૂકી દેમાં ટપકા-ડોલ-ની સદા પસાર થતો.

આ સફળતાને દિવસે માર્કોની કુટુંબનો હરખ તો માતો ન હતો. એ સફળતા પર વારી જઈ માર્કોનીના બાપે તેને ૨૦૦ પૌંડની મોટીમસ રકમ બેટ આપી દીધી. અને ૧૮૯૬માં વગર તારે જે માધ્યમ સુધી સંદેશ મોકલવા તે સફળ થયો ત્યારે તો આનંદની જાણે અવધિ આવી. એની માતાએ એ મહાન શોધની સંપૂર્ણ વિગતો આપલુંડમાંનાં પોતાનાં સમાવહાલાંએને લખી જણાવી, જે પરથી માર્કોનીને પુષ્કળ અભિનંદનો મળ્યા. હવે તો જાહેરમાં પણ તેની એ શોધનો ઉદ્ઘાટોલ થવા લાગ્યો.

પરિણામે ઈંગ્લંડ તરફથી પોતાની શોધનું પ્રદર્શન કરવાના આમંત્રણે તેને મળવા લાગ્યાં. તેણે ઈંગ્લંડ જવાનું નક્કી કર્યું. પિતાએ સાથે જવાનો ના પાડતાં માતાને લઈ માર્કોની ઈંગ્લંડ ગયો અને ત્યાં તેની માતા એક સગા કર્નલ જેમ્સન ડેવિડ (પાછળથી ઈંગ્લંડમાં માર્કોની કંપનીના સ્થાપક) ને ત્યાં તેઓ જોત્યાં.

ઈ. ૧૮૯૬ માં પોતાના સરંજામ સાથે માર્કોની ઈંગ્લંડ આવ્યો અને એ જ વર્ષના જૂનની ૨ જી તારીએ પોતાની શોધનું કામચલાઉ પેટન્ટ મેળવી લીધું. ત્યાં એને લંડનની જનરલ પોસ્ટ ઓફિસના મુખ્ય ઇન્જનેર મિ. (પાછળથી સર) વિલિયમ પ્રીસની ઓળખાઈ. માર્કોનીએ તેને પોતાના અખતરાથી સાદાંત વાકેફ કર્યો. એ અખતરાઓ પાછળ રહેલી જાણ વિચારણ શક્યતા મિ. પ્રીસના ધ્યાનમાં તરત જોતરી ગઈ અને યોગ્ય જ દિવસ બાદ માર્કોનીને મિ. પ્રીસ તરફથી જ O. H. M. S. ના લાલ મીલવાળું સરકારી પરબોડિયું મળ્યું. એમાં એના અખતરા જાહેરમાં કરવાનો આમ્રહ હતો.

માર્કોનીએ લખેલું છે, ‘ પહેલાં તો એ વાંચીને હું ખૂબ જ રાજ થયો, પણ પછી બીજી જ પળે મને વિચાર આવ્યો કે કદાચ જાહેર સમક્ષ મારા અખતરા નિષ્ફળ જશે તો ? અને ધારો ’

સફળ થાય તો પણ ક્ષાય એમ ધેવામા આવે કે, છોડા, તુ
જે ગોધને નવીન ઝો છે તે ઈશ્વરના તો સાધારણ થઈ ગઈ છે,"
તો ? પ્રજા તન્ત જ એ હાલેતો સવલો થમ મારી નજ આગળ
તરી અ. પો, ને મારી ગોધમા મારો વિશ્વાસ દર થયો ?

નેન્ટ માર્ટિન્સ ન ગ્રાન્ડમાના જનરલ પોસ્ટ ઓફિસના જાપરા
પર પોસ્ટ ઓફિસના તથા બીજા સગકારી અમલદારોની દાગરીમા
તેને અખતરો કરવાનો હતો. ગિસોવેગ રોડન ટેમ્પ એન્ફોર્સમેન્ટ
ઉપર મૂંઝામા આન્યુ હતું પોસ્ટ અને તાગખાનાના નિબંધાને વચ્ચે
અખતરો શરૂ થતા એનું દિલ અગ્નિ ભાવિના ખ્વાને ધડકી ગયું.

પરંતુ માર્કોની એ અખતરમા સોલેસોગ આની સફળ થયો,
અને બીજા જ પતે નિ. પ્રોસનો હાથ તેની પોક રાખડી રસો.

ત્યાર પછી સ્વેચ્છ અને નૌમખાના સમક્ષ સેલિસજરી મેલાનમા
પણ તેને એ અખતર કરી બતાવ્યા અને છેવટે પેનાર્થ અને
ધીનગ્રાઉન વચ્ચે સિસ્ટરની ખાડીની આગપાઝ દસ માર્કિલ દૂર વગર
તારે સદેશા મોખ્લી બતાવીને તો તેણે કમાલ જ કરી.

ઈટાલીએ માર્કોનીની આ ખ્યાતિનું સામગ્ર્ય કે ત ન ત્ની
સગમરે રેપ્રેઝિંટા મુખમે તેને ગેરન બાધી આપીને ત્યા અખતરો
આગળ ચલાવવાની સમ્મત કરી આપી થોડા વખતમા તેા ત્ની
આગ માર્કિલ પગના મુદ્દજહાળેને સદેશા મળવા લાગ્યા એ વાય તેસથી
વાતાવરણનું અતર નહોતું ચીગતુ માનવમુદ્દમ જાનની આડે
પથાએતો અગ્નિને પડે ચીગતો હતો.

ઈ ૧૮૯૭મા ઈટાલીના ગગ્ગ અન્નટ, રાષ્ટ્રી નાર્મોંગ તથા
અન્ય ઓવ ડેપ્યુટીઝ સમક્ષ માર્કોનીએ પોતાના બીનતારી સદેશાના
અખતરો કરી બતાવ્યા અને પછી એ વગસના જુવાર્ક ન સમા જ
એ અખતરોએના ભાવિ વિમસનો બ્યાવસ ચિક પાયો એને લગતમા

નાખ્યો—‘વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ ઍન્ડ સિસ્ટમ કંપની’ સ્થાપીને, જે ત્રણ વર્ષ ગહીને ‘માર્કોની વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ કંપની’ બની

માર્કોની પોતાની શોધને આગળ ને આગળ વિસ્તારતો ગયો. ઇ. ૧૮૯૮માં ઇંગ્લેન્ડ ગુરુવિન લાઈટશિપ પર એણે વાયરલેસ મૂંચો ને સાઉથ ફોર્મોસ દીવાદાડી સાથે એના સંદેશા બરાબર ચાલતા ગયા. એ જ સાલમાં જિયા એરિયન ને લામા તરંગો વડે ઇન્ડીયા ખાડી આરપાગ ૭૪ માર્કેટ સુધી એણે બોનતારી સંદેશા પહોંચાડ્યા.

એ વાયરલેસનું મૂલ્ય બીજી રીતે પણ પૂરવાગ થયું. ઉપરોક્ત લાઈટશિપ ઇ. ૧૮૯૯ ના માર્ચમાં એક રડીમરની અડફેટમાં આવી જઈને બાગ્યુ પગલુ તે વાયરલેસથી સજ્જ હોવાથી તેનો સંદેશો દીવાદાડી પર પહોંચ્યો, હોડકા મોટલાયા, ને ખલાસીઓને બચાવી લેવાયા.

ઈંગ્લીશ ખાડી પર વિજય મેળવ્યો એટલે માર્કોનીની હવ નજર વળી અફઘાનિસ્ટાન તરફ જોડે દેખાયા. ગણિતશાસ્ત્રીઓ તો ગણિતના આકાશ મૂકીને માર્કોની આટલાંક પર વિજય નહિ મેળવી શકે એવી જ જાહેરાત કરી ગયા હતા, પરંતુ માર્કોનીને એની કશી પડી ન હતી એ તો એવી જાહેરાતોથી બેપગ્વા રહી ઈર્નવોલમાં પોલકુ મુકામે પોતાના અખતરામાં ત લીન ગહો હતો.

ઈ. ૧૯૦૦ ના ઑક્ટોબરમાં એણે પહેલું લખા અતરન વાયરલેસ સ્ટેશન બાંધ્યું એગિયનના વાંસડા એણે બમો ફૂટ જિયા બાંધ્યા, પણ તોફાનમાં એ તૂટી પડ્યા જરાય ન ગહરાત. માર્કોનીએ ફરી મહેનત કરી, પહેલાં કરતા ત્રીસ ફૂટ નીચા વાંસડા તૈયાર કર્યા અને આમ ટ્રાન્સમિટિંગ સ્ટેશન પૂરું થતા તે દોડ્યા આટલા ટિકને વેચે પાર ન્યુ ફોર્મોસ ત્યાં સેન્ટ જાન મુકામે મનકવાન મદદ વડે ચાગ્યો. ફૂટ જિયા એરિયન બાંધી રિસીવિંગ સ્ટેશન તૈયાર કર્યું.

ઈ ૧૯૦૧ ના ડીસેમ્બરની એ ૧૨ મી તારીખ હતી માર્કોની નેશનના ખડમા કાને ટેલીફોન રીસીવર મૂકીને મેરો હતો. ઈંગ્લાડમા મધી તૈયારી સંપૂર્ણ કરીને જ તે આ ચો હતો અને ક્યારે-દિવસના કયા ભાગે સદાઓ મોકલવી તે પણ ત્યાં કહી દીધું હતું. ખડમા એના મદદનીશ કેમ્પ સિવાય કોઈ નહોતું એના મેજ પર ઇંગ્લાડથી આવેલા સદિશો મેળવવાનું તેણે સાહિત્ય પડ્યું હતું એમથી પસાર થતો તાર પવનમાં ચારસો ફૂટ બીચે ચગતા પતંગ સાથે બાંધેલો હતો એ પહેલાનો એક પતંગ તથા એક બલૂન તો દરિયા પર ધસકાર્છ ગયા હતા, પણ આ પતંગ આબાદ ચગ્યો હતો.

એકાએક માર્કોનીએ એના મદદનીશને જૂઝ મારી, રીસીવર તેના હાથમાં સોંપતાં કહ્યું, ' જો તો, કેમ્પ, તું કંઈ સાબળે છે !

કેમ્પ રિસીવર લઈ ચાલિપૂર્વક સાંભળેલો બોલો અને પછી આનંદે જનતા અવાજે બોલી બીડ્યો, ' હા, ત્રણ ધીમા ખટકાના સંભળાયા '.

માર્કોનીએ રિસીવર એની પાસેથી લઈ કાને ધધું ફરી ને ફરી ધધું ને પોતાની સફળતાની તેને પ્રતીતિ ધધું.

ન્યૂ ફાઉન્ડેશન ઓફ ડાક્ટર્સ તો તેના પર અભિનંદનપત્રો ને તારોનો વરસાદ વરસવા માડ્યા. કોઈ એને વ્યાખ્યાનો માટે આમંત્ર કરતા હતા, તો કોઈ સામયિકો માટે લેખો લખવા એની દ્રેન જે જે રોચને થોભતી ત્યાં ત્યાં લોકોની હક જામી રહેતી. આલમ આખી એને મુનારકજાદીથી વધાવી રહી હતી.

માર્કોનીને તો હાથ લાગેલું એ નવું ક્ષેત્ર ફેલાવ તેટલું ફેદી નાખવું હતું એક વગસ ગદી ઈસ્ટ ને નોવા રોકાસવા વચ્ચે ખીન તારી ક્ષેત્ર ચલાવેલો અને ૧૯૦૨ માં મેક્સિકો કોન્ટિનન્ટ પેટન્ટ મેળવ્યું એના વળતેસની સહાય વડે જ ૧૯૦૩ માં અમેરિકાના પ્રમુખ થોમ્સોન રોઝવેલ્ટનો પહેલો અધિષ્ટાન સરેલ એડવર્ડ સાન

માને પહોંચેનો. ઇ ૧૯૧૦ માં નવુ વાલ્વ રિસીવર તથા નવુ ડીઝલ શોધ્યું, જે ૧૯૧૧થી ઝીમરોમાં દાખલ થયું. ઇ ૧૯૧૨માં એણે સતત તરંગો ઉપલવવી 'ટાર્ગેટ સ્પાર્ક' સીસ્ટમ' શોધી કાઢી જે વડે ૧૯૧૮ના સપ્ટેમ્બરમાં એણે ઑસ્ટ્રેલિયા પહેલો મહેસો મોકલ્યો.

મહાયુદ્ધના અગસામાં ગાહે તે દિશામાં વાયરલેસ તરંગોને વાળી શકાય એવા ટ્રાન્સવાર્ટીટ (ultra-short) તરંગોના પ્રક્રમ (Beam system) પર તેણે અખતગશર કરેલા મહાયુદ્ધના અગસામાં વાયરલેસના ક્ષેત્રમાં એની સૌથી અગત્યની શોધ 'કિરક' થનન એગિવન'ની હતી. ઇ ૧૯૨૬ માં એની કંપનીએ એમ્સફર્ડ મુકામે જગતભરમાં પહેલું ટ્રાન્સકાસ્ટિંગ સ્ટેશન બિનુ ઠરું. ટ્રાન્સવાર્ટીટ કિરણોની સફળતા પાછળવા ઇ ૧૯૨૩ માં 'Elcttra' માં એણે વેસ્ટ ઇન્ડિઝની સફર આદરી જેમાં એને પેલધુધી મોકલાતા બધા મહેસો મળી ગહેતા એ પરથી એણે એ કિરણોના એક જ કર (Beam) રૂપે ગમે તે દિશામાં કેન્દ્રીકરણની શક્યતા બહેર કરી.

પહેલાં એક એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે ટ્રાન્સવાર્ટીટ તથા સૂક્ષ્મ તરંગો (Micro waves, જે એક મીટરથી વે માપમાં ઓછા હોય છે તે) સીધી રેખામાં ગતિ કરે છે, પરંતુ ઇ ૧૯૩૨ રોમ નજીક રોકા ફ પાપા તથા સાડીનિવામાના કેપ ફિગારો વચ્ચે પચાસ સેન્ડીમીટરના તરંગમાન પર મહેસો મોકલાવી આપીને એણે એ માન્યતા નાસાવિન કરી બતાવી, કારણ મૂઢમ તરંગો જે સીધી જ રેખાએ જતા હોત તે ૧૬૮ માઈનના એ અતગમાં પૃથ્વીના વળાકે એ સદેશને પહોંચતો અટકાવ્યો હોત.

આજે દુનિયાભરમાં ટ્રાન્સકાસ્ટિંગ જે સફળતા અને લોકાત્ર મેળવ્યો છે તે વિષે ઠરું કહેવાનું ગહેલું જ નથી. પરંતુ ઇ ૧૯૨૦ માં ઇંગ્લેન્ડના પોરટ માર્ટર જનગથે તેા માર્કોનીને આ બાબત વિષે

પોતાનો વિરોધ જણાવ્યો હતો, કે ‘વાયગ્રસેસ ટેલીગ્રાફનો ઉપયોગ આવી નકામી મોજ પાછળ કગવામા આવે એ દિવગીર થવા જેવું છે.’ બ્રાડકાસ્ટિંગ ટ્રાન્સમિશન પહેલવહેલું ઈ. ૧૯૨૦ ના જૂનની ૧૫ મી તારીખે થયું હતું અને તેમાં પહેલવહેલું ગીત મર્ફીમ ડેર્મિ નેલી મેનબાનું બ્રાડકાસ્ટ થયું હતું.

સ્પૃહા ગભીર અને ઠંડક ઉદાસીન ચહેરો ધરાવતો માર્કોની નાનપણથી જ ઐકાતિક વૃત્તિનો હતો એના બાપને એ ન ગમતું, ને તેનું આ સૂઝાપણું એ છેકાવવા તે મથતો, પણ એની મા એને બરાબર સમજતી અને એનો સદા બચાવ કરતી આજ ટેવ એનામા હેવટ સુધી રહેલી પોતાની જાહેરાતથી એ દમોદર કટાણતો રહેતો અને એવી જ રીતે મુશ્કાકાત લેનાગએાધી ત્રાસનો રહેતો.

નાનો હતો, ત્યારે એ યુનહો મોટગિરટ હતો, પણ એથી વધુ શોખ હોડી દશાગવાનો હતો. પાછળથી ઘોડેસવારી પણ એ શોખ્યો હતો, પરંતુ ઘોડાની પીડને મદલે દગિયાની પીડ પણ જ મુકેમુક વચ્ચે પોતાની ગ્ટોમબોટ ‘Elephant’ પણ એ ધૂમ્પા કરતો એ રટીમ બોટમાં પણ એનો પ્રયોગશાળા ને એ મદદનીશો તો ખગ જા. ૧

એનું કાર્ય, એનું કુટુંબ, અને દગિયો એ નજમાજ એની ગસવૃત્તિ પર્યાપ્ત હતી એની રહેણીકરણી ખૂબ ઉમદા હતી, ને અમેજી તથા ફ્રેન્ચ ભાષાએા એ સહેજ પણ ઉચ્ચાગમેદ વિના ધારાવાહી બોલી ચકનો.

પાંચ દસ દાયકા પહેલાની પૃથ્વીની વિચાળતાને પોતાની મદાન શોધ વડે બોખા જેવડો બનાવી દર્ષ, વીસમી સદીની સંસ્કૃતિ રચાપવામા અગ્રગણ ફાલો આપનાર એ મદાન પ્રતિ ભાની દુનિયાએ પણ ઈ ૧૯૦૬માં જોતિકયાએમા નોબેલ પુરસ્કાર

આપીને કદર કરી હતી. ઇટાલીએ પણ એની કદર કરીને ઈ. ૧૯૧૪ માં જી. સી. વો. ઓ., ૧૯૧૫ માં સેનેટર, અને ૧૯૨૯ માં માર્કવીસ બનાવેલો. મહાયુદ્ધ દરમિયાન ઇટાલિયન લશ્કર તથા નાવ્યને એણે પોતાની સેવા આપેલો. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ મોકલાએલી ઇટાલિયન વૉર મિશનનો તે એક સભ્ય હતો, અને ૧૯૧૯માં ઇટાલીના રાજ્ય એ સુલેહ પરિષદનો પ્રતિનિધિ પણ એને નીમેલો, જેમાં ઇટાલી વતી સુલેહના અનેક ખરીતાઓ પર એણે સહી કરેલી.

હેરલે હેરલે તે ડાઈરેક્ટવ ટ્રાન્સમિશનને વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવાની તેમજ વહાણો ને હવાઈ જહાજો માટે રેડીઓ બીકન્સની શોધ કરી રહ્યો હતો ત્યાં જ ૧૯૩૭માં રામ મુકામે હૃદય બંધ પડી જતાં એ અવસાન પામ્યો. હેરલે અંગ્રીસીનિયાની લગ્ન-ધર્મમાં એની જ શોધનો ઉપયોગ લેલી નદીઓ વદાવવામાં થતાં એ સાક્ષસ દિશના આદમીને જે આઘાત પહોંચેલો તેને પરિણામે જ એને પક્ષાઘાત લાગુ પડેલો એમ કહેવાય છે. એના અવસાન પૂર્વે જ્યારે ઇંગ્લેન્ડના મજૂરનેતા મિ. લેન્સડોરીએ તેની મુક્તાકાત લીધેલી ત્યારે વિજ્ઞાન જે દિશા તરફ દ્રવ્ય કરી રહ્યું છે તે પ્રત્યે એણે ખૂબ દિલગીરી દર્શાવી હતી.

આજની દુનિયા તો એ વિદેહ વિજ્ઞાનીનો જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે. ટેલીફોન, ગ્રામોફોન, રેડીઓ, ફિલ્મ, ટેલિવિઝન, એરોપ્લેન ને મોટરકાર એ આજના વિજ્ઞાનયુગનાં જે સાત મહા-શ્રેયો છે તેમાં સૌથી વધુ આશ્ચર્યકર શોધ તો રેડીઓની જ છે, જે સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. રેડીઓના ચંદા પરની સહેજ હેરફેર વડે ચાહે તેવા અદના આદમીને સ્વગજવતનો શાસક બનાવી દેનાર અદ્વા-દીન તે આ માર્કોની. રેડીઓ-ટેલીફોની ને ટેલીવિઝન પણ એની શોધો વડે જ શક્ય બન્યાં છે. સ્થગિતગના સીમાકા લોપી જગતને આભારવશ બનારી દેનાર આવી વિરલ પ્રતિભાનો લોપ કરવા

મૃત્યુ શુ ચક્તિમાન છે ? હરગીઝ નહિ. અને એ માટે જગત્ હારની આ સાખ પૂરતી છે .

‘Marconi takes the place of Edison, a master of application, a great liaison-general between pure super-advanced science and ourselves in the ordinary world. But more than Edison, he opened up a new world. His life cannot close, for his work has been his life. And his work will expand into such a new world that in it the creative thought of the men who have made it possible will live eternal’

मानवतानो महान डिपुर्ता
सर रोनाल्ड रॉस

,"God made us Kings, or Prophets here!

cornful answer rings,
be my scavenger!"

સર

રોનાલ્ડ રૉસ

સિંહર ને સિઝર, તંતુર ને પીઝેઝર આદિ માનવ-
કારકોની નિકૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ આજે આપણાં રૂંવાં ખર્ચા કરી દે છે.
મના કરતાં યે માનવતાનો જન્મરો ધાતક મેલેરિયાનો આતંક
નેવાના ત્રીજા ભાગ પર હજુ યે એનો પંજો કાયમ રહ્યો
રે મોત, અપંગતા ને અધક્તિ એનાં પરિણામો છે. ઇ. સ.
માં મહાયુદ્ધના અરસામાં મિતરાજ્યોને એ પંજની પૂરતી
શક્તિ: ખાલકન-મોરચા પર એણે ઓમિતો દેખાવ આપી,
રચાની અરધી શક્તિ હજી નાખી હતી. પણ એ આતંક
ર કાણુ છે, જાણો છો? મોટા મોટા અખ્તરધારીઓનાં
માન ઉતારનાર એ સંકારક તો છે એનોશીલિસ નામે
માતી મન્હરની એક નાચીઝ જાત! પણ નાચીઝ હોવા
એણે સામ્રાજ્યોનાં સામ્રાજ્યોનો નાશ અત્યાર અગાઉ કરી
છે — મિસર, ગ્રીસ, એફ્રિયા કે રોમની પતનકથામાં એનો
કોનો ભાગ નથી.

અને રોમનો તો એનાથી હજુ ઉપરાંત તાલી ગયા હતા. એને
રિયા' એવું નામ આપનાર પણ એ, જે નામનો અર્થ થાય 'ગંદી

‘ મારાં માખાપે મારી કેળવણી પાછળ માલુમનો અર્થબ્ધ આદર્યો. એટલું બહુતર તો હું ચાહે તે પુસ્તકાલયમાં જઈને પણ થોડા જ મહિનામાં મેળવો શકત. ’

રૉસનો અભ્યાસ ઈંગ્લંડમાં જ ચાલેલો. અભ્યાસ દરમિયાન જ વિજ્ઞાન પ્રત્યે એને પ્રેમ જીપજ્યો હતો, અને વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શાખાનું કોઈ પણ પુસ્તક હાથ લાગે તે વાંચ્યા વિના ન છોડતો. ઈ. મ. ૧૮૭૩ માં કૃત્તિમજની રસાનિક પરીક્ષા આખા ઈંગ્લંડમાં પ્રથમ નંબરે પસાર કરી. ત્યાર પછી ચરૂઆતમાં એનો વિચાર તો લશ્કર કે નૌકાદળમાં જોડાવાનો હતો, પણ બાપે તે મંજૂર ન રાખતાં, બાકી રહેલા સધળા અવસાયોમાંથી તેણે વૈદકનો ધંધો પસંદ કર્યો ને ઈડિયન મેડિકલ સર્વિસમાં જોડાઈ તે હિંદ આવ્યો.

થોડો વખત હિંદમાં રહી તે પાછો ઈંગ્લંડ ગયો. અને ત્યાં બિસ્ટરની ઍન્ડ્રીસેપ્ટિક સર્જરી તથા જંતુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં એલ. એસ. એ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. એ જ ‘સાલના સપ્ટેમ્બરમાં હિંદ વળી આવતાં તેને મગસ રોશન હોરિપટલમાં નીમવામાં આવ્યો.

મેલેરિયાના ડરની પ્રતીતિ રૉસને હિંદના જ વસવાટથી થઈ, એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. અને તેના નિવારણ અર્થેની એની ઉત્કંઠા પણ જેમ જેમ એ ડર તે જોતો ગયો તેમ વધતી ગઈ. એની હોરિપટલમાં આવેલી એક દર્દી જોને એણે જિજ્ઞાસુ બાવે મેલેરિયાને લગતા એટલા બધા સવાલો કરી નાખ્યા કે તે મિચારી નાસી ગઈ!

કુદરતના પ્રેમ સાથે કુદરતનું સંગીન હમેશાં સકળાએલું રહ્યું છે. એ પ્રેમ ઉત્કટ હોય અને એ પ્રતિજ્ઞ સમર્થ હોય તો એ ઉત્કટતા આપોઆપ વાણી દ્વારા પોતાનો વેશ શોધી લે છે. એ જ રીતે આ પ્રતિજ્ઞાવાન અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ દાકતર રોનાલ્ડ રૉસ પણ કવિ. જનો અને

હવા' પરત્વ રામનોની એ માન્યતા ગલત હતી ગદી હવાથી એ રાગ નહોતો જન્મતો ઈ સ ૧૮૮૦ માં અવજિગિયાની એક ઈરિપતાલમાં કામ કરતા ફ્રેન્ચ લશ્કરી સભ્યન લાવેરાએ મેલેરિયાના દર્દીઓના લોહીમાં એ રાગના જતુઓ જોવા અને સાર પછી નવે માર્ગે જ એના મૂળ પ્રતિ પ્રસ્થાન આરંભાયુ

એ પ્રસ્થાનમાં સૌથી મોખરે રહી છેવટે વિજય વગનાર' મહા નુભાવ' તે સર રાનાદક ગૌસ મેલેરિયાની હાતકતા દેખીતી બહુ મોગી નથી સેકડો દર્દીઓમાંથી માંડ એકાદ મરતો હશે, પણ એવા તમામ 'એકાદ'નો સરવાળો મૂકીએ તો કદાચ આશ્ચર્ય જ પામી જઈએ એકલા દિવસમાં જ દર વર્ષે ૧૩,૦૦,૦૦૦ લોકો એનાથી મરે છે અને લીગ ઓવ નેશન્સના આકાશ મુજબ આખી દુનિયામાંથી દર વર્ષે એક કરોડ જિંદગીઓનો તે ભોગ લે છે આવા જગતિક આતંક સામે ઝંખૂમી વિજય મેળવનારને 'મહાનુભાવ' પદ વધારે પડતું છે? પોતે જાણતો એટલો જગતનો ભાગ છૂતીને પોતાની જગતવિજેતા તરીકે ખુશામદ કરાવી જનાર સિક દરને પણ જોણે દરાવ્યો હતો, (કારણ, સિકદર મેલેરિયાથી જ મૂઓ હતો) એ મમરૂમ વિજેતાને એ સર કરી, માન વતાના ત્રાતા બની જનાર એ સેનાનીને માટે એનાથી વધુ યોગ્ય પદ બીજું કયુ મળે એમ છે?

ઈ.સ ૧૮૫૭ ના મેની ૧૩ મી તારીખે દિલ્હમાં જ અમમોડા મુઘમે રાનાદક ગૌસનો જન્મ થયેલો એણે વૈદકનો પેશા સ્વીકાર્યો હતો, તેનું એ કારણ હતુ એ ખૂબ નિરાતનો ધધો હતો ચાહે તેવા ને હે તેટલા અખતરા કરવાનો વખત એ ધધામાં ફાગલ પડી શકે એમ હતો અને અખતરા કરવાનો તથા કુદરતની અબ્બવમીઓ સધરવાનો નો ઉક નાનપણથી એને શોખ હતો એટલે તો ચીલાયાણુ બાણુનર ઉપર પણ તેને નફરત પેદ થઈ હતી એણે લખેલુ જ છે કે,

‘મારાં માખાપે મારી કેળવણી પાછળ માફકનો અર્થઘટ્ટ આદ્યો. એટલું બહુતર તો હું ચાહે તે પુસ્તકાલયમાં જઈને પણ થોડા જ મહિનામાં મેળવી શકત.’

રૉસનો અભ્યાસ ઈંગ્લંડમાં જ ચાલેલો. અભ્યાસ દરમિયાન જ વિજ્ઞાન પ્રત્યે એને પ્રેમ ઊપજ્યો હતો, અને વિજ્ઞાનની કાષ્ટ પણ શાખાનું કોઈ પણ પુસ્તક હાથ લાગે તે વાંચ્યા વિના ન છોડતો. ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં ઈન્ફિઝનની રસાનિક પરીક્ષા આખા ઈંગ્લંડમાં પ્રથમ નંબરે પસાર કરી. ત્યાર પછી સરઆતમાં એનો વિચાર તો લશ્કર કે નૌકાદળમાં જોડાવાનો હતો, પણ બાપે તે મંજૂર ન રાખતાં, બાકી રહેલા સમગ્રા અવસાયોમાંથી તેણે વૈદકનો ધંધો પસંદ કર્યો ને ઈન્ફિઝન મેડિકલ સર્વિસમાં જોડાઈ તે હિંદ આવ્યો.

થોડો વખત હિંદમાં રહી તે પાછો ઈંગ્લંડ ગયો અને ત્યાં બિસ્ટરની ઍન્ડ્રીસેપ્ટિક સર્જરી તથા જંતુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં એલ. એસ. એ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. એ જ સાલના સપ્ટેમ્બરમાં હિંદ વળી આવતાં તેને મડાસ રોચન હોસ્પિટલમાં નીમવામાં આવ્યો.

મેલેરિયાના કેરની પ્રતીતિ રૉસને હિંદના જ વસવાટથી થઈ, એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. અને તેના નિવારણ અર્થેની એની ઉત્કંઠા પણ જેમ જેમ એ કેર તે જોતો ગયો તેમ વધતી ગઈ. એની હોસ્પિટલમાં આવેલી એક દર્દી અને એણે જિજ્ઞાસુ ભાવે મેલેરિયાને લગતા એટલા બધા સવાલો કરી નાખ્યા કે તે ખિચારી નાસી ગઈ!

કુદરતના પ્રેમ સાથે કુદરતનું સંગીત હમેશાં સકળાએલું રહ્યું છે. એ પ્રેમ ઉત્કટ હોય અને એ પ્રતિકા સમર્થ હોય તો એ ઉત્કટતા આપોઆપ વાણી દ્વારા પોતાનો વેગ શોધી લે છે. એ જ રીતે આ પ્રતિભાવાન અને દૃઢપ્રતિષ્ઠ દાકતર રોનાલ્ડ રૉસ પણ કવિ હતો. અને

કવિહૃદય જગતના પરિતાપોથી વ્યાકુળ અને ગૌતમજનો પ્રત્યે હમેશા સાનુકૂળ હોય છે. અરોગકર્મા મેનેરિયાને દિલ જેવા પ્રાન્દ્રિયન દેશ-માથી અપાતી લક્ષ્યાવધિ જિંદગીઓની આકૃતિએ ઝાસના દિલને હચમચાવી નાખેલું અને 'ઇન્ડીઅન ફોર્સ' નામના કાપમાં તે પગમાતમતત્ત્વને એળે પ્રાર્થના થે કરી છે કે,

"O God reveal thro' all this thing obscured
The unseen small, but million murdering cause!"

એ કવિ તો પડ્યો હતો, વિદ્યાની પછી ચયો હતો નાટ્યના વિદ્યાથી તરીકે કવિતાઓ, વાર્તાઓ ને નાટકો લખવામાં જ એ વખત શુભજનો વૈદક કગતાં ચિંત્ન ને ચિત્રકળામાં તે વધુ રસ લેતો, અને ૧૮૮૮ માં દિલ્હીમાંથી ગળ લાદને ઈંગ્લેન્ડ જઈ, ત્યાં મિસ રોઝા બ્લૉક્સમ સાથે લગ્ન કર્યા પછી નોકરીનું ગણતારમાં આપી દેવાને જ એણે વિચાર કરેલો, પરંતુ એવામાં જ એને પોતાની જાત પરોવી દેવા જેવો કાયડો હાથ લાગી ગયો, અને ગણે રાજનામાનો વિચાર પડેલો મૂક્યો.

લડનમાં એ હાથીપાનાના જતુ શોધી કાઢનાર સર પૅટ્રિક મેનસનને મળ્યો, જે મુનાકાતે વૈદકજગતમાં એક વિરલ મૈત્રિમાં પરિણમીને વૈદકના મગેધનના ઇતિહાસમાં એક માર્ગસ્તબન નિર્માણ કર્યું મેનસને એ રોગની સંબંધિતતા મજ્જરોમાં હોવાની પોતાની આશયકા તેને કહી સંભળાવી અને એ રીતે ઝાસને પોતાના મંશોધન માં સીધો માર્ગ હાથ લાગી ગયો.

પછી તો પૂછતું રુદ્ર દિલ પહોંચતી સુધી પણ ઝાસની અધીરાઈ ઝાલી કલાપ એમ ન રહી પી એન્ડ ઓ કપનીની 'બાલારાત' સ્ટીમરમાં દિલ બહુ સફળ કગતા કગતા વચ્ચે જ તે અદરે બદરે ગતરી

પડતો અને ત્યાંની ઇસ્પતાલોમાં મેલેરિયાના દર્દીઓ તપાસતો. રટીમરમાં બીજા બધા ઉતાડીઓ સહેલ કરો રહ્યા હોય કે રમી રહ્યા હોય ત્યારે એ તો એકલો રહી ખુર્દજીન [યુદ્ધમદર્શકપત્ર] નીચે મચ્છરો તપાસી રહ્યો હોય !

સિંકદરાબાદ પહોંચીને એણે અખતરા આગળ વધાર્યા. મેનસનનું માનવું હતું કે, મચ્છરો મેલેરિયાના દર્દીને કરડીને પછી પીવાના પાણીમાં એ એપ ઠાકવતા દરો, અને એ પાણી પીવાથી પાછો મેલેરિયા લાગુ પડતો દરો રૉસને એ માન્યતા એટલી વજૂદભરી નહોતી જણાઈ; અને એણે પ્રયોગથી એ નાસાબિત પણ કરી બતાવી.

એણે મેલેરિયાના દર્દી પર ચાર મચ્છરો પોષીને તેમને પાણીથી ભરેલી બે શીશીમાં પૂરી રાખ્યા થોડા દિવસ એ રીતે રાખ્યા પછી એ પાણી પીવાનો પ્રયોગ કરવાનો હતો. એ અર્થે 'રૉસને સ્વયંસેવકો' પણ મળી રહ્યા. બધી જોખમદારી સમજાવીને રૉસે તેમને એ પાણી પીવડાવ્યું. પોતાના 'Memoirs' પુસ્તકમાં એ માટે એણે લખેલું છે: 'આ પ્રયોગ કરવામાં હું મારી જાતને કરી ગેરઈન્સાફ નથી કરતો. કારણ, એનું નિર્ણયાત્મક પરિણામ બધું અમત્યનું છે, અને દર્દી અવટિત બનવા પામે તો એનો ઈલાજ પણ તૈયાર ગણ્યો છે.'

અખતરો પૂરો થયો. ત્રણમાંના બેને તો કથુજ ન થયું. ત્રીજાને સહેજ આગર જણાયો, પણ તે મેલેરિયા ન હતો. આ સાબિતી પછી રૉસે મેનસનની માન્યતા પડતી મૂકી

મેલેરિયાનો ફેલાવો તો મચ્છરોને જ આભારી હતો, એ નિશંક વાત હતી, પણ એ ફેલાવો તે કયી રીતે કરે છે, એ જ મોટી વાત હતી. રૉસ એ જાણવા માટે પોતાની જાતને પણ અખતરાથી આકાત ન રાખતો, ને પોતાને મચ્છરો કરડે તે માટે એ પથારી ને પરદા પણ ઘણી વાર બીનાં રાખી શૂંઈ રહેતો.

કવિહૃદય જગતના પૃથિતાપોથી વ્યાકૃળ અને નતમજનો પ્રયે હમેશા સાનુકંપ પહેજ છે અયોગકર્મા મેનેગિયાને હિંદ જેવા દારિદ્ર્યન દેશ માયી અપાતી લક્ષ્યાવધિ જિંદગીઓની આકૃતિએ ઝાંસના દિલને હયમયાવી નાખેયુ અને 'ઈન્ડીઅન ફીવર્સ' નામના મધમા તે પગમાત્મતત્વને એણે પ્રાર્થના ચે કરી છે કે,

O God reveal thro all this thing obscured
The unseen small but million murdering cause !

એ મ્હવિ તો પહેનો હતો વિજ્ઞાની પછી થયો હતો માર્દના વિદ્યાર્થી તમીકે મ્હિનાઓ વાર્તાઓ ને નાટકો લખવામા જ એ વખત ગુજરતો રૈફક કગ્તા શિલ્પ ને ચિત્રકળામા તે વધુ નસ લેતો અને ૧૮૮૮ મા હિંદમાયી રમલ લઈને ઈંગ્લેન્ડ જઈ, ત્યાં મિસ્ટ્ર રાજા બ્રૅન્કસ્ટન સાથે લગ્ન કર્યા પછી નોકરીનું ગણનામુ આપી દેવાનો જ એણે વિચાર કરેલો, પરંતુ એવામા જ એને પોતાની જાન પરાવી દેવા જેવો કોપડો હાથ લાગી ગયો, અને ગણે રાજનામાનો વિચાર પડતો મૂક્યો.

લડનમા એ હાથીપગાના જણુ શોધી મડનાર સગ પંદ્રેક મેનસનને મળ્યો, જે મુનાકાતે વેદકજગતમા એક વિરલ મૈત્રિમા પરિણુમીને વદના મંશે ધનના દત્તિદાસમા એક માર્ગસ્તજનનું નિર્માણ કર્યું મેનસને એ રોગની સજવિતતા મજરોમા હોવાની પોતાની આચકા તેને કહી સજગાવી અને એ રીતે ઝાંસને પોતાના મશોધન મા સીધો માર્ગ હાથ લાગી ગયો.

પછી તો પૂછુ થાં હિંદ પહોચતા તુધી પણ ઝોસની અધીરાઈ ઝાલી ઝંવાય એમ નહીં પી એન્ડ ઓ કપનોનો 'આસારાત' સ્ટીમરમા હિંદ લણી સફર કરતા કરતા વચ્ચે જ તે ગદરે ગદરે જીવરી

સુધી એકધારી રીતે એ પોતાની સેવા આપી રહેતો, કારણ માનવ તાની નજરે તેને એ પોતાની પહેલી ફરજ જણાઈ હતી એની એ ફરજનું જ્ઞાન એની પોતાની ગ્રંથેલી અને આ જીવનચરિત્રને પ્રાગંભે આપેલી પક્તિઓમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

માણસનો ફરજનો કલ્પન આદર્શ અને પ્રત્યક્ષ ફરજ ધણીવાર એક નથી પણ હોતા, અને એવે વખતે આદર્શને પશ્ચાદ્ભૂમિમાં રાખી, પ્રત્યક્ષ ફરજને શિરોધાર્ય કરનારા બહુ ઓછા હોય છે. ડાસ એવા વિગ્લોમાનો જ એક નીવડ્યો

ઈ. ૧૮૬૭ ના એપ્રિલમાં ડાસે એંગ્લો ડોક્ટર અને પાછો મેયોગ્યાના સંશોધન પાછળ પડ્યો. તેની એ ઉક્ત જોઈને તેના મિત્ર મૅનસને દિલ્લી સરકારને તેના સંશોધનમાં સુવિધા કરી આપવાનો આગ્રહ કરી જોયો, પરંતુ સમગ્ર માનવસમાજની સેવા કરવા કગ્તા સિદ્ધરાનાદના રેન્જિમેન્ટલ એમ ઓ. તરીકે જ ડાસ સેવા બજાવે એમાં સરકારને વિશેષ કૃતજ્ઞતા જણાઈ, ને ડાસ એવો સુવિધાથી વચિત ગયો.

એ જ સાલમાં કાલાહટ્ટી મુકામે ખુદ એના પર મેયેરિયાનો દમડો થયો, પણ તે ક્યાંથી ને કેવી રીતે થયો, તે એ નક્કી ન કરી શક્યો મરુહડો પર એને વહેમ ગયો, પણ કોઈ મરુહર કર્યો હોવાનો તેને ખ્યાલ નહોતો ગયો ત્યાંથી તે સિયર ગયો, પણ ત્યાંથી ચે નિરીક્ષણ માટે મરુહ ન મેળવી શક્યો, એટલે જગલમાં જ મને પોતાના દાય પર મરુહ કરાવી લાગ્યો. પરંતુ એનુયે દેખીતું કશું પરિણામ ન આવ્યું.

અને એ નિષ્ફળતા ખુદ ડાસને જ આભારી હતી જો કે એ યુમરાદ નહોતો બન્યો, પણ ગલત રાહ પર તો હતો જ, કારણ,

ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના મેની ૧૩મી તારીખે, એની વયના ૩૮ મા વર્ષે, મેસેરિયાના એક દર્દીને કંબેલા મચ્છરને ચીરતાં તેના જઠરમાં રોસને મેસેરિયાના જંતુ મળી આવ્યા, જે રોસ દર્દીના લોહીમાં પણ હતા. એ જંતુઓની પ્રવૃત્તિ સતત નિહાળતો હવે રોસ એમી રહેતો. દિવસભરના શ્રમ પછી રાતે આરામ લેવાની વાત પણ એણે કોરે મૂકી દીધી હતી. એ દિવસો માટે એણે લખ્યું છે કે, 'આ સતત અખતરા કરતાં હું ચાકીને લોચપોચ થઈ જાઉં છું. માગ લાવતા પસીનાથી ખુર્દખાન કટાઈ ગયું છે. મારી જમણી આંખ મૂઝ મઠ છે ને ખૂમ પીડા આપે છે.'

એ દર્દી સિવાય બીજાં દર્દી પણ તેને હતું, અને તે એ કે આ સપ્તમી માયાદૂટમાં એ ત્રિવકુલ એકલો જ હતો—જો કે એ પોતે તો એ પરિસ્થિતિ પ્રત્યે બેરહાસ જ રહ્યો હતો. એણે સંશોધનમાં કરેલો વિશાસ જાણવાની કે એકા કરેલા નમૂના સેવાની પણ કોઈને કુરચ નહોતી. વધુ નિર્ગંતથી કામ થઈ શકે એ માટે એણે કરેલી રત્નની બધી માગણીઓ પણ નકારવામાં આવી હતી, છતાં જીવનના મમતિ આ રીતે ઉદ્ભોધી જતાર એ મહાનુભાવ કદી નિરાશ નહોતો જાન્યો:

"By what we have, we lose,
By what we have not, grieve;
And where we cannot choose
The crown of life is set."

વળી એ જ વર્ષમાં, ઇ. ૧૮૯૫માં, બેરહાસમાં રાષ્ટ્રેશ ફાટી નીળ્યો અને રોસની સેવાની ત્યાં જરૂર પડી. રોમે નાખુદો તે આપી અને એ પ્રત્યક્ષ જવાબદારી આજ કરવાને આડે એ સમય પૂરતું મેસેરિયાનું સંશોધન એણે બીજું મૂક્યું. સવારના ૭ થી મધ્યાહન

મુખી એકધારી રીતે એ પોતાની સેવા આપી રહેતો, કારણ માનવ તાની નજરે તેને એ પોતાની પહેલી ફરજ જણાઈ હતી એની એ ફરજનું જ્ઞાન એની પોતાની રચેલી અને આ જીવનચરિત્રને પ્રારંભે આપેલી પંક્તિઓમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે

માણસનો ફરજનો કશ્ચિત્ત આદર્શ અને પ્રત્યક્ષ ફરજ ધણીવાર એક નથી પણ હોતા, અને એવે વખતે આદર્શને પશ્ચાદ્ભૂમિમાં રાખી, પ્રત્યક્ષ ફરજને સિરોધાર્ય કગનારા મહુ ઓછા હોય છે. રૉસ એવા વિનયોમાનો જ એક નીવડ્યો

ઈ. ૧૮૬૭ ના એપ્રિલમાં રૉસે એ ગમેતો છોડ્યું અને પાછો મેરોગ્યાના સંશોધન પાછળ પડ્યો. તેની એ ઉલટ જોઈને તેના મિત્ર મેનસને હિંદી સરકારને તેના સંશોધનમાં સુવિધા કરી આપવાનો આગ્રહ કરી જોયો, પરંતુ સમસ્ત માનવસમાજની સેવા કરવા કગતા સિકંદરાવાદના રેજિમેન્ટલ એમ ઓ તરીકે જ રૉસ એવા બળવે એમાં સરખાને વિશેષ કૃતજ્ઞતા જણાઈને રૉસ એવો સુવિધાથી વચિત રહ્યો

એ જ સાવમાં કાન્નાડદી મુકામે ખુદ એના પર મેનેરિયાનો હુમલો થયો, પણ તે ક્યાંથી ને કેવી રીતે થયો, તે એ નક્કી ન કરી શક્યો મરુછરૌ પર એને વહેમ ગયો, પણ કોઈ મરુછર કર્યો હોવાનો તેને ખ્યાલ નહોતો રહ્યો ત્યાંથી તે સિયુગ ગયો, પણ ત્યાંથી યે નિરીક્ષણ માટે મરુછર ન મેળવી શક્યો, એટલે જ ગલમાં જ જાને પોતાના હાથ પર મરુછર કગાવી લાવ્યો પરંતુ એનુયે દેખીતું કશું પરિણામ ન આવ્યું

અને એ નિષ્ફળતા ખુદ રૉસને જ આભારી હતી જો કે એ ગુમરાહ નહોતો બન્યો, પણ ગલત રાહ પર તો હતો જ, કારણ,

જાધી જાનના મચ્છરો કંઈ મેલેરિયાના વાહક નથી હોતા, માર એક જ જાત હોય છે, અને તે એ નર નદિ પણ માલ. આ વનુસ્થિતિની પ્રતીતિ એને ન થઈ ત્યાં સુધી પ્રયોગો પર પ્રયોગો તે ચલાવતો ગયો અને નિષ્ફળતા પર નિષ્ફળતા પામતો ગયો.

એ પ્રતીતિ એને આ રીતે ચઝ. એણે પેતાને મચ્છરો આણી આપવા જે વજ્ર માણસો (Mosquito-men) રાખેલા ટેમતો એક, એક વખતે એવા મચ્છર પકડી લાગ્યો જે અત્યારસુધી દાસના અખતરા તરે નહોતા આયા. એનાં ઈંડાં પણ બીજાં ઈંડાં કરતાં સુદાં પડનાં હતાં અને એની પાંખે ત્રણ ટાંગા પડા રહેલા હતા, ત્યારે એ બેસતો તે પણ બીજા મચ્છરો જેમ સમરિધન નદિ પણ કેવું દરીને બેસતો હતો.

આ નવી જાનને હાડેરીને તેમાંના બે મચ્છર એણે ચીરી જોયા, પણ મેલેરિયાને! પુરાવો આપી શકે એવી કંઈ દારૂગત તેમાંથી ન મેળવી શકાઈ. થોડા દિવસ રહી એમાંથી બે બીજા એણે ચીરી જોયા, પણ પરિણામ એનું એ જ. અને એ વખતે એ જે વાસ સદન કરી રહ્યો હતો તે જોઈએ તો ? ગરમી તો કંઈ કે, મારું શમ ! અને રોમથી પંખો સુદાં ચલાવી ન શકાય, કારણ તેમ કરે તો નમૂના બધા હાડી જાય ! પછીને સદાદ સરીરે ને નિગરને કપડે એ તો પોતાનું કામ આગળ લખાવ્યે જ જતો હતો.

અને આખરે એ અવિશ્રાન્ત શમચીરીને અને તેને શમવાની વરી એ દિવસ ઇ. ૧૮૯૭ના ઓગસ્ટ મહિનાની ૨૦મી તારીખનો હતો, જેને ફોલે મચ્છર-દિન (Mosquito-Day) તરીકે ઓળખાવ્યો છે. મેલેરિયાના રોગજંતુઓના વિગ્રહકમળી સંગ્રહશાળા સમજવા જે મચ્છરો એણે હાડેરલા તેમાંથી એક કદ નંખરતો જ બચેલો હતો, અને એ ઉપરો મચ્છર એણે તે તિરથે ગયો. અને તેની મદદન આગાહ પાર પાી.

ફોલેને એ મચ્છરના દરીરમાં કાગા મેલ જેવ ૧૮૯૩ ૧૫

દેખાયા. જો એ કણુ રોગજંતુઓ જ હોય તો તે વિકાસ પામવા જ જોઈએ. સંકલ્પવિકલ્પોમાં આખી રાત એ બેચેન બેસી રહ્યો. પણ સફળતા એને શોધતી આવી હતી. બીજે દિવસે ખરેખર એ કણુ વિકાસ પામ્યા હતા.

એ એક રાતનો તલસાટ એણે સ્વયં નિરૂપ્યો છે કે, 'હજારેક મચ્છરોનાં જરૂર ફેફાળી ફેફાળીને હું જિલકુલ થાકી ગયો હતો-ના, હિંમત જ હારી ગયો હતો. શા માટે મારે આ બધી જહેમત ઉઠાવવી? પણ અસંખ્ય જનોનો દુઃખાર્ત પોકાર પાછો મારા કાનમાં ગાજી ઊઠ્યો અને હું ફરી કાર્યરત બન્યો. એક મચ્છરના જરૂરમાં એક વર્તુલાકાર રેખા મારી નજરે પડી, જેનો પરીધ આશરે બાર માઇ-કોન (એક માઇકોન એટલે એક મીટરનો દસ લાખમો ભાગ) જેટલો હતો...વિશેષ નિરીક્ષણ કરતાં મને એમાં કેટલાક સૂક્ષ્મ કાળા કણો નજરે પડ્યા. એવા જ કણો મને મેલેરિયાથી પીડાતા દર્દીના લોહી-માંથી મળી આવ્યા હતા. હું સફળ થયો છું એમ મને લાગ્યું, અને એ સાહસ્યના જ્ઞાન સાથે મારા મોં પર સ્મિત પથરાયું.'

અને એ સ્મિત કંઈ સિદ્ધિની મુસ્તાકોનું કે વિજયના ઉન્માદનું નહોતું. માનવ પ્રત્યેની અનુકંપાનું અને મોત પ્રત્યેની ઉપેક્ષાનું એ સગૌરવ સ્મિત હતું. એને એ ગૌરવપૂર્ણ દિવસને વળતે જ દિવસે એના કવિહૃદયે 'In Exile' એ કાવ્યમાં મૃત્યુ પ્રત્યેની એ ઉપેક્ષા મૂર્તિમંત કરી:

"This day relenting God
Hath placed within my hand
A wondrous thing; and God
Be praised. At His Command,
Seeking His secret deeds
With tears and toiling breath.

I find thy cunning seeds,
 O million-murdering Death !
 I know this little thing
 A myriad men will save
 O Death, where is thy sting ?
 Thy victory, O Grave ?

પ્રાસે પોતાની આ કવિતા એના 'Philosophies' નામની પુસ્તિકામાં લખેલી છે એ સિવાય બીજી પણ કશી કવિતાઓ—ખાસ કરીને રોમન ચહેનચાહ શાંતીયુગ ઉપરની વગેરે લખેલી છે, જેમાની કશી તો હિંમત ક્ષાની અધિકારી છે પરંતુ તેનો આ કવિતા માટે તો 'લડન મક્યૂરી' માસિકના ત્રીજો જે સી રૂઝાપરે લખ્યું છે (ઓક્ટોબર ૧૯૩૨ના અંકની ત્રીજો પાના)

' But the malaria poem is undoubtedly the best written at white heat by a great man at a great moment of release, as might have been a poem by Columbus on sighting land, or about Cortes on sighting the Pacific or some watcher of the skies perceiving for the first time the rays of the long calculated planet '

આ પછી રૉસને રજપુતાનામાં ખેરવારા મુકામે જવું પડ્યું ત્યાં મેલેરિયા મુદ્દલ નહોતો કે તે પોતાનું સંશોધન અક્ષુબ્ધ સલાવી શકે વળી પાછો હિંદી સરકારને વિનંતિઓ થઈ, અને આખરે ડેટલાક મહિના પછી રૉસને કલકત્તા મુકામે ખાસ સંશોધન અર્થે મૂકવામાં આવ્યો ત્યાં રહી એણે પક્ષીઓ પર આક્રમણ કરતા મેલેરિયાનો અભ્યાસ કર્યો તથા મચ્છરના કબજા સાથે એના ભોગ બનનારના

સોહીમાં પ્રવાહી કાલવતી તેની લાવાસવી ગ્રન્થિઓ (salivary glands) શોધી કાઢી.

રૉસની આ શોધનો ઈ. ૧૮૬૮ ના જુલાઈની ૯ મીનો દિવસ, ઈ. ૧૮૬૭ ના ઑગસ્ટની ૨૦મીની એની શોધની કલગી સમો હતો. એના હૃદયમાં એ દિવસે કેવી કેવી ભિંમિઓ ભીડી હશે ? જોન કીટ્સે એના 'On First Looking into Chapman's Homer'માં જાણે એ જ ભિંમિની પરાકાષ્ઠા કથી છે:

“Then felt I like some watcher of the skies
When a new planet swims into his ken.”

એ યશસ્વતી પણ માટે રૉમે પોતે લખ્યું છે તેમ, ‘એવી પણે અનુભવવાને એક આખા જમાનામાં ભાગ્યે એકાદ બે વ્યક્તિ જાગ્યશાળી નીવડે છે. કોઈ મહાન વક્તા, વિજેતા કે રાજદારી પુરુષના મહત્કાર્ય કરતાં જે એનો આનંદ વધી જાય છે; કારણ, એની સિદ્ધિ થોડાપણાને ન રપસાંતાં સારી માનવતામાં વ્યાપ્ત બને છે, અને તે માત્ર આજ માટે નહિ પણ સદાકાળ માટે-ઓછામાં ઓછું ભવિષ્ય કાળ ભૂતકાળને ભુલાવી દેવાની હિંમત કરે ત્યાં સુધી.’

અને એ શોધની મેનસનને જાણ કરતાં તેણે જે વિનમ્રતા દર્શાવી છે એ તો હરગીઝ એની પ્રશંસા માગી લે છે. એણે લખ્યું છે, ‘કેવી સુંદર શોધ છે આ ! હું એને વખાણવાની ધૃષ્ટતા કરે’ છું, કારણ કે એ મને આશ્ચર્ય નહિ પણ તમને આશ્ચર્ય છે.’

પ્રકાશિત બની, ઈ. ૧૮૬૯ના ફેબ્રુઆરીમાં રૉસ નિવૃત્ત થઈને ‘ગ્રાન્ડ પાઈલ્ટ રોડ’ ત્યાં મેનસને તેના ઉપર એક વધુ ઉપકાર કર્યો, કારણ એ માનવજાતી મહાપુરુષને રૉસ જેટલો જ મેલેરિયાના સંશોધનમાં રસ હતો. એટલે મસ્જીની એનેરોલિસ જાત દ્વારા જ

માણસને મેનેરિયા લાગુ પડે છે તેની દુનિયાને સાબિતી આપવા એણે ખુદ પોતાના પુત્ર પી. ચૌનર્ગર્ન મેનસનને ઇ. ૧૯૦૦ના આગસ્ટની ૨૬મીએ તથા બીજી વાર એ દિવસ રહીને ખાસ ઇટાલીથી મંગાવેલા મન્દિરો કરાડાવ્યા. તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે તેને મેનેરિયા લાગુ પડ્યો. ને ૧૭મી સપ્ટેમ્બરે તો રોગજંતુઓ તેના લોહીમાં દેખાયા. આથી ઉત્કૃષ્ટ સાબિતી બીજી કયી જોઈએ? રોસે લખ્યું છે તેમ, 'a more brilliant varification of them could not have been devised.'

અને પછી તો આખું જગત એની દરસનારી કરવા બૂકબુક લાવેરાં અને ચિરદર જોવાએ રોસને કયૂત રાખ્યા પછી એના મદદુપકારના અદલામાં એના પર માનઅકરામોની નવાઝિયા પર નવાઝિયા થવા લાગી જુદી જુદી ૨૭ વૈદક સંસ્થાઓએ તેને પોતાનો સભ્ય બનાવ્યો અને બધાં મળી ૨૧ ચંદ્રકા ને પુરસ્કારો એણે મેળવ્યાં; એટલું જ નહિ પણ રોડાહોમની વિદ્યાપીઠે ત્યાર સુધીમાં કોઈ પરદેશીને નહોતી બક્ષેલી એ એમ ડી. ની ઉપાધિ એને એનાયત કરી. ૧૯૦૧માં રશિયન મોસાવટીનો તે દેવો નીમાયો, ૧૯૦૨માં વૈદક માટેનો નાબેલ પુરસ્કાર પામ્યો, અને ૧૯૧૧માં ઇંગ્લંડ તરફથી કે. સી. એમ જી. નો ઇલકાબ પણ મેળવ્યો.

એના ઇંગ્લંડ જતા જ ત્યાં લિવરપૂલ મુકામે, લંડનમાં ચાલતી તેવી, વૈદક સંસ્થા ઉધાડવામાં આવી અને વાર્ષિક ૨૫૦ પૌંડના દરમાયાથી રોસને તેમાં વ્યાખ્યાતા નીમવામાં આવ્યો. પાછળથી એ ૨૩મ ૩૦૦ પૌંડની કરવામાં આવી, અને છેવટે ૬૦૦ના દરમાયાથી તેને પ્રેક્ટિસર તરીકે કાયમ કરવામાં આવ્યો.

ગયા મહાયુદ્ધના અરસામાં રોયલ આર્મી મેડિકલ ડોરમાં કર્નલ તરીકે રહીને રોસે ઇંગ્લંડની સેવા અભવેથી; પરંતુ એથી થે વધુ સેવા તો સીએરા.લીઓ, સીબોન, હિંદ, મલયા, મિસર, કેરીસ, રપેન,

સાઈપ્રસ, મૉરિશિયસ વગેરે રથજોએ ફરીને એ રથજોને માનવ-વસવાટ યોગ્ય બતાવીને એણે બખરી. આફ્રિકાના પશ્ચિમ ઠાંકાને મેલેરિયા એંજેજ “Whiteman's Grave”નું લાગેલું કાંક એણે ઘોષ નાખ્યું. એટલું જ નહિ, પણ એ મેલેરિયાના નિવારણ પાછળ ન મંડ્યો હોત તો પૂર્વમાં સુએઝની નહેર જેટલું જ પશ્ચિમમાં મહત્ત્વ ધરાવતી પનામાની નહેર પણ કદાચ હસ્તીમાં ન આવી હોત. એટલે તો એ નહેર માટે ચાલતી આ ઉક્તિ સર્વથા સાચી ગણી શકાય એમ છે કે, ‘Sir Ronald Ross cut it with his little dissecting scapel’

પરંતુ બાખૂમ પ્રયાંસ પામ્યા છતાં પૈસાની બાબતમાં તો રૉસ એના સમાણા બનેક માનવહિતાર્થીઓની માફક બદનસીબ જ રહ્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડનાં સંસ્થાનેત્રુ મહત્ત્વ લાચો મેલેરિયા નાખૂદ કરીને એણે વધારું, ખુદ ઇંગ્લેન્ડનું ગૌન્વ પણ પોતાની શોધથી એણે જગતમાં વિસ્તાર્યું; પણ ઇંગ્લાંડ તો રૉસને એની પાછલી વયમાં વીસરી જ ગયું.

અને એના પર ગુજરેલી આ હાલાકી ઓછી હોય તેમ રહી રહીને ઇટાલીના ડેટલાક વિદ્વેષી વિજ્ઞાનીઓએ રૉસને મેલેરિયાના જંતુઓના આઘ શોધકના પદેથી ચ્યુત કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. રૉસને એથી એટલું બધું તો મન દુઃખ જીપજ્યુ કે પોતાની ફરજમાંથી એણે નિવૃત્તિ લઈ લીધી અને કોઈ પણ પ્રકારનું મૌલિક સંશોધન કરવાનું મૂકી દીધું. એના પોતાના ચખ્દોમાં કહીએ તો એનો ‘મહાન ઉમંગ માર્યો ગયો.’ (The Great Passion died).

આમ પાછળી વયે રૉસ અવગણાયો, અપમાનિત બન્યો, સધિવા લાગુ પડી અસહાય બન્યો. અને છતાં ઇંગ્લેન્ડે એની સામુ જીતી આંખ કરીને ન જોયું! એ જ હાલતમાં ઇ. સ. ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મીએ તે અવસાન પામ્યો.

આજે એના નામે ઇન્ડિયા 'Institute of Tropical Diseases' ચાલે છે આપણા દેશમાં રહીને સિક્કાગણાના જે બચનામાં ગમે પોતાના અખતરા કરેલા તેના પર હવે આ મુજબની તકલી લગાડવામાં આવી છે "ઈ સ ૧૮૯૭ના ઓગસ્ટની ૨૦મી તારીખે મેનેરિયાના જનુને વાહક એનોફીલિસ મચ્છર છે એવી આ સ્થાને શોધ કરનાર સર રોનાલ્ડ રૉસના સ્મરણમાં "

અવગત, સર રોનાલ્ડ રૉસના નામે માનવના સદા માથું નમાવશે, પરંતુ હવેનો એક ઉમરો અહીં ઠાવના સિવાય નથી ગહેવાતું અને તે એ કે, ગમે મેનેરિયાના જનક તરીકે મચ્છર પર આણેલી થકા કંઈ નથી ન હતી એના પહેલાં ચાલેલા વરસ પર ભારતીય આયુર્વિદાને પણ એવી થકા આવેલી, અને એના સરોધનમાં એ પણ પ્રવૃત્ત થયેલા પોતાનું અધૂરું ગહેલું કામ એ પછીની પેઢીઓ પૂરું કરશે એવો એમને ઈતિવાર હતો પરંતુ એ પછીની હીનપ્રાણ પેઢીઓએ તે ઉલટો એમના આદર્શને ફોલો દીધો માનવતાના એ જ્યોતિર્ધરને એવો ખ્યાલ સુદ્ધાં બાળ્યે જ હશે કે એ જ ભારતના સત્તાનેને ખુદ પોતાના રોગોના જે પરિત્રાણ અર્થે કોઈ હાફડીન કે દોક દોઈ લેવેરા કે રૉસ યા કોઈ ચેરિફન કે કિટાસાટો જેવા પરેશીઓનો ઉપકાર પોતાને માથે ચલાવેલા પડશે.

ॐ महानुभाव नरोत्तम ॐ
અ શ્રાહમ લિંકન

મહાનુભાવ નરોત્તમ અપ્રાહમ. લિંડન

“હું જાણું છું એવું સંભારણું કેણ મનુષ્યને રહે એવું કશું મેં કહ્યું નથી. છતાં હું જાણું છું કે તે મેં કારણસર કે મારી સમકક્ષીન પેઢી અને પ્રસંગો સાથે હું મારું નામ જોડવા ઇચ્છું છું, મારા બધાએને દિત-કર એવા કરાણ સાથે મારું નામ હું યુક્ત કરવા ઇચ્છું છું.”

જિં દુગીમાં આનંદ કરતાં અનુદાસની જ મહેર પામેલો ખત્રીસ વર્ષના એક નવજવાન આ શબ્દો બોલી રહ્યો હતો. અને સંયોગોની તમામ પ્રતિકૂળતાને તરી પાર કરીને એણે પોતાની ધુન્ધા બર આણી ત્યારે તો જગતે તેનું મહાનુભાવ નરોત્તમ તરીકે અભિવાદન આદરી દીધું હતું. ઉજ્જવળ જમીન પર બિભેલી એક બદસૂરત ઝૂંપડીમાં જન્મ લઇને પોતાના વિશુદ્ધ ચિંતન નેટલા જ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય વડે અમે-

રિકાનો આશામુર્ખ બની જનાર એ નરોત્તમ તે અબ્રાહમ લિન્કન, જેને સસારે સર્વાનુમતે પુણ્યધોક્કની કોટિમા મૂકી દીધો છે

મહાપુરુષોની મહત્તા એમના જીવનકાર્યને મળેલી કામયાબી કે નાકામયાબી ક્રમતા એ કાલ પાછળ એમણે સેવેલા આદર્શ ઉપર જ નિર્ભર હોય છે એ ગતે લિન્કનનો જીવન-આદર્શ જોઈએ તો એ હતો કે, ‘મારૂં મને તે ચાવ, મને થયું મને ચહે અપથ્ય, પણ જ્યાં જ્યાં હું કાટો લાગુ ત્યાં ત્યાં જો કૃષ્ણ ઊભી રાખવી સંભવના હોય તે! તે વાવગા હું દોડી જઈ એવી મારી સતત મનીષા રહે.’

અમેરિકાના પૂર્વશ્યામતી રચાવી અને સરમગ્રાસ વસાહતથી દૂર દૂર આવેલા અણવસ્તી પ્રદેશમા કુટુંબાધ્ય આજીવન વડે જીવનાર એક કુટુંબમા કેન્ડીકી વગ્નજીના નોલિન કીક મુખમે ઇ ૧૮૦૬ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૨ મી તારીખે ૧૪ ચોગ્સકુટની એક મૂપડીમાં આ અબ્રાહમ લિન્કનનો જન્મ થયેલો.

રેલવાવડવ અને સ્વભાવમાધુર્યથી એની માતા નાન્સી જેમ તમામ આરણ્યક ઓઝોમા નોખી તરી આવતી તેમ એ સારૂ પત્નીનો નિરક્ષર પતિ અને મુતારીનો ધધો કરતો એનો પિતા રોમસ લિન્કન પણ પોતાના તરંગી સ્વભાવને લઈને ત્યાંના તમામ પુરુષોમા નોખો તરી આવેલો એ તરંગી સ્વભાવ કાર્ડ એક ઠેકાણે એનો જીવ નિરૂપે ખૂપવા જ નહોતો દેતો અહીંથી તહીં એ અણવસ્તી પ્રદેશમા પોતાનો મુખમ તે ખસેડેલો જ રહેતો એર્લજ (અબ્રાહમ) પચ્ચિક વગસેલો થયો હશે ત્યાં તો એણે પાછુ પેલાનું રથાન ત્યાંથી અગિયારેક માર્કિટ ઉત્તરે આવેલા નોજ કીક મુખમે ફેગ્યુ.

આજે તો મહાનરોના મળે અમેરિકાને જાદુસિક્ક બનાવી દીડુ છે, પણ એ કાને તો સહેરો પણ જ્યાં ગુણગાળ્યા હતા ત્યાં વેગનના આ વસાહતીઓને સહેરો સર્વ કે તત્તજન્વ મુવિદાઓ કયાથી મળ્યા

શકે ? એટલે ટોમસે વસાવેલા નવા સ્થાનની જમીન મક્કર્મ-ખટાટાનો પાક આપતી થાય ત્યાં મુધી શિકાર પર જ નિર્વાહ કરવાનું રહ્યું.

ટોમસ સવારના પહેારમાં શિકારે નીકળી પડતો અને નાન્સી ઘરકામે લાગતી. સાંજે નવરા પડનાં નાન્સી તાપણાને અજવાળે શિકારની ઊતરેલી ખાલનાં કપડાંસીવતી, ટોમસ પાંચ વરસના પોતાના પુત્ર એર્મન તથા સાત વરસની પુત્રી સારા કને એસી, જૂનીપુરાણી કથાવાર્તાઓ સંભળાવતો.

ટોમસને લણતરની ખાસ દશી કાળજી નહોતી રહેતી; પણ નાન્સી મુશિસિત હોઈ, પોતાના પુત્રના શિક્ષણ માટે તે ઇનેગર રહેતી, અને એને જલદી લખતો વાંચતો કરવા રાત્રે તેને કકો શીખવતી. કેટલોક કાળ ત્યાં આવી ચડેલા એક પ્રવાસી શિક્ષકની યાજામાં પણ એણે એર્મનને મોકલેલો, પણ થોડા જ વખત બાદ એ યાજા બંધ પડી.

એવામાં ટોમસને કોઈએ ખબર આપ્યા કે ઈડીઆના સંસ્થાનની જમીન માતખર છે અને નામની જ કોમતે મળી શકે છે, એટલે વળી પાછું એનું મન ફર્યું અને એ થોડા પર બધો સરસામાન નાખી ગીચ જંગલમાં દર્ધને પાંચ દિવસની મુસાફરી બાદ લિંકન પરિવારે આહિયો નદીની ખીણમાં આવેલા ઈડીઆના સંસ્થાનનું લિટલ ખીજિયન કીક વસાવ્યું.

ઈ ૧૮૧૬માં ટોમસે આ મુકામ ફેરવ્યો ત્યારે કહ્યો સિયાજો ચાલતો હોઈ, ઝૂંપડું બાંધવા પૂરતો વખત પણ નહોતો એટલે દિસક પશુઓ વચ્ચે ગતની રક્ષા કરવા અણધક પાટિયાનું તથા બાળુએ બંધ અને એક બાળુએ ખુદ્દું એવું કામચલાઉ માળિયું બંધ કરવામાં આવ્યું. હાથે લાકડાં ફેડી ફેડીને બાર મદિને છેવટે કૅમિન તૈયાર કરવામાં એર્મનનો પણ હિસ્સો હતો. એના કહેવા મુજબ, 'હું ઉમરે જો કે બહુ નાનો હતો, છતાં કામ કરવા ચોખ્ખ મારી ઉમર થઈ હતી. તરત માગ હાથમાં કુહાડી આપવામાં આવી. ત્યારથી માડીને મારી

ત્રેવીસની વય સુધી મેં એ ઉપયુક્ત દ્રવ્યધારનો એકધારો ઉપયોગ કર્યો '

આ અરસામા જ એઠમે પહેલ વહેલી બદ્ધ ચલાવી અને ચલાવીને, થોડે દૂર ફરતી એક બતકને વીંધી નાખી ટોમસ તો પોતાના પુત્રના આ હોશ્વત પર ખુશમખુશ બની ગયો, પણ પુત્ર તો દિંમૂઢ બની જઈ આત્મચયાના ઉકાળુમા ઊતરી ગયો. થોડીવાર આમતેમ તરફડી મુદ્દું બની ગયેલી બતકને શૂન્યમનરક નિહાળી રહેતા મિશોર એઈમની એ આત્મચયા એટલી ઊંઘી હતી કે મદ્દક ચનાવવાનો આ પહેલો પ્રયત્ન એની જિંદગીમા છે'નો જ નીવડ્યો.

એઈબનું આ આત્મસાદૃશ્ય, કરુણાની મૂર્તિ સમી તેની માતા નાન્સીને આભરી હતુ એઈમનો એના પર નિરવધિ પ્રેમ હતો પરંતુ નાન્સીની વત્સલતાયા લાભો કાળ ન ટકી અને ક્ષયને મળતા પણ એના કરતાં થે ગૂઢ 'milk-sick' નામક રોગે એઈબનો એ ભૌતિક અધિકાર જૂટવી લીધો.

માતાની માદગી દરમિયાન દ્રવિત દિલે એ દરરોજ પ્રાર્થના કરતો રહેતો, પરંતુ નાન્સી ન બચી અને ઈ ૧૮૧૮ના ઑક્ટોબરની ૫ મીએ એની કરુણાદર્શિ આખો સદાને માટે મીમાઇ ગઈ કશી અત્પ્રવિધિ વિના વગડાયા જ બાપ દોકરાએ મળી એને દફનાવી. કોઈ દાકતર પણ એની સારવાર માટે ન મળેલો, કાગલુ નજીકના નજીકનો દાકતર પણ સાથી રૂપ માર્ધવ દૂર રહેતો હતો કદાચ જિંદગીની જફાકેશીથી કટાળેલી નાન્સી પોતે પણ જીવનથી તદ્દન નિર્મમ બની ગઈ હશે.

માતા ગઈ એટલે ઘરનો બધો કારોમાર બાર વરસની સારા અને દસ વગસના એઈબ ઉપર આવી પડ્યો. એકાદ વસત આમ વીત્યા બાદ ટોમસ ક્યાક ઊપડી ગયો, તે પાછો ૧૮૧૯ના ડીસેમ્બરની એક સાન્ પાછો ફર્યો. એકલો નહિ, એની સાથે સરસામાન લાવેલી ચા

ઘોડાની એક ગાડી હતી, અને એ ગાડીમા એક હમમુખી પ્રાદા સાથે તથુ ઊંકરા હતા

‘આ તમારી નવી મા !’ ટામસે ગાડી સામે ઉત્કૃષ્ટ આવી કીમા રહેલા એઈમ તથા સાગની જિજ્ઞાસાને સાત્વન આપ્યુ

ત્યાગથી ટામસની એ પુરાણી પ્રેમિકા અને એનીઝાએયટાઉનની વિધવા પ્રાદા સાગ શુચ જોનસન પોતાના તથુ સતાનો સાથે ટામસના બે સતાનોની પથુ માતા બની રહી, અને નડુ જીવન શરૂ થયુ. પોતે આણેના ગચગચીનાથી ટામસનું ઘર એણે બધું બધું કરી મૂકયુ એટલુ જ નહિ, પથુ ટામસના ચચમ સ્વભાવમા પથુ કઈક સ્થિરના આણી

પોતાના અને નાન્સીના સતાનો વચ્ચે મુદ્દવ બેદભાવ ન રાખીને સાવકી મા હોવા છતા સારાએ નાન્સીના સતાનોને પોતાના કરી લીધા એ પોતે શિક્ષિત ન હોવા છતા શિક્ષણના મૂલ્યથી વાકફ હતી, એટલે ટામસને આમલ કગીને એણે તમામ બાળકાને નિશાળે મોકલવા શરૂ કર્યા

એઈમના વિદ્યાનુરાગને મળેના આ પોપણે મા દીકરા વચ્ચે જે પ્રેમ જીપમ્ન્યો તે અવિચ્છિન્ન રહ્યો એના સ્મરણે આકતા અમાદમે તેને ‘ઉમદા ઓરત’ ગણાવેની છે, જ્યારે સારાએ લિલન માટે ‘કાઈ’ પથુ સ્ત્રી વાછી રહે એવો ઉત્તમ પુત્ર’ એવા શબ્દો ઉચ્ચારેલા છે,

એઈમ બધુ મળીને માડ બારેક મહિના નિશાળે અર્ધ શક્યો હશે ઘરમા કાગળકનમ કે પાટીપેન તો હોય ક્યાંથી? ઝાડની છાલ પર કાલસાથી તે લખતા ચીખ્યો જૂના પાવડા પરનો કચરો સાફ કરીને તેના પર તે લખવા ગણતો એમ કરતા એકવાર થોડા કાગળિયા એને હાથ લાગ્યા એટલે ઉમગભેર બાથુ જેવાં કાઈ ફળના ગસની એણે શાદી બનાવી કાઢી, પીછાની કલમ વડે એણે પહેલો જ નિમજ લખ્યો, અને તે, પ્રાણીઓ પ્રત્યે ચનાવાતી ધાતકી વર્તણૂકના વિરોધનો.

આખો દિવસ ખેતરનું વૈતરૂ ક્યા પછી એઈમને વાચવાનો સમય બહુ ન રહેતો, એટલે જ કઈ આગમનો સમય એને મળે તે દરમિયાનના એના વાચનમાં કોઈ જાનની ખવેન ન પડે તે માટે એની સાવકી મા ખાસ કાળજી રાખતી એઈમની જ્ઞાનપિપાસા ધીમે ધીમે એટલી તો ઉત્કટ મની ગયેલી કે એના ધરની આસપાસના માઈસો સુધીમાં એવું એક પુસ્તક એણે રહેવા નહોતું દીધું જો એણે વાંચ્યું ન હોય.

એક દિવસ એને ખમર પડી કે માઈસો દૂર આવેલી એક વસાહતમાં કોફ્ટ નામના કોઈ આદમી પાસે જ્યોર્જ વોલિંગ્ટનનું ચિત્ર છે, એટલે તન્ન ચાલતો તે ત્યાં ઉપરથી પુસ્તકની ખૂબ દગદાર રાખવાનું દલીલે મિ કોફ્ટે એઈમને તે આપ્યું અને ગ્રંથાલયમાં વાચનો જ એઈમ તે પુસ્તક ઘેર લાગ્યો. ગતે તાપણના પ્રકાશમાં પણ મોડી ગત સુધી તેણે વાંચ્યા કર્યું અને પછી સવાનમાં વહેના જીવ પાછું વાંચવા લઈ સકાય એ ઈરાદાએ છાપગની ફાટમાં તેને ભગવીને સર્પ ગયો.

એના મૂર્ત જવા બાદ વગસાદ આપ્યો નિડનને જાગતા એની ખમર પડી અને ખમર પડતા વેત પહેલી સભાગ એણે એ માગફિ આણેના પુસ્તકની વીધી પગલું પુસ્તક તો આપ્યું પનગી ગયું હતું.

તમને તમને એ પુસ્તકના મૂળ માનેક પાસે જિપાચો અને બધી વિગતથી તેને વાકેફ મગી પોનાની ગફનત મદવ ગોક પ્રદર્શિન કરતો તે બોલ્યો, મારી પામે નુમ્સાની ચૂમવવાના પૈસા તો નથી પણ તમે જેવું અને જેટલું કામ દહેશે એ કરી આપો હું તેને બદશે વાળી આપગ તૈયાર છું ' મૂળ માલિકે એના પાસે ત્રણ દિવસનું કામ માગ્યું તિકને જવાગ આપ્યો, ' ત્રણને બદને તમે દહેશે તો એથી વધુ દિવસનું કામ આપુ, જો એ પનમેયું પુસ્તક મારી પાસે રહેવા દો તો '.

‘ના, ત્રણ દિવસ બસ થયો. પુસ્તક છે તારી કને રહે.’
પુસ્તકના માલિકે ઉત્તર આપ્યો.

અને આમ પુસ્તકના માલિકને ત્યાં ત્રણ દિવસની મજૂરી
કરીને લિંકને એ પોતાનું કપું.

‘

ચિંતનાતુર જિંડી આંખો, વિશાળ બર્ષા અને ધાટદાર
જુદ્ધવાળો અપ્રાદુર્ભ લિંકન ઝોગણીસની વચે તો છ ફૂટ ને એ
છંચ જિયો તથા દોઢસો રતલનું વજન ધરાવતો પડછંદ જુવાન
બની ગયો હતો. એનું શરીર એટલું ખડતલ હતું કે દોડવામાં, વજન
ઉચકવામાં કે ઝાડો પાડવામાં એ હમેશાં અવ્યથ રહેતો અને તમામ
સરહદી સ્પર્ધાઓ - ખાસ કરીને કુસ્તીમાં તો એ જીતદરીફ જ લેખાતો.

એકસી શરીરશક્તિએ નહિ, મનઃશક્તિએ પણ એના સમવય-
સ્કોમાં એ અબેક હતો. વિદ્વતા અને વિવાદમાં એ કાઠને હડી માર્ગ
આપે એમ નહોતું. દરિયાનાં મોઝાને સબોધીને વક્તૃત્વ કેળવેલા
ઉપારથીનિસની માફક જંગલનાં ઝાડોને ઉદ્દેશીને એણે વક્તૃત્વકળા
પણ કેળવી હતી. અને એ સૌથી થે એજ રીતે તો એણે પ્રામાણિકતા
કેળવી હોઈ, આસપાસ સર્વત્ર તે ‘એનેસ્ટ એઇઝ’ તરીકે જ ઓળખાતો.

એની સર્વપ્રિયતા ત્રણ કારણોને આભારી હતી : એક તો એનું
વ્યક્તિત્વ, બીજું એની ગૌરવપૂર્ણ અજાબરી દેહવશ્ચિ, અને ત્રીજું એનું
કથનનૈપુણ્ય. વાર્તાઓ કહેવાનો નાનપણથી જ એને શોખ હતો, જે
છેવટ મુધી જેવો ને તેવો રહેલો. પરંતુ એની વાર્તાઓ કેવળ કલ્પનાની.
રમત નહોતી રહેતી. એ એના જીવનાનુભવનો આસવ હતો, અને
એ આસવ સાથે એ હમેશાં કોઈ ને કોઈ મજબૂત દલીલ અથવા દૂષો,
કપકો સામાને ગળે ઉતારી દેતો.

ઈ. ૧૮૨૮માં પોતાના મર્યાદિત વર્તુલની બહારની દુનિયા જોવાની પહેલી પ્રથમ સંધિ એને પ્રાપ્ત થઈ. હાથે બનાવેલી તરમાં એકદા નદીના પ્રવાહમાં ઝંપલાવતાં એનાં નૌકૌશલ્ય અને હિંમત જોઈ, ત્યાંના એક વેપારી મિ. જેન્ડ્રીએ તેને પોતાના મુત્ર એલન સાથે નદી માર્ગે ખરાબન માટે ન્યૂ ઓર્લીઅન્સ મોકલ્યો.

બંને જણા અવનત્રા સાહસો અનુભવતા આગળ વધ્યે જઈ, સફર દરમિયાન એક કિનારે હોડી નાંગરાવીને ચૂતા. થોડી જ વારે સાતેકે જેટલા ગુલામોએ એમના પર હુલાનો મલ્લ ધર્યો, પરંતુ લિંકને એવો તો હાથ બતાવ્યો કે સાતે સાત ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા. એમને એ વખતે ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવ્યો હતો કે પોતાને પરચો બતાવનાર એ મજબૂત બાંધમાં જ લવિષ્યમાં એમની ગુલામગીરીની શૃંખલા પર હેઠ મૂકશે.

ન્યૂ ઓર્લીઅન્સમાં પહેલપહેલી લિંકને ગુલામોની બજાર જોઈ, પણ અબગતી. પરંતુ બીજી વારની સફરમાં એને એક મહિનો રાકવાનું થયું એ દરમિયાન તો ગુલામો પ્રત્યે આચરાતી હેવાનિયત એણે નઅસ્વરૂપે જોઈ, અને એ હેવાનિયતે એક આખા ખંડના ઇતિહાસને પેલોટા આપી દેનાર બાવનાનાં બી તેના મનમાં રાખ્યાં. એ ભાળીને પોતાના જોડીદારને એણે કહેલું, 'દોસ્તો, આલો, ખુદાની ખાતર અહીંથી આપણે ચાલ્યા જઈએ. કદાપિ મને આ દુર્નિવહાર પર ફટકો મારવાની તક મળશે તો હું સખ્તમાં સખ્ત ફટકો મારીશ.'

બીજી વારની આ ત્રણ મહિનાની લાંબી સફર પછી આપની છાપરી અસાદમે છોડી, અને ઓક્રુટ નામના વેપારીએ ન્યૂ સાલેમ મુકામે ખોલેલા બંદારની વ્યવસ્થા એણે સંભાળી. આ નોકરીએ વાચન માટે એને પૂરતી કુરસદ આપી, અને કાર્પ રચોખર્યો ધરાક આવે તે સિવાય બધો સમય એને નિરાતે વાંચવાનું જ રહેતું.

એના વાંચને એ પ્રદેશમાં એની 'વિદ્વાન' તરીકે ખ્યાતિ ફેલાવી દીધી, જેને પરિણામે સ્વાભાવિકતઃ જ એ સ્થાનિક રાજકીય ચર્ચા-ઓમાં ભાગ લેતો થયો. ત્યાં જેમસ રટલેજ નામના ગૃહસ્થ સાથે એનો પરિચય થયો, અને એ પરિચયને અંગે એની સૌન્દર્યવતી પુત્રી આના સાથે પણ એને મૈત્રિ બંધાઈ.

ન્યૂ સાસેમના આ નવા આગંતુકની ખૂબ પ્રશંસા થતી સાંમ-ળાને ત્યાંના 'Clary's grove' નામે ઓળખાતા ખેતરમૂયના કુટલાકે જીવાનિયાને લિંકનનું પાણી માપવાનું મન થયું અને બધાએ તેના સ્ટોર પર પહોંચી જઈ, તેને બહાર નીકળવા કહ્યું. લિંકન બહાર આવ્યો એટલે એમનામાંના સૌથી કસાએલા જીવાન જૅક આર્મસ્ટ્રોંગને પોતાનું પાણી બતાવવા એમણે પકડાર કર્યો.

લિંકન તો તૈયાર જ હતો. બંને જણ બાથબાથાં આવી ગયા. પરંતુ હારવાની અણી પર આવેલા આર્મસ્ટ્રોંગે ગેરચિસ્ત વાપરી એટલે લિંકનનો મિત્રજ ગયો, અને એની પકડ છોડાવી, ગળચી પકડી, પોતાનાં મજબૂત કાંડાં પર એને અદ્દર ઉપાડ્યો અને પછી ઉલાળીને જમીન પર ફેંક્યો. આને લઈને બધા જીવાનિયા લિંકન પર તૂટી પડવાની અણી પર હતા ત્યાં તો ધૂળ ખંખેરતો આર્મસ્ટ્રોંગ ઊભો થયો અને એમને વારતો બોલ્યો, 'Let be, boys. Abe Lincoln's the best man I've met in this settlement.'

બધાએ લિંકનથી હાથ મિલાવ્યા, અને ત્યારથી આર્મસ્ટ્રોંગ લિંકનનો મિત્ર બની રહ્યો.

એ અરસામાં 'કાળા બાજ' (Black Hawk) નામે એક ઇંડીઅન સરદારે બંક ઉઠાવતાં એની સામે લડાઈ જાહેર થઈ. એ લડાઈમાં સ્વેચ્છયા પોતાની સેવા આપનાર લિંકન સૌથી પહેલો હતો. 'કેસેરીઝ ઓવ'ના પોતાના ગોઠીઆઓને લઈ તે ઊપડ્યો અને જનરલ.

ઝેટકિન્ને એને સ્વયંસેવક દળનો કમાન નીચી દીધો. પરંતુ એના લગ્નાર્થના મેદાન પર પહોંચતા પહેલાં તેા ગંદ સખી મથું અને ૧૮૩૨ ના જુલાઈમાં તે ન્યૂ સાલેમ પાછો ફર્યો.

પાછા ફરતે ઈલીનોયની ધારાસભામાં એણે ઉમેશ્વારી નોંધારી, પણ પરિણામમાં નિષ્ફળતા મળી. બીજી બાજુ એના જૂના રોડ ઓફીસે દેવાળું ઠાકું. ઝેટકે નવરા પડેલા લિંકને બેરી નામના કોઈ લાગી-દાર સાથે એક નવો બંડાર ખોલ્યો. પરંતુ બંડારમાંની જોરકી વેચવાને બદલે બેરી પોતે જ પી જવા લાગ્યો; ત્યારે લિંકને વાંચવા આડે કશી કુરસદ નહોતી રહેતી. પરિણામે લિંકને એ અખતરો નિષ્ફળ પુરવાર થયો. બેરી તેા જોરકી પીવામાં જ ખતમ થઈ ગયો, પણ પાછળ દેવું ઝેટકું મૂકેલું ગયો કે લિંકને તે ચૂકવતાં સત્તર વરસ લાગ્યાં!

આમ વિટબજીઓથી ધેરાએલા લિંકને હેવટ દૂંધા પમારની પોસ્ટ માસ્તરની નોકરી સ્વીકારી અને તેની સાથેસાથ જિલ્લાના મદદનીશ મોજલ્લીદાર તરીકે કામ કરવા મંડ્યું. ટપાલમાં જે થોડા ધણા કાગળપત્રો આવતા તે પોતાની હેંટમાં જ લઇને એ નીકળી પડેલો અને બધાને વહેંચી આપેલો. એ સાથે કંઈ જાપાં ટપાલમાં આવ્યાં હોય તે પણ વાંચી નાખેલો. એ પરથી ગામલોકો રમૂજમાં કહેતા, 'ન્યૂ સાલેમની પોસ્ટ ઓફિસ તેા અબાહમ લિંકનેની હેંટમાં જ છે.'

આમ ધીમે ધીમે વાજળ વિખરાતાં જતાં હતાં ત્યાં તેા ખુદ પોસ્ટ ઓફિસ જ બંધ પડી! કશો રંજ ન અનુભવતાં લિંકને એ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ પ્રકુલ્લચિત્તે અપનાવો લીધી. બંધ પડેલી પોસ્ટ ઓફિસના બધા દિસાગદિનાજ એણે તૈયાર કરી રાખ્યા, પરંતુ કોઈ એની ચોખવટ કરવા જ ન આગ્યું.

આ અસામા ફરીવાર તેણે ધાગમડગની હિમેદવાગે દગે, અને આ વખતે તે ચુટાયેા એનું મન હવે કાપદા તરફ વળ્યું અને કામ ઉપગતના કાકાકે તે સરથાનના પુસ્તકાલયમા ગાળવા લાગ્યેા એ વખતે વકીલાતમા પ્રવેશ બહુ સહેનો હોવાને લદને લિંકનને તરત તેની સનદ મળી ગઈ

અને આ અગસામા જ એની પ્રજ્ઞાપાત્રી આન ગટલેગ પશુ અવસાન પામી અતઘડીએ લિંકનને એણે પોતાની પાસે બોલાવેલો અને જિંદગીનો હલ્કો પથો એની સાથે એક તમા ગાળેયો લિંકનના જીવનના આ સર્વ પ્રથમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમના પર્યાવસાને તેના મુમમડા થઈ જીવનભર દરજીનો એણે પાથરી દીધેા એટલે સુધી કે એનું પ્રજ્ઞાપ્રાજ્ઞન બનવા તૈયા થયેયો મેરી ઓવેન્સ સામે એણે મુદ્દન પ્રેમએટા પ્રાર્થિત ન કરી અને મેરી પોતાનો પ્રેમ અરથાને મકાયાની બૂલ સુધારવા કોઈ બીજા સાથે પરજી ગઈ

લિંકનને વકીલાતની સનદ મળી ગયા પછી તરતમા જ ઈવીન્ગ્સની રાજધાની રિપ્રમફેલ્ડ મુકામે બદલાવવામા આવી અને લિંકને પશુ પોતાનો મુકામ બદલાવવાનો નિર્ણય કરી, બધે અસમાન ઘોડા મગ નાખી ત્યા પ્રયાણ કર્યું

પોતે સીધેા સાદે અધ્યાત્મ લિંકન હોવાની તથા પોતાનું ગાજકારણ એકાદ પુરન્દ્રીના નૃત્ય સમુ સ્વત્ત્વ અને સુમધુર હોવાની બહેરાત કરતો લિંકન જ્યારે રિપ્રમફેલ્ડ પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાસે બિજાનું મેળવવા પૂરતા પશુ પૈસા ન હતા જોશુઆ સ્પીડ નામના એક માયાળુ સજ્જનની મહેરબાનીથી એનું ગાડું આદ્યું અને લિંકને પોતાના એક મિત્ર જેન ટી સ્ટુઅર્ડની બાગીચરીમાં વકીલાત શરૂ કરી

દરમિયાનમા ન્યૂ સાલેમની પેની જૂની પોસ્ટ ઓફિસનું લફર આવી નક્યું મિત્રો વિમાસજીમા પડ્યા અને લિંકનને એ ઉપાધિમાથી

જનવાની લિંકનની દાનત ન હતી. એને લીધે, અલગત, એની આવક મર્યાદિત રહેતી; પરંતુ એણે પોતાની આવશ્યકતાઓ પણ મર્યાદિત રાખી હોઈ, એટલી આવક એની આવશ્યકતાઓ સંતોષવા બસ થઈ રહેતી.

એ સમય દરમિયાન એને રોકન એ કલ્પાસનો મોટો ધંધો જે પ્રથમ એના પ્રણયમાં અને પછી રાજકારણમાં એનો હરીફ બની રહ્યો. બંને જાણુ ત્યાં આવી વસેલી ઈન્ડુકીની એક કુમારિકા મેરી ટાંકના હાથના ઉમેદવાર હતા. અભિમાની અને આખાબોલી મેરીએ પોતાની પસંદગી કલ્પાસ ઉપર ઉતારી. લાંબે-ગાળે પ્રણયની ભૂખ સંતોષવા નીકળેલો લિંકન એ પછી તરતમાં જ માદો પડ્યો. માદગીમાં એને આન સાંભરી આવતી, અને અવારનવાર આંખમાંના વિચારો ધોળાયા કરતા. પરંતુ સફલાએ એના સાગ્ર થયા. પછી થોડા જ વખતમાં મેરીએ પોતાની પસંદગીનું પાત ફેરવ્યું અને ઈ. ૧૮૪૨ના નવેમ્બરની ચોથી તારીખે એણે લિંકન સાથે લગ્ન કરી નાખ્યા.

અટલાંટિકના કિનારે થોડાં સંસ્થાનેથી શરૂ થયેલો અમેરિકાનો સંયુક્ત સંઘ, (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ) મિસિસિપીની બીજાનો પ્રદેશ સર કરી, ધીમે ધીમે ઠંડ પાસિફિક સુધી પહોંચી ગયો હતો. બિટને લાચારીએ એનું સ્વાતંત્ર્ય માન્ય રાખ્યું ત્યારે તેમાં ફક્ત તે જ સંસ્થાનો હતાં — ઐટલાંટિક મહાસાગરથી તે આલીથેની સ્પર્શ સુધી. મુશાપના વિજેતા નેપોલિયને મુશાપમાં પોતાની રાખંધાલી સામેની ઝુભેશ બળવતર બનાવવા લુપ્તજિવાનાનો ફેન્ય પ્રદેશ ઈ. ૧૮૦૩માં સંયુક્ત સમના પ્રમુખ જોફરસને વેચ્યો ત્યારે તેમાં બીજાં બાર નવાં સંસ્થાનો ઉમેરાયાં. એ પછી સોળ વર્ષો સુધી પાસેથી ફોર્મિડા

ખરીદ લેવાયું, ને ૧૮૪૫માં મેક્સિકન આધિપત્ય તળેનો ટેક્સાસ પ્રાંત પણ સંયુક્ત સંઘમાં દાખલ થયો. મેક્સિકોએ એ સામે વાધો લેતાં જાગેલા યુદ્ધને પરિણામે ફ્રાન્સ, ઇટલી ને રોમના સંયુક્ત ક્ષેત્રફળથી એ મોટો પ્રદેશ સંયુક્ત સંઘમાં ઉમેરાયો. એ પ્રદેશ તે આગનાં કેલિફોર્નિયા, કાલોરેડો, નેવાડા અને વ્યોમિંગનાં સંસ્થાનો. એને વળતે જ વરસે બ્રિટન સાથેની તકરારમાં કેનેડિયન સરહદ પરનાં ઈડાહો, આરેગોન અને વૉશિંગ્ટન પણ સંઘને પ્રાપ્ત થયાં, અને આ રીતે ૧૮૬૦ સુધીમાં તો અમેરિકાનું સંઘસત્તાક પૂર્વપશ્ચિમ બંને મહાસાગરોથી માઢીને ઉત્તરમાં કેનેડા અને દક્ષિણમાં ઢેઢ મેક્સિકો સુધી ફેલાઈ ગયું હતું.

પરંતુ સઘમાં યામિલ થએલાં દક્ષિણનાં રાજ્યો સંઘના હાઈને વફાદાર નહોતાં. સંઘનું બંધારણ જાહેર કર્યું હતું કે, 'બધાં મનુષ્યો સમાન જન્મેલાં છે અને પ્રત્યેક બક્ષિતને જીવન, સ્વાતંત્ર્ય અને સુખલેખના સમાન હકે રહે છે.' પરંતુ કપાસના વિસ્તારો પર ગુલામોના થમ વડે શ્રીમંત બનેલાં દક્ષિણનાં સંસ્થાનોએ એ જાહેરાતની અવગણના ચાલુ રાખી હતી. એમને મન તો ગુલામો એ ઈન્સાનો જ નહોતા.

લિંકને તો ગુલામો પર ગુજરતો સિતમ નગરોનન્દર જોયો હતો, પરંતુ એ ન જોતારતે પણ ઈ. ૧૮૫૨માં મિસીસિપિયર રીયર રોડે એ અમાનુષિતાનો તાદય ચિતાર રજૂ કર્યું પુસ્તક 'અંકલ ટૉમ્સ ટ્રેનિંગ' બહાર પાડીને દયમચાવી મૂક્યા હતા. માનવતાના નામનો આ પકાર અનેકાનાં દિલે વસી ગયો હતો. પરંતુ હજી તેનું કશું સુપરિજ્ઞામ આવ્યું નહોતું.

અમેરિકાનાં સાનુકંપ જિજ્ઞેસુ તો આ અમાનુષિતા પર એથીયે પહેલાંના કક્કો ઉઠેલા. માટે જ ઈ. ૧૮૩૧માં વિલિયમ લાર્ક

ઝેરીસને બોસ્ટનથી 'The Liberator' પત્ર થકી કરેલું અને ત્યાની શેરીએ ગેરીએ તે હસ્થૂત થએલો. ઈ. ૧૮૫૯માં તમામ ગુલામોને આઝાદી અપાવવાના આરમ્ભમાં દિલે જોન પ્લાઝિને હાપર્સ ફેરી પર આક્રમણ કરતા હમશી ગુલામોમા એથી બચવો જાગવાના ભયે તેને ફાસીએ લટકાવી દેવામા આવેલો.

નિકેતે એ પણ બધું નજરોનજર જોયું હતું એ જટિલ પ્રશ્નો નિવેડો નહક ન હોવાની પણ એને ખાતરી થઈ હતી, એટલે એકાતનો એ અનુરાગી અનેકત્રાર આસમાનની તાગજડિત છત સામે તાકતો ગ્રહો, દિવસુ દઈ દિનમા જ પાછું પૂરી દેનો શેકસપીઅરના એ આશકની ખામોશ જમાન ક્યારેક પોતાને પ્રિય એવી નીચેની પકિતઓ બબડી લેતી, કેમ જાણે પોતાના જીવનના ઉત્તરખડના મહાસર્ગને કરુણાત સમારોપ એણે જાળખી લીધો ન હોય! —

"For God's sake let us sit upon the ground
And tell sad stories of the death of kings "

ગુલામી પ્રધાનો એપ તો ગરૂતે રકૂતે બીજા સરથાનોમા પણ ફેલાવા માગ્યો હતો એ પ્રથા ધરાવતુ દખ્ખણનું મિસૂરી સરથાન ઈ ૧૮૨૦મા સયુક્ત સઘમા શામેન થયુ ત્યારે તેના સાથે ચોકખી સમજૂતી થએલી કે ગુલામીની પ્રથા એની પોતાની સીમામા જ મર્યાદિત રહેવી જોઈએ અને એ પ્રથા ૩૬° ૩૦' અક્ષાંશની ઉત્તરેન પ્રસરવી જોઈએ પરંતુ એ સમજૂતી ઈ ૧૮૫૪મા કેન્સાસ અને નેબ્રાસ્કાએ સઘમા પ્રવેશ માગ્યો ત્યા સુધી જ ચાલી સમજૂતીદારા નિર્ણયિત થએલી વિભાજક રેખાની ઉત્તરે એ સરથાનો આવેલા હતા, છતાં સ્ટેફન આર્નોલ્ડ ક્વાસે ત્યાની સેનેટમા એ મતલબનું નિલ આપ્યું કે તેમને સગ્થાનો તરીકે સઘમા પ્રવેશ આપવો, જ્યારે ગુલામીનો પ્રશ્ન એમના જ નિર્ણય પર છોડી દેવો.

મિસરીની સમજૂતીની આ અવહેલના પર ઉત્તરના સંરથાને ધૂંધવાઈ ઊઠ્યાં. ડગ્લાસે સિમંગફેલ્ડમાં આવીને પણ જ્યારે પોતાની એ હિમાયત ચાલુ રાખી ત્યારે લિંકનથી વધુ વાર ખામોશી ન જળવી શકાઈ અને એણે જાન ખોલી. ખોલી તે સાથે એમાંથી એવી વૈખરી ખરવા માંડી કે સાંજળનાગ મંત્રમુગ્ધ બની તે સાંજળ્યા જ કરતા.

ઉત્તર અને દખ્ખણ વચ્ચેના આ મનોદ્વેષને ઈ. ૧૮૫૭માં ઊભા થયેલા 'ડ્રેડફોર્ટ' મુકદ્દમાએ વધુ પોષણ આપ્યું. એ નામના એક ગુલામને તેનો માલિક નિષ્ઠૂંત વિભાજક રેખાની ઉત્તરે લાવતાં ત્યાંના ધારા અનુસાર એણે પોતાને સ્વતંત્ર કરવાની માગણી કરી એ માગણીને ત્યાંની કુપ્રીમ કોર્ટે જળતામાં ધી જેવો મુકાદો આપ્યો કે, ગુલામ એ મનુષ્ય નહિ પણ તેના માલિકની મિલકત હોઈ, મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના કોઈ પણ ભાગમાં ગુલામીના પ્રતિકારના પ્રયત્નો ગેરકાયદેસર હતા !

પરિણામે ગુલામીની પ્રધાને કોઈ પણ રીતે આગળ વધવા દેવા ન ઈચ્છનારા તમામ લિંકનને પક્ષે આવ્યા. ડગ્લાસ ડેમોક્રટ પક્ષનો નેતા હતો. એના સામે લિંકનના નેતૃત્વ તળે રીપબ્લિકન પક્ષ ઊભો થયો. લિંકને પોતાની મુરાદ પહેલેથી જ બહાર કરી કે, 'અંદરોઅંદર વિભાજિત બનેલી સંરથા લાંબો કાળ ન નબી શકે. અરધી આઝાદ અને અરધી ગુલામ સગર દદી ન ટકી શકે. હું નથી ઈચ્છતો કે સંઘ બરખાસ્ત થાય, હું નથી ઈચ્છતો કે હાઉસ બાંતી પડે, પણ સાથોસાથ એ પણ નથી ઈચ્છતો કે તે આમ વિભાજિત રહે'

ઈ. ૧૮૬૦ના ફેબ્રુઆરીમાં ન્યૂયૉર્કના કેટલાક રીપબ્લિકનોએ પોતાના પક્ષનું દષ્ટિગિંદુ ત્યાંની પ્રજાને સમજાવી તેમને પોતાના પક્ષ પ્રત્યે આકર્ષવા લિંકનને આમંત્ર્યો. અચકાતે દિલે લિંકન ત્યાં ગયો અને ન્યૂ યૉર્કના કૂપર ચૂર્નિયનના વિશાળ ખંડમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું.

એ બ્યાખ્યાનમાં હાજર રહેલા એક જાણે એ સમયનું લિંકનનું આ ચિત્ર દર્શુ છે:

‘લિંકન બોલવા બિમો થયો ત્યારે હું અનીવ નિરાશ થઈ ગયો. એ બિમો, બિમો — ઓહ, કેવો બિમો ! — હતો અને એવો કદ્દૂપ અને અળખામણો હતો કે મને એકાદ પણ માટે તો આવા મામૂલી આદમી પ્રત્યે દયાલાવ બિપજી આવ્યો. એનો પોશાક કાળો અને એને બંધન બેસતો પુષ્કળ કરચોળીઓ પડેલા હતો — જાણે મોટા ધડ પર એ પરાણે લાદી દીધો ન હોય ! પાછળ ઓળેલા એના કાળા કુર્કસ વાળવાળું ભરાવદાર માથું એની લાંબીપાતળી ગરદન પર તોળાએલું હતું; અને અભિનય પૂર્વક એણે હાથ લંબાવતાં મેં જોયું કે તે ખૂબ લાંબા હતા. બહુ ધીમા અવાજે, જાણે બહિર્દારે જ બોલવા ટેવાએલો હોય અને મોટા ધાટો પાડતાં કરતો તેમ એણે બોલવાનું શરૂ કર્યું... હું સ્વગત જ બોલી બીક્યો, ‘ચાચા, અહીં નહિ ફાવે. પચ્છમના આરણ્યક પ્રદેશમાં એ ચાલે, ન્હૂં યૌકંમાં તો નહિ જ.’ પણ ત્યાં તો એણે પોતાના કથિતબ્ધ પર પકક જમાવવા માંડી. એ ટદ્દાર થયો, એનો અભિનય ગૌરવપૂર્ણ અને યથોચિત બન્યો, અને અંતરાગ્નિ વડે જ જાણે ન હોય તેમ એનો ચહેરો દીપ્તિમાન બની ગયો — એ આખો આદમી જ બદલાઈ ગયો...તત્કાળ પૂરતો તો હું એ મારી જનને બૂલી જઈ, દીવાના માફક કોઈ જંગલી છીડીઅન જેમ હર્ષધ્વનિ કરતો, આ અજબ પુરુષ પર આફ્રીન વરસાવતો ખડે પડે થઈ ગયો. એના વક્તવ્યના પ્રવાહમાં તો ઝેંસના દીવાનો માત્ર સણસણાટ જ સંભળાતો, પરંતુ જ્યારે એ પરાકોટિએ પહોંચતો ત્યારે તો આનંદોદ્રેકની ભયંકર ગર્જના ગાજી રહેતી...ઉત્તેજનાથી ચમકતા ચહેરે અને ધ્રુજતે શરીરે હું બહાર આવ્યો. ચમકતે નેત્રે એક મિત્રે હું લાકડાફોડુ એઈબિ લિંકન વિશે શું ધારતો હતો એવો સવાલ મને કર્યો અને મેં એને કહ્યું, “સંત પાઉલ પછીનો એ સર્વોત્તમ માનવ છે !” અને એ જ મારી ધારણા કાયમ છે.’

લિંકનની એ જ ગુણવત્તા હતી, અને એને લઈને અમેરિકાનો સર્વોત્તમ અને જગતના સર્વોત્તમોમાનો એક વક્તા તે ગણાય છે જોડી ભિર્મિલતા છતાં કરકસરપૂર્ણ અંદાજની એની આત્મશ્રદ્ધાભરી સુદૃઢ સાદી બાયામા એવી મોહિની હતી કે એને સાબળના રોડ્સ-કે રીપોર્ટરે પણ એકવાર પોતાના રીપોર્ટ લખવાનું વીસરી ગયેલાં !

ઈ ૧૮૬૦ના મેમા રીપબ્લિકન પક્ષના શિકાગો મુકામે મળેલા અધિવેશને વિલ્કનને પોતાના તરફથી પ્રમુખપદનો ઉમેદવાર જાહેર કર્યો ત્યારે પણ લિંકનને મુશ્કામીના વિસ્તારનો જ મુદ્દો આગળ ધરેનો એના એ નીચો વક્તવ્ય સામે કેટલાક મિત્રોએ વધે બતાવતાં એણે કહી દીધું, 'એના વિના વિજય પામવાને બદલે એ વક્તવ્ય વડે પરાજિત થવાનું હું વધુ પસંદ કરીશ '

ડેમોક્રેટ પક્ષે લિંકન સામે પોતાના તરફથી વર્તમાનમાં પદ્મજી અને ગાજકારણમાં તકવાદી ડબ્બાસને જોતો કર્યો ટૂંકાને ગળી ડબ્બાસ 'નાના ગણસ' ('little giant') તરીકે જ ઓળખાતો પરંતુ લિંકન એનાથી ચે બળવત્તર પુગવાગ થયો મતગણતરી થતાં ડબ્બાસને ૧,૨૧,૮૪૦ મત મળેલા માલૂમ પડ્યા, ત્યારે લિંકનને ૧,૨૬,૦૪૮

પ્રગણામે લિંકન સમુક્ત સમ્પ્રદાયનો પ્રમુખ ચુટાવે, ત્યારે ડબ્બામે માત્ર સેનેટ ચુટાર્કને વિજયનો સતોષ માણે.

આ ચુટણી જ ગ દરમિયાન ડેમોક્રેટ છાપાઓએ લિંકનને ઉતારી પાડવાના પેગવી તે ચાતુ જ રાખી હતી 'એ ત્રીજી કક્ષાનો ગામડિયો વક્તવ્ય છે,' 'એને સારું બ્યાકગણ પણ નથી આવડતું,' 'એ સમજન નથી,' એ ગોરીલાનો નાનકાઈ છે,' વગેરે

અને છતાં ચે લિંકને પ્રમુખ ચુટાર્કને ગાજકારણમાં પ્રજા નેકદિલી માટે રહેતું સમાનિત સ્થાન પુનઃવાગ કરી આપ્યું

અપ્રાહ્મ લિંકન અમેરિકાનો પ્રમુખ સુંટાયો તે સાથે જ દખ્ખણમાં તેની સામે ઉગ્ર વિરોધ ફાટી નીકળ્યો. લિંકને જો કે સુંટાયા પહેલાં પણ દખ્ખણને કશી ઝેરસમજૂતીથી દોગઈ ન જવા આજ્ઞા કરી હતી, પરંતુ દખ્ખણે એ આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીને લિંકનના પ્રમુખપદારોહણને યુદ્ધનું આહ્વાન ગણી લીધું. દખ્ખણનો રાજ એટલા પગથી જ સમજાઈ આવશે કે લિંકન પ્રમુખ સુંટાયો તેના સમાચાર તર્જાના 'આલ્સન્ટન મકધુરી' એ નામના પત્રે 'વિદેશના ખમરો' એ શીર્ષક નીચે આપેલા !

લિંકનના પ્રમુખ સુંટાયાને ચાર જ દિવસો થયા ત્યાં દખ્ખણે સંઘમાંથી નીકળી જવાની ધમકી આપવા માંડી સયુક્ત સંઘનું બંધારણ એ જગતમાં લોકશાસનનો સૌ પહેલો અખતરો હોઈ, પોતાના મગકનને બંધે જોડુકમીથી પોતાનું ધાર્યું એ બંધારણથી વિરુદ્ધ કરાવવાની દખ્ખણે પકડેલી હકમાં લિંકનને જનતાના મૂળભૂત હકોનો ધાત લાગ્યો, અને દખ્ખણની સંઘમાંથી નીકળી જવાની ધમકી સામે એણે સંઘ એક અને અમત્ય હોવાની ધોષણા કરી

પ્રમુખપદ સ્વીકારવા ઇ. ૧૮૬૧ના ફેબ્રુઆરીની ૧૧મીએ લિંકન રિપ્રિંગફોર્ડને છેલ્લી સલામ કરીને નીકળ્યો અને વળાવવા આવનાર સંઘના એ મિજાના વગરનો રિપ્રિંગફોર્ડમાં પ્રવેશ્યો ત્યારના તેને ઓળખતા હતા, અને તેનું મંદિત સ્થાન પણ એ રિપ્રિંગફોર્ડને જ આભારી હતું જીવનની પૂરી પચ્ચીસી લિંકને ત્યાં વીતાવેલી તેનાં બધા મંતાનો ત્યાં જન્મેલા અને ત્યાં જ એક મંતાનને કાંધે લઈ એણે પાવદસ્તે પહોંચાડેલો. આજ એ બધા પુરાણા સ્નેહીઓની તે વિદાય લઈ રહ્યો હતો. ફરી ક્યારે મો મેજો થશે, થશે કે સમૂહગો થશે જ નહિ, એવી આશકા સર્વ કોમના દિલ કોરી રહી હતી, કારણ એનું ખૂન થવાની ભીતિ સર્વજ પ્રસરી ગઈ હતી

ગરનામાં ફિલાડેલ્ફિયાના 'ઈન્ડીપેન્ડન્સ હોમમાં' - ત્યાં ઈંગ્લંડ સામેના યુદ્ધના મંચના વિજેતાઓએ એકત્ર થઈને પ્રમુખ મંચનું ખર્ચાનું ધણુ હતું ત્યાં તેનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું, અને એ ઐતિહાસિક સ્થાને ફરી એકવાર એણે પોતાની બર્નિ દાર્દ્રિયાની રજૂના કરી

‘માર્ગે એવી એકે ગજકોઈ ભાવના નથી, જે મંચના સ્વાતંત્ર્યના જાહેરનામાંમાં વ્યક્ત થયેલી ભાવનામાંથી જ ન ઉદ્ભવેતી હોય આ સ્થાને એકત્ર થઈને જે રાષ્ટ્રોએ સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું યોજ્યું તેને અમલમાં મૂક્યું એમણે કેવું જારે સાદસ ખોડ્યું હતું તે પર વાગવાર મેં વિચાર કરેલો છે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરનાર સિપાહીઓ અને મેના નાયકોએ કેવી જારે જહેમત ઉઠાવી હતી તે વિશે પણ મેં વિચાર કરેલો છે, અને એવા કયા મદાન સિદ્ધાન્ત અથવા ઉદાત્ત મંડળાએ આજ સુધી આ ગાળેને પ્રમુખ અને મુરોજિત રાષ્ટ્રોએ વિશે પણ મેં વારંવાર વિચાર કરેલો છે સરસ્થાનો માનુષ્યથી છતાં પાયા એ જ માત્ર ખીનાએ નહિ, પણ સ્વાતંત્ર્યના જાહેરનામાંમાં એતપ્રેત ભાવનાએ જ આપણને આઝાદી બચી છે - માત્ર આ એક જ રાષ્ટ્રની પ્રગતિ નહિ પણ સદાકાળ માટે જગતસમસ્તની પ્રગતિ એણે એક એવો કોલ આપ્યો છે કે યથાસમયે માનવમાત્રના ખજા પરીથી પારતંત્ર્યની ધુગ દૂર થઈ, સત્રગાને સમાન મંધિ પ્રાપ્ત થશે’

આમ સંધનું સ્વાસ્થ્ય કાંઈ પણ ભોગે સરક્ષવા કૃતનિશ્ચય અનેતો સિકન વૉસિંગ્ટન ઊપડી નીમ્બ્યો પરત્તુ એના ત્યાં પહોંચવા સુધી સગરનું સ્થાન નિરૂત થતા પ્રમુખ જુર્નેન તથા ડેમોક્રેટોના દાયમા ન્યુ હોઈ, તેમણે એ તકનો પૂરો લાભ લીધો મુદ્દમત્રીએ ઉત્તરના મિલ્લા ખાલી કરાવી અને તેટલો મુદ્દસરજીમ દખ્ખણમાં મોકલ્યો હતો, કારણ તે પોતે દખ્ખણનો વતની હતો એવી જ ગેતે નામમત્રીએ મંચના લાચક જહાજોને દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં મોંઘાવી

અમ્રાહમ લિકન

દીધેના, જેથી યુદ્ધની ધડી આવી લાગતા એ કશા ઉપયોગમાં ન આવી શકે અર્થમંત્રીએ પોતાને થોપ લાગે એ રીતે નાણાને વ્યય કરી તિજોરીનું તળિયું વિકન સારૂ સારૂ કરી રાખ્યું હતું લિકનના આવી પહોંચતા સુધી એ લોકો પોતપોતાના પદને વળગી રહ્યા હતા, અને પછી વિદ્રોહની પણ અવગત વૅશિંગ્ટનથી નાસી છૂટ્યા

ખૂનની સલાવના છતાં લિકન વૅશિંગ્ટન પહોંચ્યો અને માર્યની જયોએ પ્રમુખ તરીકેનું પોતાનું પ્રાસ્તાવિક વ્યાખ્યાન એણે આપ્યું એ વ્યાખ્યાન સુધીયે એના ખૂનનો લખ દુર થયો ન હોઈ, શ્રોતાઓની હાજરી બહુ કમગણ હતી અને એ વ્યાખ્યાનને આગળે જ દિવસે દખ્ખણના દક્ષિણ કેરોલિના મિસિસિપી, ફ્લોરિડા, અનામામા ન્યોર્ગિયા લૂઈઝિયાના અને ટેક્સાસ એ સાત સરથનોએ ખૂનનો બળવો પોકારી દધને ગુલામીની પ્રથાને પોતાના નવા ગણ્ટની આધારશિના જાહેર કરી દીધી હતી

લિકને જાણ્યા છતાં એ બામતની ઉપેક્ષા કરીને પોતાના પ્રાસ્તાવિક વ્યાખ્યાનમાં દખ્ખણને નિખાવસ સમજૂતી પર આણુવા પ્રયાસ કરેલો 'મારા અસત્વૃષ્ટ દેશમધુઓ, આતંગવિગ્રહનો પ્રશ્ન મારા હસ્તક નહિ પણ તમારા હસ્તક છે સરકાર કદી તમારા પર આક્રમણ કરનાર નથી આપણે દુશ્મનો નથી મિત્રો છીએ આપણે દુશ્મનો બનવું જ ન જોઈએ આવેશે આપણા સબધો લેતે તગ મનાવ્યા હોય, પરંતુ આપણા પ્રેમના બંધન એથી તૂટવા ન જોઈએ '

જો આતંગવિગ્રહ ઉપસ્થિત થયો તો પછી ગુલામીની પ્રથાના સદાને માટે સ્વીકાર અથવા તો તેના સદતર અસ્વીકારમાં જ તેનો અંત આવવાનો એ લિકન આ વસ્તુસ્થિતિમાં સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો હતો પરંતુ ગુલામીની પ્રથાનો નાશ એ જ કેવળ લિકનનું ત્યારે એકમાત્ર ધ્યેય હતું એ માન્યતા સાચી નથી એ રાજકાંડમાં પ્રવેશેનો તે ગુલામો નાખૂટ કરવા માટે નહિ પણ તેને વધુ ફેલાતી અગ્રાવવા અને

એ ન્યાય પગલાનો પણ પ્રતિકાર કરીને અનેક આત્મભોગોવડે પુનિત બનેલી સઘની એકતા પર કાપ નફવાની દૃષ્ટિએ જ્યારે ધૃષ્ટતા આદરી ત્યારે કાર્ત પણ ભોગે એ એકતા અખંડ ગણવાનું એનું પ્રધાન કાર્ય થઈ પામ્યું. 'ન્યૂયૉર્ક ટ્રિબ્યૂન' ના પ્રખ્યાત તત્ત્વ હોરસ ઓર્લેને લેકને લખેલા પત્રમાંના આ શબ્દો તેની ગજનીતિનું મંપૂર્ણ પ્રતિનિધિ પાડી રહે છે

' I would save Union.. My paramount object is to save the Union, and not either to save or destroy slavery

' If I could save the Union without freeing any slave, I would do it, if I could save it by freeing all slaves, I would do it, and if I could do it by freeing some and leaving others alone, I would also do that '

જો કે વ્યક્તિગત રીતે લિન્કન ગુનામીનો હાડોહાડ દુશ્મન હતો, અને નક આગ્યે એણે પોતાનો વિરોધ અમલમાં પણ મૂક્યો, પરંતુ અત્યારે તો દેખીતી રીતે સમુક્ત સઘના પ્રમુખ તરીકે એનો પહેલી ફરજ સઘને અવિભક્ત રાખવાની હતી, અને એ માટે તે ઉદ્યુક્ત થયો.

પરંતુ સમજૂતી માટે લિન્કને મૈત્રિભાવે વળાવેલો હાથ દૃષ્ટિએ તિગ્રહાનુપૂર્વક તરબોચા, અને બળવાખોર સરથાનોએ મ્ ૧૮૬૧ના માર્ચની હમીએ મૉટગોમેરી મુખએ 'એસ બી પોતાને 'ડૉ-ફ્રેડરેટ્ડ સ્ટેટ્સ ઓવ અમેરિકા એ નામે ચતુર્થ ગાંધ તરીકે જાહેર કરી દીધા.

એ સાથે જ ઉત્તરમાં પોકાર બેઠો, 'હવે ગુનામી ગદ કરો,' 'દૃષ્ટિ સામે મુદ્દની જાહેરાત કરો,' પરંતુ લિન્કન પોકારોના એ પવનમાં પોતાનો જાતને તણાઈ ન જવા દેતા તટસ્થ રહ્યો કાગળ,

સચુક્ત સંઘના બંધારણ અનુસાર દષ્ટખણની અનુમતિ વિના ગુલામીની નાબૂદી અથવા ઉત્તરની અનુમતિ વિના તેનો વિસ્તાર એ બંને વસ્તુ એકાપદેસર હતી. પ્રમુખ તરીકે લિંકનનો પ્રથમ અને સર્વોપરિ ફક્ત રાષ્ટ્રની એકતા અનાધિત ગણવાનો હતો, ગુલામી નાબૂદ કરવાની અથવા તેને વિસ્તારવાની નહિ વળી પોતાના પ્રાસ્તાવિક બાપણમાં દષ્ટખણને એણે ક્યું જ હતું, કે 'સરકાર તમારા પર કદી આક્રમણ કરનાર નથી,' એટલે એવા લાગણીવચ્ચ પોકારોથી એ અડગો જ બની રહ્યો.

આને લીધે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી તેના પર આક્ષેપો થતા લાગ્યા, અને એ આક્ષેપો પણ લિંકન ગળી જવા લાગ્યો સમજા હોવા મજબૂર બનવા માડ્યા હતા ત્યારે માત્ર એ એક જ હેતુ મજબૂત રહ્યું હતું હઠામહાપૂર્વક તે પોતાની નિશ્ચિત ગજનીતિને વળગી રહ્યો હતો સત્તેજે ત્યારે પક્ષાપક્ષીનો દષ્ટિસંક્રાંત આવી ગયો હતો ત્યારે એક એણે જ રાષ્ટ્રહિતની દીર્ઘદષ્ટિએ ટામ લેવ માડ્યું હતું.

પરંતુ દષ્ટખણના ઉન્મત્ત સરથાનોએ પોતાનો હઠામહ ન છોડ્યો તે ન જ છોડ્યો. એમનું કહેવું હતું, કે ઉત્તરના સરથાનોને પોતાના ઢોંગ અને ઘેટા દષ્ટખણમાં લઈ જવાનો જોડનો અધિકાર હતો એટલો જ અધિકાર એમને ઉત્તરમાં પોતાના ગુનાઓ લઈ જવાનો હતો એ ઉન્મત્તનામાં આધળા બની ઇ ૧૮૬૧ના એપ્રિલનો ૧૨મીએ એમણે ફોર્ટ સમર પર આક્રમણ કરી દીધું, અને એ સાથે જ આંતર-વિગ્રહના અધાગ અમેરિકાના રાષ્ટ્રીય ઇનિદાસને પાને ઊતરી પડ્યા.

કૃષ્ણાં ચાર વર્ષ સુધી અમેરિકાનો આ આંતરવિગ્રહ ચાલ્યો. એ માટે કોઈ પણ એક વ્યક્તિ જવાબદાર નહોતી. તેમ કોઈ એક વ્યક્તિથી એ રોકાય તેમ પણ નહોતું સચુક્ત સધ માટે એનો પ્રાદુર્ભાવ અનિવાર્ય જ હતો.

દમ્પણના લોકો પોતાની હિન્મત્તાવસ્થામાં ફોર્ટમેટર પર હથો
કરવાની અણી પર આવ્યા છતાં અમજ ધૃતિવાન સિંહન હલુ ધીરજ
ધરી રહ્યો હતો હતો થાવ તો મિલ્લાનુ માત્ર સરસણ કરવાની જ
તાકીદ ત્યાના મેનાપતિ ઉપર મોખલાવી આપીને મિલ્લામાના લશ્કર માટે
ખોગકપાણીની સામગ્રીનું એક વહાણ એણે ત્યાં રવાના કર્યું પરંતુ
વહાણના ત્યાં પહોંચવા પહેલાં તે મિલ્લાનું પતન થઈ ચૂક્યું અને
ત્યાના મેનાપતિએ હથિયાર હેરા મૂકી દીધા.

દમ્પણના સૈન્યે ફોર્ટસ્ટરના આ વિજયથી જ ન અર્થતા ખેમજૂ
જનીને લિફ્ટને રવાના કરેલા ખોરાકીના સામાન્ય વહાણને પણ લશ્કરી
જહાજ ગણી લઈ તેના પર હતો કર્યો એટલું જ નહિ પણ તે પગના
સયુખા સઘના નિશાનને પણ તોડી પાડ્યું.

હવે લિફ્ટની ગઢ જોઈ શકાય એમ ન રહ્યું રાષ્ટ્રીય ઝડપના આ
અપમાને આખા ઉત્તરના જિગર રોષપરિપૂર્ણ બનાવી દીધા. દમ્પણને
જોઈતું હતું એકમાત્ર યુદ્ધ લિફ્ટને લાચારીએ તે આપતું પાડ્યું, અને
એ દાને ૭૫,૦૦૦ માણસોની તેણે દેશ સમક્ષ દહેશ નાખી
જવાબમાં માનવતાના અધિભારમરણ્યને સર્વેશ માનતી ૫,૦૦,૦૦૦
નિદગીઓએ રવેચ્છાએ પોતાની સેવા તેને ચણે ધરી દીધી.

ઉત્તર પામે નાણા હતા, વિચાર જનસમુદાય દેનો, વિપુલ
સાધનસામગ્રી હતી, ત્યારે દમ્પણ પાસે સમય અને ઉત્સાહના,
અને એને લઈને આ યુદ્ધને એણે દીની જોડાદ, જેવું સ્વરૂપ આપી
દીધું હતું દમ્પણીઓ પહેલેથી જ મેદાની જીવનને ટેવાએલા, તથા
નાખી ધોડેસવાગ અને યુનદા નિશાનજ જ દેના વગી 'મનરો કોમ્પ્રાઇઝ'
જાહેર થવાને આગીસ વર્ષ વીની ગયા છતાં ધુરોપિયન સત્તાઓ સયુખા
સઘમાં દરનજે ૮ કરતી હતી, અને દમ્પણને તેમને-ખાસ કરીને
એટલિંગ અને ફાન્સને ટોકા દેનો એ સપગી ખાખત પર મુરતીક
એનું સ્તંભ 'On to Washington' ધોણા કરતું આગળ વધ્યું.

પરંતુ એમનામા સાન હોત, તો લિકનની માગણીને ઉત્તરે આપેને જવાબ લાગી એમણે કઈક સાર મહણ કર્યો હોત અને આવા આધળિયા ન કર્યા હોત તેમની વસતિ-જેમા ત્રીજા ભાગ જેટલા તો ગુલામો જ હતા, -કરતા અઢી ગણી વસતિ ઉત્તરના સરથાનેની હતી, એ નક્કર વસ્તુરિથિતિ પણ એ આધળિયા પાછળ તેઓ વીસરી ગયા અને ગુલામના મધ્યભાગમા જજરા દળ સાથે વૉશિગ્ટન નજીક આવી લાગ્યા

સામી બાલુથી સધનું સૈન્ય વૉશિગ્ટનનું સરદારુ કરવા મેદાને પડ્યું જુનરન નજીક બને સૈન્યનો ભેટો યથો અને ભારે યુદ્ધ થયું, જેમા ઉત્તરનું લશ્કર ખૂરી રીતે પરાજિત થઈ પાછું વૉશિગ્ટન નાકું અને સયુક્ત સવના એ પાટનગરની ધડીઓ ગણવા લાગી પગભૂતોની બેઠાલીએ ફેનાવેના બપોથી દયાક કચાકથી તો નમતુ આપી ફેવાનો ધ્વનિ પણ જિંદવા વાગ્યો

પરંતુ અપ્રાહમ લિકન તો એ જ દિવસ અને એ જ સમૂહી, એ જ નમ્રતા અને એ જ મનોનિર્ણય સહિત અડમને અડગ જ રહ્યો તદ્દન સાચું હતું કે એ જ વખતે દખ્ખણના સૈન્યે વૉશિગ્ટન પર હુમલો કર્યો હોત તો તેનું પતન હાથવેતમા જ હતું પરંતુ-વૉન્ટ બ્રિટમૅનના શબ્દો કહીએ તો,-

‘પરંતુ એ ધડી એ દિવસ એ રાત વીતી ગયા અને એને અનુગામી ધડી, દિવસ, રાત એવા આગ્યા જેનું પુનરાગમન કદિ મંજવિત નથી દેદના અને શીઘ્રતાપૂર્વક સૈન્યની પુનર્થવરથાના કાર્યનો એ પ્રારંભ કરે છે અને પોતાને બલિષ્ઠના અવસ્થાભાવી કાર્યરથાને આરંભ કરે છે ઈતિહાસ કને અપ્રાહમ લિકનને પોતાની તખ્તો પર મૂકવા માટે બીજી કશું ન હોય તો સમગ્ર ભાવિના સ્મરણ્ય એણે એ ધડી, એ દિવસ એ રાત-સધિવાથી એ સતાપકારક, લગભગ કૂસારોહણ સમો એ સમય જે રીતે બરહાસ્ત કર્યો એના એટલા સમાન સાથે એને એ

વળાવે તો પણ નસ છે, કે એવો એ સમો પણ એના પર વિશ્વ ન મેળવી શકે, અહમપણે એણે એને રૂધી નાખ્યો, અને પોતાના હિદ્દાર સાથે ગાંધીના હિદ્દારથી પણ એ ફાનિશ્વર બન્યો.

૧૮૧૧માં જ નહિ, પણ એ પછીના સમયમાં પણ સિમ્લા એ હિમત, સમૃદ્ધિ, નમ્રતા અને મનોનિર્ણય કાયમ રહ્યા એ સાબના નવેન્સનના કોન્ફેડરેટ પ્રમુખ "જેફરસન હેલિમે વર્ગિનિયાના મિ મેસન તથા સૂર્યજિવાનાના જાજર ગિરોડને દખખણનો પક્ષ ગ્રહી શકી કપાસના બનામાં હથિપાર અને અન્ન સામગ્રી મેળવવાની પેરવી અર્થે" લડત અને પારીત્ય નવાના ક્ષણે જમાઈદારી તેઓ સિવગૃહ જાતી સિદ્ધિશ મેર્સન સ્ત્રીમર 'ટ્રેન્ટ'માં ચડ્યા, પરંતુ સધુક્ત સધના 'સાન થાચિન્ટો'ના કમાન વિદ્વેસને એ ગધ પહોંચી ગઈ અને કિંગસનથી એએમ માર્કેટ પર ગઈ એના રહી, 'ટ્રેન્ટ' આવી પહોંચના તેના પર ચડો જઈને એણે દખખણના એ અને દુતોને એમના મંત્રીઓ સાથે કેદ કરી લીધા.

હિંદી આપુ આવી ખળભળી ઊઠ્યું, અને દખખણ તરફ પહેનેથી જ સદાનુભૂતિ ધરાવના ત્યાંના વડા પ્રધાન હોર્સ પામર્ટને પણ ઉત્તર વિરુદ્ધ દખખણની મદદમાં હિતરી પડવાનો સસ મોડો જોયો. પરંતુ ઉત્તરના એ વર્તવ સામે એણે ધડેલા ખરીતામાં એવી તો હિંદુ ભાષા એણે વાપરેલી કે પોતાના પત્નુ ગજનામુ આપી દેવાનો ધમકો આપ્યા છતાં હિંદુની ગણી વિરોધિયાએ એ ખરીતા પર સદી કરવાની સાફ ના સમજાવી દીધો.

સિમ્લા આ દેશાંતરીમાં સદેજ પણ કડકાર્મ ન બતાવના ફો હો એવી નીતિ વેપારી જલાને પર છાનો ન નારવાની કમીલાન આપીને એ ત્રાદિત સત્તાને અમેરિકના મુદ્દયુદ્ધમાં દમિવાનમીરી કરતી એવી કામેલિયતથી દૂર રાખી કે આજ પણ એ પ્રસન્ને એની મુ રુદ્રીમીતે વિશ્વ મજાવામાં આવે છે.

એ સમયે એના યુદ્ધની નિયોજના પાછળ જતા સમયથી આકુળ રહેતી પત્નીએ તેને હિંદસ બનાવવા માડ્યો હતો, એના પુત્ર વિશાનું ટાઈફોઈડથી થયેલું અવસાન એનું અનર હોડે સુધી ફારતુ મણુ હતું, અને લશ્કરને બદલે રાજકુળની અને લશ્કરી વ્યૂહરચનાની ચર્ચામાં જ ઊતરે પાળા મેનાપતિ ઝંકવેલને એને બચ બનાવી દીધો હતો.

સમુખ સઘનો પ્રમુખ ત્યાના કાયદાની રૂએ તેના તમામ લશ્કરનો વડો સેનાધિપતિ હોય ઠ આજે તો એ પદ માત્ર ઔપચારિક કથુ છે, પરંતુ લિંકનના વખતમાં તો એ નકાર વાસ્તવિકતા હતી યુદ્ધના ચર્યાચરના બે કે એથી વધુ વર્ષો સુધી ઉત્તરના મેનાપતિએ દખ્ખણનું લશ્કર ડોશિઝનથી ચોડા માર્શનના અતરે ધણીવાર આવી પહોંચવા છતાં આક્રમક પગલુ લેવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા લિંકને એ માટે એમને આગ્રહ કરતા એમણે લશ્કરી વ્યૂહરચનાનું તેને કથુ જ્ઞાન ન હોવાનું સહજાવેલું એ પગથી પડે દોગવણી કરવા લિંકને જ્ઞાને લશ્કરી વ્યૂહરચનાના પુસ્તકો વાંચતા મડિલા પરંતુ પાછળથી યુલોક્સિસ એસ ગ્રાન્ટ તથા વિલિયમ ટી શેગ્માન જેવા સમર્થ સેનાધિપતિઓએ એ બોળે ઉપાડી લઈ તેની એ બામતની ચિતા નાખૂદ કરી અને વિજયને ઉત્તરના પક્ષે ખેંચી આણ્યો.

ઉત્તરના સૈનિકો સાચુ જોઈએ તો યુદ્ધથી પૂરેપૂરા પરિચિત ન હતા આને લઈને પોતાનો ફરજમાં ધણીવાર એમનાથી જૂલ ધર્મ જતી કાયદાની રૂએ એવી જૂલની સળ દેહાતની જ થાય પરંતુ લિંકનને સઘના પ્રમુખ તરીકે માશી આપવાની સત્તા રહેલી હોઈ, એવા અનેક અણુસમજી જી-ગાન સૈનિકોને એણે પોતાને ખમર પડતા માશી આપીને બચાવ્યા હતા લશ્કરી અધિકારીઓ ધણીવાર લશ્કરી ચિસ્તનું ઉલ્લંઘન કરતી લિંકનની આ વર્તણૂક પગ ચીડાઈ જતા પરંતુ સૈનિકોનો પેઠે સેનાધિપતિઓને પણ મીઠી રીતે પાળી હમેશ

cannot consecrate we cannot hallow this ground. The brave men, living and dead, who struggled here have consecrated it far above our poor power to add or detract. The world will little note, nor long remember, what we say here. It is for us, the living, rather to be dedicated here to the unfinished work which they who fought here have thus far so nobly advanced. It is rather for us to be here dedicated to the great task remaining before us - that from these honoured dead we take increased devotion to that cause for which they gave the last full measure of devotion, that we here highly resolve that these dead shall not have died in vain, that this nation under God shall have a new birth of freedom, and that government of the people, by the people, for the people shall not perish from the earth.

આ મહાકાર્યને પોતાની જાનનું સમર્પણ કરી ચૂકેલા સિંકનની પ્રમુખપદની મુદત પૂરી થવા આવી, હવે યુદ્ધ તો ચાલુ જ હતું. વિજ્ઞાનના માનવ પ્રેમ અને સાનુકૂળ નેતાગોરીની પ્રતીતિ પામેલી પ્રભા બોમ્બ કોને એ પદ પર નહીં? સિંકનને જ બીજી વાગ એણે પ્રમુખ તરીકે ચૂટી કાઢ્યો. આ બીજી વારના ઈ ૧૮૬૫ના ૪થી માર્ચના પ્રમુખપદ સ્વીકારના એના પ્રાગ્તાવિક વ્યાખ્યાનના આ અંતિમ શબ્દો. પણ ગેનિસમર્ગની આગમગ્રાહ પડના એના શબ્દો નેમ જ અગ્રેજ ગણના સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂના (masterpiece) સમાવેશમાં છે.

“With malice toward none, with charity for all, with firmness in the right as God gave us to see the

right, let us finish the work we are in, to bind up the nation's wounds."

આ રીતે રાષ્ટ્રશરીરને લાગેલા ઘા રૂઝાવવાનો નિર્ણય કરીને લિંકને બીજાવારનું પોતાનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું. અને એ વખત હવે બહુ દૂર નહોતો. દષ્પષ્ણનાં બધાં બંદરો ગૂંગગાર્થ ગયાં હતાં અને યુરોપ સાથેનો વેપાર બંધ થઈ ગયો હતો. પરિણામે ખોરાકી અને સરભામ એ બેઉ ખાજતોમાં દષ્પષ્ણ તંગ બની ગયું હતું. જનરલ શેરમાને તેના સૌથી મદત્તના ઔદ્યોગિક મથક ન્યોર્કિયાને મરણનોલ ફટકો મારીને દષ્પષ્ણને એ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું. અને ઈ. ૧૮૬૫ના એપ્રિલની ૭મીએ તો દષ્પષ્ણનાં સેનાપતિ લીએ ઉત્તરના સેનાપતિ જનરલ ગ્રાન્ટ પાસે હથિયાર હેમાં મૂકી દીધાં. નવમીની રાતે દષ્પષ્ણની આ શરણાગતિનો સમાચાર વૉશિંગ્ટન પહોંચ્યા અને આખું શહેર કલોબી લોકપુ.

અમેરિકાના ઇતિહાસની એ કઠણતમ બીના છે કે, સંધનું સ્વાતંત્ર્યોદ્ધાન ઉત્તરક બનાવનાર સૈયાદ સમી આંતરવિગ્રહની આપત્તિ પછીની નવરચના માટે લિંકન હવાત ન રહ્યો. પરાજિતો સામે કચ્છી ફડક શરતો મૂક્યા વિના તેણે એમને સંધમાં સમાવી લીધા. હવે એનો ધરાદો વિદ્રેષનાં લાંબાં વરસો જુલાવી દેવાનો અને પોતાની જાતને ધસીને રાષ્ટ્રશરીરને યએલા જખ્મો રૂઝાવવાનો હતો, પણ એ ધરાદો પાર ન પડ્યો.

ફાઈ સંટર પર સંયુક્ત સંધનો વાવટે પાછો ફરફરી રહ્યો અને ફરી એક વાર તોળે. ગાજી રહી—ખૂનની તરસ છિપાવવા નહિ પણ ખુશાલીનો અત્યાનંદ વ્યક્ત કરવા. સઘ પાછું એક અને અવિયુક્ત બન્યું હતું એનો આનંદાત્સવ પ્રજાએ અનેકધા મનાવવા માંડ્યો હતો.

ખુશ રાખતો. આ ગદમદિલીએ સૈન્યમાં અને 'પિતા અબ્રાહમ'નું સ્થાન અપાવ્યું હતું, અને સૈનિકોના યુદ્ધમીતોમાં તે અંતર્ગત ગયો હતો :

"We are coming, Father Abraham,
Three hundred thousand strong."

એ ગદમદિલીનો માત્ર એક જ દાખલો આપવો બંધ થશે. વિલિયમ રૅફોટ નામના એક સૈનિકને પોતાની ફરજ દરમિયાન જાંઘી જવા માટે મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી. લિંકનને ખબર પડતાં તે તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું, 'હું જો તને માફી આપુ તો તેને બદલો તું શી રીતે વાળી આપે ?'

રૅફોટ આ સાંભળીને આશ્ચર્યપૂર્વક 'લિંકન સામે તારી રહી. અને પછી ફિરાર કરી એદમર્યો જવાબ આપ્યો, 'મારું કુટુંબ પોતાની કનેનું સર્વ કંઈ બેચી નાખે તો પાંચસોએક ડોલર દાન ઊપજે.'

'ના, એ પૂરતું ન કહેવાળું, તારી જિંદગી પાંચસો ડોલર કરતાં વધુ કીમતી છે.' લિંકન બોલ્યો.

આ જવાબ સાંભળી, રૅફોટનું હૃદય બેસી ગયું. પૈસાના અગાવે પોતાને જિંદગીથી દાન પાછું નાંખવા પડશે એવી ખિલતાપૂર્ણ પ્રતીતિ તેનું મન અનુભવવા લાગ્યું. પણ ત્યાં તો લિંકને આગળ ચલાવ્યું :

'તારું કુટુંબ એ ઝણુ ભરપાઈ ન કરી શકે, માત્ર વિલિયમ રૅફોટ જ તે ભરપાઈ કરી શકે. જો આજથી જ પોતાની ફરજ પ્રત્યે સદાગ્રમત રહેવાનો કેલ આપે તો એ ઝણુ ભરપાઈ થઈ જાય.'

રૅફોટ આ આશ્ચર્યદાયક શબ્દો સાંભળી લિંકનને પગે ઢળી પડ્યો. લિંકનની અપેક્ષા મુજબનો કેલ તેણે આપ્યો, અને એ કેલને પૂર્ણતઃ વફાદાર ગદીને રાષ્ટ્રવરમાં પોતાની આહુતિ આપી.

મહોત્તી જિંદગીઓની એવી અનેક આહુતિઓ અપાયા છતાં યજ્ઞજવાળા હજી શાંત નહોતી પડી. યુદ્ધ જો કે સંયુક્ત સભની એકતા

અર્થેનું હતું, છતાં સૌ શાઈ બચીનું હતું કે એનું મૂળ તો 'ગુલામીના પ્રશ્નમાં નિહિત હતું. એટલે એ માનવદોષી પ્રથા રદ કરી દેવાનો લોકમત ઉત્તરમાં ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બનતો ચાલ્યો, છતાં લિંકનનું મંત્રીમંડળ હજી એ બાબતમાં એકમત ન હતું. એટલે પ્રથમ તો ગુલામોને કમથા: મુક્તિ આપવાનો લિંકનનો ઈરાદો હતો, પરંતુ છેવટે પોતાનો દ્વિજના અવાજને અને બળવત્તર બનેલા લોકમતને માન આપી, ઈ. ૧૮૬૨ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૨૨મીએ એણે ગુલામોની સંપૂર્ણ મુક્તિનું જાહેર નામું બહાર પાડી દીધું, જેની રૂએ આવતા વર્ષની ૧લી જાન્યુઆરી સુધીમાં તમામ ગુલામોને બીનશરતી મુક્તિ આપી દેવાની હતી. ગુલામોનું આ મુક્તિનામું (Emancipation Proclamation) અમેરિકાના આંતરવિમ્મદના સૌથી મહત્વના પ્રસંગ તરીકે ઇતિહાસને પાને લખાઈ રહેશે.

લિંકનના માનવપ્રેમનું ઊંડાણ એણે યુદ્ધમાં પડેલા સૈનિકોની ગેટીસબર્ગની આરામગાહ પર આપેલી નિવાર્પાજલિમાં નીતરે છે. અનુકંપા સાથે માનવ અધિશ્વરોનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિ પાડતું એ આપું વક્તવ્ય અંગ્રેજી ભાષાના ગદ્યમાં ગોઠર સમું બનાવે છે.

"Fourscore and seven years ago our fathers brought forth on this continent a new nation, conceived in liberty, and dedicated to the proposition that all men are created equal. Now we are engaged in a great civil war, testing whether that nation, or any nation so conceived and so dedicated, can long endure. We are met on a great battlefield of that war. We have come to dedicate a portion of that field as a final resting-place for those who have given their lives that nation might live. It is altogether fitting and proper that we should do this.

"But, in a larger sense, we cannot dedicate, we
 . વિ-૧૧

યુદ્ધના ત્રાસગ્રસ્તક દિશ્મો આયમનાં શ્રીમતી સિંકને પણ એ આનંદાસવમાં એ જ તા. ૧૪ મી એપ્રિલની રાંતે એક થીએટર પાર્ટી યોજાઈ હતી. 'Our American cousin' માં લૉગ કીનની કામગીરી જોવા સૌએ જોશિંડનના ફાઈ થીએટરમાં જવાનું દ્યું હતું.

વિઠ્ઠલ અને એનો રનેલીવર્ગ થીએટરમાં દાખલ થયો ત્યારે નાટક સર થઈ ગયું હતું. એના જતાં આવતું નાટક વિમુક્તિ બની ગયું અને એ ગણદ્રુપિનાને વધાવતા આનંદધ્વનિથી થીએટર ગાંછીકંપુ એ વધામણા સામાજી જીલનો સિંહન પોતાના ઝાંકસમાં બેઠો. નાટક ફરી સર થયું. વિઠ્ઠલને નાટકમાં રસ પડે છે કે કાણુ જાણે બેઠાકાંક તો એમને એમ વીતી ગયા અને ગનના લગભગ દસ વાગવા આવ્યા. ત્યાં ધીમે ધીમે કાઈ વ્યક્તિ ઝાંકસના દરવાજા પાસે આવે છે, ગચ્છળ સામે એક ફાઈ ધરીને પોતાને પ્રમુખ સાથે અગત્યનું કામ હોવાનું કહે છે એને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે અદર, બાગીચાની લગોલગજ પ્રમુખ બેઠો હોય છે એને પડખેજ એની પની છે, ત્યારે જમણી બાજુ એક લશ્કરી મેજર પોતાની નવોદા સાથે બેઠો છે. કાઈ સહેજ સળવળી પણ શકે તે પહેલાં આગણક સિંકનના કાને પિસ્તોલ ધરીને ઘોડો દબાવી દે છે. મેજરને એ પોતા પર ફૂટો જુએ છે, પણ પોતાની સાથે એ ખજર લાવ્યો હોય છે જોતો ઉપયોગ એજ વખતે એ કરી દે છે, અને પછી, એક ફૂદકા સાથે, ઝાંકસ વટાવીને તે નાટકના તખ્તા પર આવી લાગે છે પાછળથી એક સ્ત્રીની ચોસ સહગામ છે, 'એણે પ્રમુખની હત્યા કરી છે!'

યેલો માણસ નાટકના તખ્તા પર આવીને, એ પહેલાં પણ અનેક વાર એ તખ્તા પર એણે પોતાનું ખજર હવાવેલું એમ હવાવે છે અને નાટકી રીતે ખૂસ પાડે છે, 'Sic semper tyrannis!' પછી, બામીન નટ વર્મને બાજુએ હસેલી હાઈ, અદસ્ય થઈ જાય છે.

લિંકનને એજ વખતે એ થીએટર સામે જ આવેલા એક ઘરમાં લઈ જવામાં આવે છે, પરંતુ કાંઈ ગીને એ દોશમાં આવતો જ નથી; સવારના ૭-૨૫ મુઠ્ઠી બેદોશ રહી એ આ જગનમાંથી વિદાય લઈ લે છે. એને પકબે રહેલો યુદ્ધમંત્રી સ્ટેન્ડન બોલે છે, 'Now he belongs to the ages.'

લિંકનનો આ ગમખવાર ધાત કરનાર હતો, મૂળ દુષ્પ્રભુનો જ વતની તરુણ નટ જોન વિન્ડીસ ખૂબ એના નાસવા સાથે જ લોકો એની પાછળ પડ્યા, અને કહે છે કે, એક ખંધામાં (barn) એ લપાયો હતો ત્યાં તેને ગાળાએ દહ દીધો.

યુદ્ધસમાપ્તિના પાંચ જ દિવસ બાદ બનેલા આ પ્રમંડે આખા દેશને સ્તબ્ધ બનાવો દીધો. લાખો આખો ચોધાર આંસુએ રડી રહી. એ રુદન હતું, અમેરિકાના પ્રમુખ પર નહિ; અમેરિકાના પરિત્રાતા પર. મિત્રોને સદા આહતા અને શત્રુઓને સદા હામા આપતા એ માનવભાષી નરોત્તમ તરફ ઇતિહાસ શી ફરજ બજાવશે? યૌદ્ધ બ્રિટમેને તો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ લિંકનના એક સદકાર્યકર અને નિકટના મિત્ર જોન સી નિકોલેએ તો કહ્યું છે,

"Architect of his own fortunes, rising with every emergency, fulfilling every duty, he not only proved himself pre-eminently the man of the hour, but the signal benefactor of posterity. As statesman, ruler, and liberator, civilization will hold his name in perpetual honour."

કાળના બધનથી વિમુક્ત મહત્તા જ્યાં વિચરે છે એ આનંદમાં વિશીન થએલી એ વિજૂતિમતાની માનવોત્તર કારકીર્દિની ઇતિશ્રી તો યૌદ્ધ બ્રિટમેનની આ કરુણપ્રચસ્તિતું અનુગાન કર્યા સિવાય બીજી ક્ષી રીતે અંધુલું નિરૂપી શકાય એમ છે ?

ભયંકર સમાપ્ત થૈ સફર, સર્વ ઝંઝા યમી,
 જહાજ સરકે ખુશાલ, ફલદા મનીષા યતી;
 પછે નિકટ ઘાંદે રણકથોપ ધટી તણા
 મુણાય, સઘળે છવાય નવલો હૃદયસાહ, ને
 વળે અમ તમામનીય નજરો ભરીલાદરી
 સલામત મુકાન પે ગભીર ધામણે ને કુવે
 પરંતુ દિલ, યોભા ! યોભા ! અહ, રક્તનાં છાંટણાં
 સયા પર નિહાળ ! મર્દ મુજ નાખુદો પોદતો,
 ઢળેલ, સકલાંગણ ત, યર્ષને જહાંથી રવાં.
 જરાક સુણુ ઘોપ, જાગ, અહ બિઠ સારંગ ઓ !
 નિશાન ફફડે તું-કાજ વળી ફંકતાં ખ્યૂગલો,
 અરે, અવનવીન રંગભર ફલમાળા ધરી
 તને સદુ કરે પુકાર ફિલ ભીંજવી ભાવધી,
 ધ્રુમંત રહી આમતેમ, શિર ફેરવી આતુરાં.
 પિતા પ્રિય ! શું પોદતો તું કરી હાથનાં ઓશિકાં ?
 હશે અગર દ્વેષ શાં શું તવ શાંત આ પોદણાં ?
 ન ઉત્તર મળે કશોય, યર્ષ જીલ ખામોય યે,
 ન વા ગૃહિત હસ્તનીય થતી કાંઈ સંવેદના,
 શમી સકલ ખાંત, શાંત ધનકાર નાડી તણા.
 કરી સફળ સામનો વધન ખૂશ ભેંકારનો,
 લઈ સફર આટપી, વિજયમત્ત સિદ્ધિવર્ધુ
 જહાજ અહીં હેમખેમ મગરૂર રે નાંગરે;
 પરંતુ મુજ ભાગ્ય તો - શવપરિક્રમા આદરી
 વિષાદપરિપૂર્ણ કંપિત હશે - અરે રહે
 નિરાશ વદને ફરી ફરી જ ભાળવો નાખુદો

માનવવાદી જનહિતૈષી
ટો મ સ પે ઇ ન

માનવતાના પુષ્પસભા જનહિતવાદી ટોમસ પેઇન

‘સમાજ આપણી આવશ્યકતાઓમાથી ઊભો થાય છે, રાજ્ય આપણી પતિતાવશ્યમાથી પડેલો રાષ્ટ્રો શુભેચ્છે છે, બીજી આપણે ગિરજોદ્ધક સમાજ એ બહુરહાય રેક આશીર્વાદ છે જ્યારે રાજ્ય હરકોઈ સ્થિતિમા એક અનિહ છે કપાની પેડે રાજ્ય પા આપણે શુભાચેલી નિવેશતાનુ ન પ્રતીક છે’

—ટોમસ પેઇન.

એ ક્રાન્તિઓમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લઈ ત્રીજી ક્રાન્તિમ. દેહાત્મક પામતા મચી જનાર જનહિતવાદી ટોમસ પેઇનનું નામ આજની પેઢીમા અનેકાના કાનને કહાય અપરિચિત લાગશે, પણ એ પેઢી પહેલાની દુનિયા તો મલાખ જેમ એનાથી ભડકી બહતી એ ભડકનું પ્રશ્ન એ આદમીની નેકદિલી હતી ‘દુનિયા

મારો દેશ છે, જનહિત મારો ધર્મ છે.' એવી ઘોષણા કરનાર એ સંપુનવર બરકદાજે માનવતાદ્રોહી હકોની કદમપોમી કરવાને બદલે દલિતોની વાચા બનવામા જ પોતાનો પુરપાર્થ ખપાવ્યો એ એનો ગુનો હતો અને એ ગુનાને લઈને તથુ દેશના તથુ સમકાલીન મહા પુરુષેનો ક્રોધ એના પર બેઠો હતો એ તથુ મહાપુરુષ તે ઈશ્વરનો પિટ, ફાન્સનો રાએસપિયર અને અમેરિકાનો વૉશિંગ્ટન તથુમાથી પહેલા બેએ એનું મોન માગ્યું હતું, ત્રીજો એના છૂટકાગ્ર પ્રત્યે હિદામીન રહ્યો હતો. પિટ અને વૉશિંગ્ટન એને ધિક્કારતા, કાગ્યુ તે પ્રજાસત્તાવાદી હતો અને પ્રજાકીય રીતે એ વાદતો તે પ્રચાર કરતો હતો, રાએસપિયર એને ધિક્કારતો, કાગ્યુ મોજમા લૂંટના વધનો એ વિરોધી હતો.

અમુકાનો અધકાર તબીબે હતું આજે પણ જમતે જોની થોમ્સ પ્રતિજ્ઞા નથી કરી એવા આ ટોમસ પેર્કિનેનો જન્મ ઈ ૧૭૩૬માં ઈંગ્લેન્ડમાં થેટફર્ડ મુકામે એક ગરીબ કુલેજ મન વનખી કુટુંબમાં થયેલો. જીવનને ગૌરવમા અવગાદનો એકે સંભેગ કુટુંબ પાસે ફજલ ન હોઈ, તેજ જ વર્ષની વયે તો એનો અભ્યાસ અમાસ થઈ ચૂક્યો.

કુમારવપ્ને સદગ એવી સહસદૃષ્ટિ નાનપણથી જ એનામા હતી, એટલે સતરેકની વયે સાગર જીવનથી આકર્ષાઈ એક ખાનગી જહાજમા તે ચડી ગયો, પરંતુ બાપને ખબર પાતા તેને પાછો ધમડી લાવ્યો, અને પેર્કિને ફાજે જહાજખાતાના કાગળિયા જ ચીતરવાનું આગ્યુ પરંતુ એ ખતામા એનાથી નબી ન ચકાધુ. કાગ્યુ એ પોતાની ચોમેર જીવના જગન પર વિચાર કરતો થયો હતો અને એ વિચારોને અનુસરી પોતાના ખાતાના મળતો સર સાગ પગાર અને સારા ભાવિની આગળી કરવા જતા એ ખતામથી એને પાણીયુ મળ્યું.

પોતાને યએલા આ અન્યાય માટે પાર્લામેન્ટમાં અરજી કરવાનો તે વિચાર કરતો હતો, ત્યાં તો અમેરિકાના પ્રખ્યાત વિદ્વાની અને રાજદારી બેન્જમિન ફ્રાન્કલીન સાથે પરિચયનો સુયોગ તેને મળી ગયો. અને એ સુયોગ પેઈનને અને સમસ્ત જગતને ફળદાયી નીવડ્યો. કુમળા ચહેરા પરની વેધક આંખોમાં દિલની તમામ તમજા લઈને ફરતા એ નવજવાનની પ્રતિબા ફ્રાન્કલીને પિછાણી અને તેને અમેરિકા જવાનો આમ્રહ કરી પોતા તરફથી એક બક્ષામણ્યિટ્ટી લખી આપી. એ ચિટ્ઠીમાં પેઈનને માટે એણે ‘ingenious, worthy young man’ શબ્દો વાપર્યા છે.

ઈંગ્લંડ જેનું તેજ સહન ન કરી શક્યું એ પેઈન ઈ. ૧૭૭૪ના ઓક્ટોબરમાં અમેરિકા આવ્યો. ત્યાંનાં પત્રોમાં નવદષ્ટિવંતા લેખો એણે લખવા માંડ્યા. એની કલમ એની વકીલ બની અને થોડા જ વખતમાં તે ‘પેનસિલ્વાનિયા મેગેઝીન’નો તંત્રી નિભાયો. મજકુર સાપ્તાહિકમાં ઓઓ પ્રત્યે વર્તતા ગેરઈન્સાફ તથા ગુલામીની પ્રથા સામે એણે તમતમતા લેખો લખવા માંડ્યા એટલું જ નહિ, પણ અમેરિકાએ એક રાષ્ટ્ર તરીકે સુખી અને આત્માદ બનવું હોય તો ઈંગ્લંડની ધૂંસરી ફેંકી દેવાની પણ એણે હિમાયત કરવા માંડી.

ઈ. ૧૭૭૫ના માર્ચમાં એનું પહેલું પ્રકાશન બહાર પડ્યું — ગુલામીની પ્રથા વિરુદ્ધનું. અમેરિકામાં પોષાતી એ માનવવંચનાનો તે હડહડતો દુકમન હતો. અમેરિકાના ‘સ્વાતંત્ર્યના ઢંઢેરા’માં પણ એણે જેફરસન મારફત એ અંગેની કલમ ઉમેરાવેલી જે પાછળથી બાતલ કરવામાં આવેલી. પરંતુ ઈ. ૧૭૮૦ના કાયદાથી પેનસિલ્વાનિયા સંસ્થાને પોતાને લાંથી ગુલામી રદ કરી એ તો પેઈનના પ્રયાસોને લઈને જ.

સર્વપ્રથમ તરીકે આપણે બલે એનું ગૌરવ ન કરીએ, પરંતુ

અમેરિકાના સુખ સુખની સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આદ્યના અવનોમાનો
તો એ એક હતો જ ગજસના, અર્થમતા, માનવદ્રોહી સર્વકાર્ષ
પ્રમગ્ની સત્તા સમે એણે ખુલ્લખુલ્લાં યત્નવટ આદી હતી. એટલે
અમેરિકાને પોતાના સમાન અને સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા માટે ઇંગ્લંડ સામે
દિયાર ઉપાડવાની પગ આદી પહોંચી કે તરત પેર્સને તે વધવી
લીધી, અને 'Common Sense' ની સહીથી અમેરિકન પ્રજાને
ઉદ્દેશીને એણે રાષ્ટ્રોત્થાનાને તીવ્રતર જનાવના ચોપાનિયા મહાર
પાડવા માડ્યા

આ ચોપાનિયામાં ઇંગ્લંડના રાજા રીજા લ્યોર્ડને એણે ઘાહી
હેવાન (Royal Brute) તરીકે ઓળખાવેલો. અમેરિકાનો
એમા એણે સ્વતંત્ર કોએસદારો કોઆર ચનાવવાની સૂચના કરેલી
છે, જે સૂચના પછી અમેરિકાના 'યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા' નું
સમવાય જન્મ્યું છે

જો કે પેર્સને સૈનિક તરીકે પણ સેનાપતિ ધીનના હાથ નીચે
ઓછી કામગીરી નહોતી બજારી, પરંતુ અમેરિકાની એની સાચી
સેવા તો એક બગ્ગદાર હતા એક કનમજાજ તરીકે વિશેષ છે.
ઈ. ૧૭૭૬ના ડીસેમ્બરમાં યુદ્ધનું પશ્ચુ ત્યારે વિપક્ષે નમતુ લાગ્યું
સાથે 'The Crisis' નામનું ચોપાનિયુ એણે મહાર પાડ્યું,
જેની યજ્ઞાતની પમિતઓ નીચે મુજબ હતી

'માનવ આત્માને કસોડીએ ચકાવતો આ કાળ છે નૈઃશનમ
સૈનિકો અને આગમપ્રિય નેનાઓ એ કમોટીથી ચથરી જાશે, પરંતુ
જે કાર્ષ સખૂત કમે મક્કમ ગદેજે તે આ દેશના સ્ત્રીપુરુષોના પ્રેમ
અને આશારનો ભાગી બનશે દમનનીતિ દોષજની માફક જલદી
નથી જતી થકાતી. પરંતુ એટલું ખ્યાલમાં રાખજો કે આપરો
સઘર્ષ જેમ વધુ કપરો તેમ આપણી મથામજો વિશેષ ગૌરવપૂર્ણ
બની ગહેશે.'

લશ્કર સમક્ષ આ ચોપાનિયુ વચ્ચાતા અમેરિકન મેનનાયક વોશિંગ્ટને એમા 'જીવત ભિમિ' જોઈ અને 'These are the times that try men's souls' એ એના પ્રારબિક શબ્દો તો એ લશ્તનો યુદ્ધધોષ બની રહ્યા અન્યત્ર, પેઈનનાં એ લખાણોમાં રસોની પ્રાંઠી કે વાલેતેરની વેધકતા નહિ મળે પણ લોકો માટે લોકોની જ લાજમા લખાએલા એના લખાણોમા સપૂર્ણ લોકપરખ સાથે સાફદિલી અને સગળના તો મળી આવશે એનો નિરાક બરી ઝંઘીની ચોટ લોકદંયે એવી તો વસી ગએલી, અને એટલા મોટા પ્રમાણુમાં એ વચ્ચાતો, કે પોતાની કલમનો વેપાર ખેડી સારૂ જેવુ નાણું પણ એ ધાગત તો એમ્હુ કરી ચકન પણ એણે એમ ન કહ્યું પગિણામે લાચાર મને સમુક્ત સધનુ સ્વાતત્ર્ય ઈંગ્લંડને માન્ય કરવુ પડ્યુ અને તેનો વિગ્ગેયોત્સવ મનાવતા અમેરિકાએ વોશિંગ્ટનની તલવાર જેટલો જ પેઈનની કલમનો યશ ગાયો, ત્યારે પેઈન પડે તો જોવા ને તેવો નિષ્કલ્પન જ ગહેતો

છી

છીજરી ગષ્ટબક્તિ પેઈનને માન્ય ન હતી અન્યોની માનવતા ઉવેખીને સધાતી કાર્ષ પણ દેશની પ્રગતિ પ્રત્યે તે ઈતરાજ હતે, એને લઈને જ, સતત માનવવાચી પ્રેરણાને જ પોતાના દેશ વિરુદ્ધ અમેરિકાના મુક્તિપ્રયાસને એણે સાથ આપેનો

એ પ્રયાસ પાર ઊતરતા જ તે ઈજનેરી પાછળ પડી ગયો અને એની પાછળ એટલો જધો રસ લેવા માડ્યો કે એ રાજ-પ્રકણથી કારેગ થઈ જશે કે શું એવી જીક લાગવા માડી લાખી કમાનના લોખડી પૂનોની ચોજના એણે ધડી કાઢેલી, અને એ પૂલોને અગે ઈંગ્લંડની મુનાકાત પણ એણે લીધી ઈંગ્લંડમા પેડિંગ્ટન મુખમે પોતાની ચોજના મુજબ એણે બાધેના પૂને અગ્રગણ્ય ઈજનેરોની પ્રશ્ન સા પ્રાપ્ત કરેની

ઈંગ્લેન્ડની માફક ફ્રાન્સને પણ પૂલોની બાનનમા ગમ હતો, અને એનો ચર્ચા કરવા ઈ ૧૭૮૮મા તે પાર્લીમેન્ટ આયોજિત ગાંધાર્થિ વખતે તે ફ્રાન્સમા જ હતો. આસ્ટીન પણ ત્યારે હાજરે તેની ચારી વૅસિંગ્ટનને પહોંચાડવા માટે પેરિસે જ પસંદ કરેલો. પરંતુ પૂલોના કામ અંગે એને થોડો કાળ ત્યાં રોકાઈ ગયેલું પણ.

આમ થોડો મમય સુધી તો પેરિસ કાન્તિ અને ઈતેરી જતેને સમગ્ર ગાંધી ચક્રો, પરંતુ છેવટે કાન્તિ વગરનાર નીવડી અને એ જ રીતે ઈંગ્લેન્ડમા પણ કાન્તિ નડવા એણે 'Rights of Man' (માનવીનું હક્કનામું) પુસ્તક લખ્યું. ઈંગ્લેન્ડના એ વેજનાના મદાન ગાંધાર્થિ એકમક ખેડે પોતાનું 'Reflections on the Revolution in France' પુસ્તક બહુ પાડી માનવતાના એ મુખ્યપ્રવાસ સામે જે નૃણાગ્રહ પ્રચાર આદર્યો હતો તેનો પેરિસે આ પુસ્તકવડે લાગ્યાન પ્રત્યુત્તર આપી દીધો.

મજાકુ પુસ્તકમા એણે મૂડીકારો પર કારે કર નાખવાનું જરૂરી જણાવેલું. અમજીઓ માટે યોગ્ય ખોગારી પોતાકી ને રહેણાંની તથા એમના સતાનોની કેળવણી તેમ જ જીવનપામાં નાદનની માગણી કરેલી તથા ઈંગ્લેન્ડની વચપર પગલન ગાંધાર્થિ તથા હિમગવડની સખ્ત ઝાટખણી કરેલી એમાં ગાંધાર્થિના એણે પણ આધારભૂતો દર્શાવેલા, જે પર કાર્થ પણ તર દડ ગઈ ચકે. એક વડેમ, ખીલે સના અને ત્રીલે સમાગ્રના સામાન્ય દિલો અને માનવના સમાન્ય અધિમરો એમના પડેનો પ્રકાર ધર્મગુરુએનું અવનન છે, ખીલે વિજેતાઓનું, ત્રીલે વિચારકોનું.

પતાકા જેવા આ એક જ પુસ્તકે આખા ઈંગ્લેન્ડને અગમગાંધી મકયુ મગજ એમાં ઈંગ્લેન્ડના અમજીઓને સાચી નસુરિયતિથી વાકેફ કરવાનો પ્રયત્નિ પ્રવાસ હતો. કામગારોનાં દર્શાવેલાં ૫૧૫.

સંગમ સાધવા લાગ્યાં. ત્યાં ત્યાં એનું વાચન જારી થયું. વાંચી ન જાયનારાઓ સાંભળી સાંભળીને એને જિજ્ઞાસામાં જગ્યા આપવા લાગ્યા. ફ્રેન્ચ રાજકાન્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રકટાવવા ઊભી થયેલી મંડળીએ એ મુસ્તકનો પોતાના ‘મેનીફેસ્ટો’—જાહેરનામા તરીકે સ્વીકાર કર્યો.

પેઈનની ભાષા એ પુસ્તકમાં ક્યાંયે એકાગ્ર નથી બની. ચોટદાર હોવા છતાં એના વિરોધીઓની માફક એ અવમાનભરી પણ નથી બની. છતાં આનુવંશિક શાસન સામેની એની બગાવને પિટ અને બર્કને ચોંકાવી મૂક્યા. ઉછીતાં નાણાંએ ઇંગ્લંડનો કારભાર ચલાવતી પિટની અર્થનીતિને એણે એમાં લાકડાના પગ વડે સસલાને પકડવા દેડતા માણસ સાથે સરખાવી છે.

પિટ એ બગાવતનો બદલો વાળવા એની સામે મુઠ્ઠામાં માંડ્યો અને તમામ મંડીદારોએ તેમાં સાથ આપ્યો. પુસ્તકની સવળી નકલો જપ્ત કરવામાં આવી અને એના પ્રચારકો સામે પણ દાવા મંડાયા. જવાબમાં પેઈને માનવ અધિકારોની વધુ જુલંદ અવાજે દ્વિમાયત કરવા માંડી, પરંતુ શાણા અંગ્રેજ કવિ બેકેઈકે તેને કહ્યું કે ‘ઇંગ્લંડમાં રહેશે તો ફ્રાંસીને લાકડે લટકી જશે,’ એટલે પેઈન ત્યાંથી ફ્રાન્સ નાસી છૂટ્યો. એને પકડવા નીકળેલા વોરંટથી લંડનમાં થોડા કલાક અને ડોવરમાં તો માત્ર વીસ જ મિનીટ એ વહેલો પડ્યો.

પુણ્ય બહે પરિત્યક્ત બન્યું. પણ એની સુવાસ હવામાં ફેલાઈ ગઈ હતી. ઇંગ્લંડનાં શાસિતોનાં હૈયામાં ટોમસ પેઈનનો પથરાટ પથરાઈ ગયો હતો :

‘God save great Thomas Paine,
His “Rights of Man” proclaim
From Pole to Pole.’

પેર્નને કેલેમા પગ મૂક્યો ત્યારે કાન્ને તેના પગના વચાવી લીધા, પણ પરીસના લોકમાનસને એ પિઠછી રહ્યો. કાન્સના રાગ સુઈ ૧૬ માએ અમેરિકાના મુકિતપ્રવાસમાં કરેલી મદદને લઈને ફાર્મને માયડે એના ભાવિના કન્યાના નિષ્ક્રાન્તિ એણે વિરોધ કરવા માગ્યો, અને હિંમતવાદીઓને નમ્ર બનવનો એણે અમદ કરવા માગ્યો. એ આમદ કાન્તિપ્રાધક ગણવામાં આવ્યો અને એને જેવની દીવાલો પાછળ ગોધી દેવામાં આવ્યો.

પેર્નને જેલ અપાવવા પાછળ કાન્સ હતો. હિંદક તરફ વિદેશ સકાનુકૂળિ ધગવતા અમેરિકન મંત્રી એન્ડ્રી અદાવત પણ કાગણુન હતી. એન્ડ્રીને મ્યાને પાછળથી મનગે (‘મનરો એન્ડ્રી’ થી પ્રસિદ્ધ) આવ્યો અને એ તાગડોળ પેર્નને ઠોડાગી પોતાને જેલ લઈ ગયો. અદાત મહિના પોતાને ત્યાં ગાખી, મિત્રાત્વ દાલનમાં જેલનથી બહાર આવેલા પેર્નની એણે સાન્નિધ્ય કરી.

ખુદ વોશિંગ્ટને પણ પેર્નને જેલમાંથી મોકાવવા હોયો પ્રયાસ ન થયો. હિંદક સામે લડેનો એ જ વોશિંગ્ટન એ જ હિંદક સામે જેનીની સધિ મારે વાટાઘાટ ચલાવી નહોતો હતો, અને પેર્નને જેલે હિંદકનો ચતુ બહાર ન ગહે એમ ઠંડોટો હતો. પેર્નને વોશિંગ્ટનની આ કુન્તનાથી ખૂબ લાગી આવ્યું હતું એટલે અમેરિકા વોશિંગ્ટનનું પૂતળું લીનું કંડુ હોવાની વાત સભાગના એણે એના મિત્રથી પર નીચેની લીટીએ લખી મોકાવેલી

‘ Take from the mine the coldest,
hardest stone,
It needs no fashion it is Washington
But if you chisel, let the stroke be rude,
And on his heart engrave—Ingratitude ’

આ લીટીઓ તો અપ્રસિદ્ધ રહી; પણ વોશિંગ્ટનને એણે લખેલો આ કાગળ ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો, જેની અંતિમ પંક્તિઓ આ હતી :

‘ અને તમારો, સાહેબ, ખાનગી દોસ્તીમાં દગલખાજતો (જે તમે મારા પ્રત્યે-અને ખરા લયને ટાંકણે-નીવડેલા) અને જાહેર જીવનમાં દંભીનો નિર્ણય કરતાં જગત ગૂંચવણમાં પડશે કે તમે સાચેસાચ ન્યોતિર્ધર છો કે ધૂર્ત છો; તમે સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કર્યો છે, કે પછી સિદ્ધાંત જેવી કોઈ ચીજ સાથે તમને નિરખત જ નથી. ’

વોશિંગ્ટનની પ્રશસ્તિઓથી હલકાતાં કાનોને પેઇનના આ શબ્દો કદાચ નહિ રૂચે, પરંતુ ઇ. ૧૭૯૬માં સંપૂર્ણ સંધના પ્રથમ પ્રમુખપદ વખતે જેફરસન અને એડમ્સની દરીદ્રાઈ વચ્ચે વોશિંગ્ટનને એડમ્સ જેવા રાજસત્તા અને ધનસત્તાવાદીને પ્રમુખપદે લાવવાની કરેલી કોશિષો, ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ ઈંગ્લંડને સહાય કરીને પ્રજાસત્તાવાદનો પ્રચાર અટકાવવાના એના પ્રયાસો, વગેરે બાબતો પેઇનના પક્ષમાં જાય છે.

માંડમાં વધસ્તંભથી બચેલા પેઇને જેલમાં ગોધાતાં પહેલાં ‘The Age of Reason’ (જીદ્દિનો યુગ) નામનું પુસ્તક લખવા માંડ્યું હતું, જેનો પહેલો ભાગ એની ધરપકડના ૭ જ કલાક પહેલાં પૂરો કરેલો. આ પુસ્તક લખવા પાછળ એની ઉમેદ તો બૌદ્ધિક પાયા પર જગતનું પ્રજાસત્તાક સ્થાપવાની હતી, પરંતુ એમાં અંધશ્રદ્ધા, આડંબર અને માનવ પ્રત્યેના અનાદર પર ઊભી યંચેલી ધર્મની રૂઢ ઈમારત પર એણે કરેલા પ્રહારોથી જનતા ચોંકી ઊઠી અ.જે પણ કોઈ સમજદાર આદમી પેન્ટાટોક અને જોશુઆની કિતાબમાંની કલેઆમને ભાગ્યે ન્યાય ગણાવી શકે એમ છે, પરંતુ પેઇનને ‘ માનવતાનો ધર્મ ’ કોઈને ગળે ન ઊતર્યો અને સ્થાપિત ધર્મસત્તા સામેના આ બડે લોકહૃદયમાંનું પેઇનનું બધું આદરમાન ઓગાળી નાખ્યું.

ઉપર્યુક્ત પુરતકના પહેલા જ પ્રકરણમાં પેઈને લખ્યું છે, ‘હું માનવ સમાનતામાં માનું છું, અને માનું છું કે ધાર્મિક ફરજ ફક્ત ન્યાયાચરણ, જીવદયા અને આપણા જાતબાઈઓને સુખી કરવામાં રહેલી છે.’

આગળ ઉપર એક રચણે લખે છે, ‘હું યહુદી દેવળે ચલાવેલા કે રોમન, ગ્રીક, તુર્ક’ વા પ્રોટેસ્ટન્ટ દેવળે પ્રચલિત કરેલા કોઈ પંથમાં નથી માનતો, મારૂં મન જ મારું દેવળ છે’

આ પુરતકની પ્રસિદ્ધિ પછી તે મદિા પડ્યો. એમાંથી સાળો થતા એણે જોયું કે ત્યારના ફ્રાન્સમાં એને માટે કશું સ્થાન ગ્યું નહોતું. નેપોલિયને એના તરફ કશી અવકૃપા ન બતાવી, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રજાસત્તાવાદી વિદ્રોહના ઘડ્ય પ્રેરક સિવાય પેઈનનું અન્ય મહત્ત્વ એને ન હતું.

પેઈનને હવે અમેરિકા સાબરું લ્યાની જનતાએ કરેનો એનો આદર સાબરો, અને તે ત્યા જવા ઊપડ્યો. ત્યા જઈને જોફરસનને તેના કાર્યમાં પોતાથી બનતી મદદ કવાનો તેનો ઇશિદો હતો, પરંતુ એના લાં પહોચવા પહેલા જ એના ‘The Age of Reason’ ના પદ્ધા ત્યા પહોંચી ગએલા, અને પેઈન સાથેની મૈત્રિ પરથી જોફરસનના વિરોધીઓ તેની થે ‘નાસ્તિક’ તરીકે બહોળાઈ કરી, એ જોડીની ‘the two Tomes’ તરીકે જાહેર નિદા કરી રહ્યા હતા.

આને લઈને પેઈનનો આજ્ઞ કરવા છતાં જોફરસન પહેલાં જોવી નિખાલસ મૈત્રિ એની સાથે ન રાખી શક્યો. પેઈનના બીજા કોઈ મિત્રને તો હવે એની જરૂર જ નહોતી રહી, કાગ્યુ તે ‘નાસ્તિક’ નીવડ્યો હતો. સર્વદિનવાદના દિશાળનીઓ સુદ્ધાં એની આર્થમલ વિરુદ્ધની

દીક્રઓથી એના પર રોષે લરાયા હતા. અને જે દેશ માટે એણે સ્વાર્પણ કરેલું એ જ દેશના લોકો એ નારિતકની મૂર્તિઓ બનાવી બનાવી બાળવા લાગ્યા હતા, અને પૈસા આપવા છતાં એને ગાડીમાં કે બીજા કોઈ જાહેર સ્થાનમાં જગ્યા સુધાં આપતા નહોતા. મિત્રો એના તરફ પીક ફેરવી બેસી રહ્યા હતા, જ્યારે દુશ્મનોએ દુશ્મનાવટને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી હતી. અને જિંદગીના છેલ્લા વર્ષમાં તો એને પરદેશી ગણાવી એનો મતાધિકાર પણ ખૂંટવી લેવામાં આવેલો. એના પર નીશાબોરી અને અનીતિના આક્ષેપો મૂકવામાં આવેલા. આમ જીવનના આખર લાગે પેઇનને માત્ર ગરીબી અને એકાંતનો જ સહારો રહેલો.

રંગ, જાતિ કે રાષ્ટ્રીયતાના લપસાણથી પોતાની જાતને બચાવી લઈને માનવ હૃદયની મૌલિક લાગણીઓની નિકટતમ દુનિયા રચવાના એ સ્વપ્નસેવીના વિશ્વધર્મની વ્યાખ્યા હતી — ‘મનુષ્યના અંતર-તમમાં અને અખિલ વિશ્વમાં રહેલા પ્રકૃતિના સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વનું અનુસંધાન.’ પરંતુ માનવતાના એ મુશ્કેલ મિત્રની મહત્તા ખુદ માણસો જ ન પિછાણી શક્યા, અને અપમાનિત, નર્જરિત, જગતથી બાતલ બનેલો એ મહાપુરુષ, ધર્મઝનૂની માઆપોએ ઉશ્કેરેલાં ઊંકરાંના પથરા સુધાં સહન કરી, ઈ. ૧૮૦૯ના જૂનની ૮મી તારીખે અવસાન પામ્યો.

બેન્જામિન ફ્રાન્કલીન કહેતો, ‘જ્યાં સ્વતંત્રતા છે એ મારો દેશ છે;’ પરંતુ પેઇન તો કહેતો, ‘જ્યાં સ્વતંત્રતા નથી એ મારો દેશ છે,’ અને એવા પરતંત્ર દેશોના સ્વાતંત્ર્યચરમાં જ પોતાની જાતને એ હોમતો રહેલો. એની લોકોત્તરતા તો વોલ્ટર સેવેજ લેન્ડોરે કરેલા આ સવાલ કરતાં વધુ સારી રી રીતે નિરૂપી શકાય કે, ‘એની સુખનતાની એક જ સાબિતી મારી પાસે છે. મને એના જેવો કોઈ બીજો બતાવી આપો’ ?

બીજો તો શું, પણ ને આ એકનો એક હતો એ જ્યોતિર્ધર
પણ જગતે ગુમાવ્યો, અને જગત પર પોતાની આદ તે હાલવતો ગયો કેઃ

Blow, blow, thou wintry wind!

Thou art not more unkind than man's
ingratitude.'

સાચું જ છે. આસ્તિક હોવું અને આસ્તિક ગણાવું એ વચ્ચે
જેટલો તફાવત છે એટલો જ તફાવત માનવ હોવા સાથે સુખન પણ
હોવા વચ્ચે છે.

• અને માનવતાને દુસેજે ગોંડાયેલી ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાની
ફાયરો એ તફાવતને જ આભારી છે.

● ਜ਼ਾ ਨ ਕੋ ਸ਼ਾ ਕਾ ਰ ●

ੴ. ਏ ਤ ਓ ਰ

જ્ઞા ન કો શ કા ર .

ડૉ. શ્રી. વ્યં.

કે ત ક ર

રનડે, ટિળક અને રાજવાડે પછી એવા જ પ્રયંડપ્રય પુરુષ મહારાષ્ટ્રે કાર્ધ પેદા કર્યા હોય તો તે ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશકેતકર. જેમના નામ સાથે જ વિદ્વતા અને વિચારસ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ આપણી નજર આગળ ખડી થાય એવી વિરલ વિમૂર્તિઓમાંના તે એક હતા. છતાં એ આશાવાદી કાર્યકર્તા, ચક્રિયાળી સંશોધક અને દીર્ઘ વ્યાસગી જેમના પ્રાંતવાસીઓથી તો જીવનજી ઉપેક્ષિત જ રહ્યા હતા.

મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા રાયપુર ગામમાં ઇ. ૧૮૮૪માં એક બ્રાહ્મણ પોસ્ટ માસ્તરને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો. નાનપણથી જ જ્ઞાન પાછળની એમની શુષ્ક જળારી હતી. હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ અમરાવતીમાં પૂરો કરી એ મુંબઈની વિલસન કોલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાં રોમન લૉ અને જ્યુરિસપ્રુડેન્સ ઐગ્નિક વિષયો તરીકે લીધા. મરાઠી ભાષાની સેવા કરવાની એમની પ્રવૃત્તિની ચર્યાત ત્યારથી જ થઈ, અને ‘મહાગદ્દ વાગ્વિલાસ’ નામનું માસિકપત્ર એમણે શરૂ કર્યું.

પરંતુ આજની આપણી શિક્ષણપ્રણાલીમાં ‘અણતર’ અને ‘જ્ઞાન’નો જે શોક્ય જેવો સંબંધ બંધાયેલો છે તે એમને પણ

આડો આવ્યો પગીક્ષાને પ્રાધાન્ય આપી એમણે અઝાસ કર્યો જ નહોતો, ને વળી બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો, એટલે બી એ મા એમનું નાવ ફૂગકા ખાવા લાગ્યું.

ફેતકર બી એ તો ન થઈ શક્યા, પરંતુ એમનું યુવાન હૃદય જ્ઞાનાર્જનની મહત્વાકાંક્ષાથી ઉભગર્ભ રહ્યું હતું, એટલે વિદેશ જઈ શિક્ષણ સંપૂર્ણ બનાવવાની તેમને ઈચ્છા થઈ છે. ૧૯૦૬ માં એ અર્થે એ અમેરિકા ઉપડ્યા અને ત્યાંના કોર્નેલ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જોડાઈ ૧૯૦૬ માં બી એ. અને પછી એમ. એ. થયા એ સાક્ષર્માં જ એમણે 'હિંદુસ્તાનમાની જુદી જુદી શાંતિઓનો ઇતિહાસ' એ નામનો નિમજ્જ યુગ્તકાકારે બહાર પાડ્યો, જેના પર લેખકના નામ તરીકે માત્ર 'સપાદક, મહારાષ્ટ્ર વાગ્વિલાસ માસિક' એટલું જ છપાએલું એ પછી છે ૧૯૧૧ માં હિંદુ ધર્મ સંબંધે એક પ્રનમ્જ લખી એમણે ડૉક્ટર ઓલ ફિલોસોફીની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી.

સંશોધનકાર તરફ એમને અમેરિકાના એ વસવાટ સમયથી જ અનુરાગ ઉપજ્યો, જેને આજીવન વફાદાર રહી તે વધુ ને વધુ કુશાગ્ર બનાવતા ગયા. એ દિશામાં વિશેષ માર્ગદર્શન પામવાની આશાએ એ ઈચ્છ્યું ગયા, પણ ત્યાં કાળાગોરાના ભેદને અંગે તેમને એટલો ગ્રાસ ઉપજ્યો કે ૧૯૧૨ માં એ હિંદ પાછા વળી આવ્યા.

ખાલી હાથે ડૉક્ટર હિંદ પાછા આવ્યા, પણ ખાલી હૃદયે નહોતા આવ્યા એમના ઈગ્દગ્નિવાસ દર્શનપાન મિસ એડિથ વિટ્ટોરિયા કોલેન સાથે તેમનો પરિચય થયેલો એ બાઈ એમની સંશોધન-પ્રવૃત્તિ અને બીજા સદગુણો પર મુગ્ધ જતી હતી, અને આખરે ડૉક્ટર ફેતકરનો જીવનસંગિની બનવાનો જ નિશ્ચય કરીને પોતાનાં આમજનો, સ્નેહીઓ, સ્વદેશ બધું છોડી છે. ૧૯૧૬માં હિંદ આવી પહોંચીને પ્રાત્યસ્તોત્ર વિધિ અનુસાર હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી ડૉ. ફેતકર સાથે

લમગાંધી નેકાર્થ ગયાં અને લમ પહેલાંના મિસ કાહેન ત્યારથી શ્રીમતી શીલવતી કેતકર બન્યાં.

કેક ઈંગ્લંડથી અહીં આવીને વિદ્વાન જતાં શ્રીમંત નહિ એવા પુરુષ સાથે લમ કરવા પાછળ શીલવતીબાઈનાં ઓર્ગા સ્વાર્થત્યાગ કે તરવનિષ્ઠા નહોતાં રહ્યાં. ડૉ. કેતકરની સપળા સાહિત્યપ્રવૃત્તિની પ્રેરણામૂર્તિ એ રહેલાં. એ દંપતી જેવું કાર્યકર્તા તથા તાદાત્મ્ય બહુ ઓર્ગા સુખલોમાં આપણને જોવા મળે એમ છે.

અમેરિકામાં રહી કેતકરે રાજનીતિશાસ્ત્રનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરેલો એટલું જ નહિ, પણ જાગૃતિક રાજકીય પરિરિપતિતું પણ સૂક્ષ્મ ને માર્મિક અવલોકન કરેલું, એટલે દિંદ આવતાં જ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં 'પોસ્ટ ગ્રેન્યુએટ' વિભાગમાં વ્યાખ્યાતા તરીકેનું સ્થાન તેમને મળી ગયું. ત્યાં રહી સાર્વરાષ્ટ્રીય કાયદાનું એ શિક્ષણ આપતા.

જતાં રાજકારણ એ એમનો પ્રધાન વ્યવસાય નહોતો. ને પોતાના આયુષ્યનો જે થોડો ધણો ભાગ એમણે પ્રત્યક્ષ રાજકારણ પાછળ ખર્ચ્યો તે વખતે થે પોતાનો ઈતર વ્યવસાય તો એમણે ચાલુ જ રાખ્યો હતો. લોકમાન્ય માટે એમને અતિશય આદર હતો, અને અનેકવાર એમની સાથે જેસી વિચારવિનિમય કરેલો. એમના લોકશાહી સ્વેચ્છાન્ય પક્ષ તરફથી પૂતા ચહેરના ઉમેદવાર તરીકે પણ તે ઊભા રહેલા. પરંતુ પોતાને જે મહાકાર્ય કરવાનું હતું તે માટે જોઈતું મનઃસ્વાસ્થ્ય મેળવવા રાજકારણને તેમણે પશ્ચાદ્ભૂમિમાં ધક્કેલી દીધું.

લોકમાન્ય પછી દેશનું સુકાન ગાંધીજીના હાથમાં જતાં દેશને જે નવી દૃષ્ટિ મળી તે પરના પોતાના વિચારો ઇ. ૧૯૨૬માં બહાર પાડેલા 'નિઃશસ્ત્રિ રાજકારણ'માં કેતકરે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. પોતાના રાજકીય પ્રચારાર્થે એ જ સાલમાં એમણે 'સ્વચ્છિર્ણી મંથ' પણ રચાપેલો, પણ એ બહુ અદ્યપણવી નીવડ્યો. એમના 'Sovereignty and Independence of India' તથા અવસાન પૂર્વે

ચોડા જ સમય પર પૂર્ણ કરેલું 'Victorious India' એ પ્રચલિત રાજકારણ પત્રના એમના બીજા પુસ્તકો છે

એક વર્ષ કૃપકતા વિશ્વવિદ્યાલયમાં પોતાની તે મુખ્ય આબ્યા અને ત્યાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી શગડીના ઉદ્યોગમાં જ પલાવી એમણે 'શિક્ષાત્રી બેંક' ખોલી, પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળતાં એ પ્રવૃત્તિ પડતી મૂકીને 'સાધ્ધર્મ' પ્રચારણ સંઘ' નામની સંસ્થા બીબી કરી

આ મર્યાદાનું કાર્ય ત્રિવિધ હતું એક તો, હિન્દી ભાષાના પ્રાતઃચર્યા કરવી, બીજું પ્રાન્તિક વ્યવહાર બધે દેશી ભાષામાં ચલાવવો, અને ત્રીજું, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં દેશી ભાષાની શિક્ષણપદ્ધતિ દાખલ કરવી આદિ અને ઉત્કલ પ્રાંતો તરફથી આ મર્યાદાને પુષ્કળ ઉત્તેજન મળ્યું હતું

પરંતુ આવી વેરવિખેર પ્રવૃત્તિ કરતા, મરોબક જીવનના જે સ્વપ્ન પોતે સેવેલા તેને બર આજીવાના એમજ પ્રયાસ પાછળ હવે કેતકરનું ધ્યાન ધેગયું ને પોતાના અદ્વલુત આત્મવિશ્વાસ ઉપર આધાર રાખી, મગડી 'જ્ઞાનકોશ'નું નિર્માણ કરવા પાછળ પોતાની શક્તિ કામે લગાડી એમની એ યોજના પર અનેક દિશાએથી 'એ શું કરશે ? બગેજ એનસાઇક્લોપીડિયાનું ભાષાતર જ ને ?' એવા ઉપદ્રાસો પણ થવા લાગ્યા પરંતુ એ પર લક્ષ્ય ન આપનાં કેતકર પોતાના પ્રયાસ આગળ વધારતા ગયા

એ પ્રયાસોમાં આખરે ને સફળ થયા, અને મદારાષ્ટ્રચારદાના કાર્તિકેશ્વર સમા 'મદારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ મંડળ લિમિટેડ'ની રચાપના થઈ ત્રે ગાંવાડે એના પ્રમુખ થવા અને મત્રી તથા વ્યવસ્થાપકનું પદ એમણે પોતે મંજૂર્યુ ઈ સ ૧૯૧૭થી જ્ઞાનકોશની સક્રિય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ, ને ૧૯૧૭માં એનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો, ૧૯૨૮માં ૨૪ મો

જ્ઞાનકાશને એનસાઇક્લોપીડિયાની નકલ બનાવવાની દૃષ્ટિ કેતકરની નહોતી. મહારાષ્ટ્રને લક્ષમાં લઇને મહારાષ્ટ્રીય સમાજના ઉપયોગ માટેનો આકરમંથ એ બની રહે એ ભૂમિકા પર જ એમણે એ પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી. હકીકતોના ખાકલા કરતાં મહારાષ્ટ્રીય જનતાને સુગંધ બનાવવાના બલિષ્ઠ સાધન રૂપે એ જ્ઞાનકાશ બની રહે એજ એમની મુરાદ હતી, અને પોતાની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમત્તા, દૃઢ પરિશ્રમ તથા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ એ ત્રિવિધ બળોએ સંપન્ન હોવાથી તે એ કરી શક્યા.

આ આખી યે પ્રવૃત્તિ સંગોપાંગ પાર ઉતારવામાં કેતકરને કેં ઝોળી ખુસીયતો નહોતી નહીં. સોફાને એ આખી યોગના સમજવાી તે માટે આદ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો, સમગ્રું બડોળ એકઠું કરવાનો, અનેકવિધ લેખકવર્ગ મેળવવાનો, મુદ્રણની વ્યવસ્થા કરવાનો, સંદર્ભમય એકઠા કરવાનો તથા હિસાબ રાખવાનો ને વ્યવસ્થા જાળવવાનો સમજો બોલો તેમને શિરે હતો.

ફેબ્રુઆરી જ્ઞાન કાશકાર દિરેરાની માફક જ નાણાંની તંગી, નાના મોટા મતભેદો અને વિરોધી વાતાવરણનો શરૂઆતથી જ તેમને સામનો કરવો પડેલો. એ માટે લખ્યપ્રતિજ લેખકોને એ પત્રો લખતા. તો કોઈ તેનો પ્રત્યુત્તર ન આપતું; પુસ્તકો મોકલતા, તો તે પરત ન કરતું. એક ઇતિહાસસંશોધકને આ કામમાં મદદ આપવા કહેતાં એણે રોકડો જ જવાબ આપી દીધેલો કે ‘એતિહાસિક નાટકો લખીને હું બાર મહિને હજાર રૂપિયા પેદા ન કરું, કે આ કામમાં પડું?’

પરંતુ એવી એકે ખુસીયતથી કેતકરે પોતાની જાતને રૂંધાવા ન દીધી, અને એમનો સંપાદિત ‘જ્ઞાનકાશ’ આજે દિરેરાના ‘Le Nerveu de Ramaabai’ની જેમ મહારાષ્ટ્રીય વાદ્યમયની મેંધી સમૃદ્ધિ બની રહ્યો છે. એ જ્ઞાનકાશ સાથે જે પાંચ પ્રસ્તાવનાખંડ. એમણે જોડ્યા છે તે માટે તો કહેવાય છે કે એ પાંચે ખંડનો અભ્યાસ કરનાર માણસ અચિત્ત વિદ્વાન થઈ જાય.

કેવળ મગડી ભાષાને જ સમૃદ્ધ કરી ડૉ. કેતકર ન જાણ્યા. મગડીની ભાષાભાષિની ગુજરાતીનું પણ એતદ્વિધક દારિદ્ર એમને ખૂંચ્યું ને ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ પણ બહાર પાડવાની પ્રવૃત્તિ એમણે હાથ ધરી સાગ સારા ગુજરાતી વિદ્વાનોનો એમાં એમણે સાથ લીધો હતો અને જે મુદ્રણાલયમાં એ છાપવાનું નક્કી કર્યું હતું તેને ગુજરાતની અસ્મિતાના જે પ્રખર જ્યોતિર્ધન શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી તથા શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના નાન પરથી ‘હેમવલ્લભ મુદ્રણાલય’ નામ આપેલું.

એમનો ઈગદો તો મરાઠી જ્ઞાનકોશમાં જે ખામીઓ ગ્હી જવા પામેલી તે ગુજરાતી જ્ઞાનકોશમાં સુધારીને મરાઠી જ્ઞાનકોશ કરતાં એ સારો બનાવવાનો હતો મરાઠી વાચકો કરતાં ગુજરાતી વાચકોની મનોભૂમિકા જુની હોઈ, તે ખ્યાલમાં ગળીને જ એમણે એ કાર્ય આરંભ્યું હતું એ મગલ પ્રાગબો હેતુ એમણે પોને ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં વ્યક્ત કર્યો છે કે,

‘મહારાષ્ટ્ર પોતાની સરકૃતિ સર્વક્ષેત્રવ્યાપક કરવાનો પ્રયત્ન કરે એટલા માટે હું જે પ્રયત્ન કરું છું, તે જ પ્રયત્ન ગુજરાત બહુઓ કરે, એ ઉદ્દેશથી હું આ મથરચનાનો આગ્રહ કરી ગ્લો છું.’

પરંતુ અફસોસ એ થાય છે કે પોતાના કાર્યથી ગુજરાતના અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિના એકીકરણની એમણે જે મહાન ભાવના સેવેલી તે તો પાર ન પડી પણ બિચ્છે. આપણા કહેવાતા ‘સાક્ષરો’ નો રાષ એમને વહોરવો પડ્યો અને એ પુણ્યકાર્ય એટલેથી જ અટકી પડ્યું કેતકરે તો એનો રપટ ખુલાસો આપેલો છે કે, ‘તેમને ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન મેં નથી કર્યો, ને તેમનો રાષ મારા પર છે, તેવો જ ગણવો, એમ મેં યોજી ગળ્યું છે.’

ગુજરાત ન તો કેતકરને પુરસ્કારી શક્ય, કે ન તો એમના મહાકાર્યને આગળ ધપાવી શકે, અને ગુજરાતી જ્ઞાનકોશની પ્રવૃત્તિ

પહેલા વિભાગથી જ અટકી ગઈ. પોતાને સર્વં માની લઈ, બીજા પામે એ દાવો સ્વીકારાવવા સિવાય પોતાની જાણે કોઈ બીજી ફરજ જ નથી એમ સમજનારા અને સાહિત્યના મધપૂડા પર નર મધમાખ પેડે નખનાગ 'ગુજરાતી સાદર' વર્ગમાં તો એવી રતિ ક્યારે હતી કે એવું જ અથવા એ દિશા પર નાનું છતાં સ્વતંત્ર કાર્ય એ ઉપાડી લે! અસખત, એ નિરુદ્ધની જમાતમાં પણ મધીમાંડી વ્યક્તિઓ એવી થઈ ગઈ છે કે જેમના ઉદ્ભવે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની ચિરંજીવ સેવા બનતી હોઈ, એમના નામે આપણું મસ્તક આદરપૂર્વક નમવું જ જોઈએ.

ત્યારે બીજી બાજુ મહારાષ્ટ્ર તરફ નજર ફેરવીએ તો કેતકરની જ્ઞાનોદાયની પ્રવૃત્તિએ મહારાષ્ટ્રમાં આવે 'કોશયુગ' નિર્માણ કરી દીધો હતો. એમની પામેથી જ જ્ઞાનકોશના સંપાદન કાર્યમાં શિક્ષણ મેળવીને શ્રી દાતે તથા શ્રી દર્વેએ સ્વતંત્રપણે 'મહારાષ્ટ્ર શબ્દકોશ' નું નિર્માણ કર્યું 'પ્રાચીન ચરિત્રકોશ' ના કર્તા ચિત્રાજીશાસ્ત્રીએ પણ કોશકાર્યની દીક્ષા ડૉ. કેતકર પાસેથી મેળવી હતી. એવા એવા તો એ પછી મહારાષ્ટ્રમાં 'ધર્મકોશ' 'વ્યાયામકોશ' 'વ્યાવહારિક જ્ઞાનકોશ' વગેરે અનેક કોશ બહાર પડી ગયા.

મહારાષ્ટ્રનો જુદો ઇતિહાસ પણ ચાર ભાગમાં લખવાની ડૉ. કેતકરની ઉત્કૃષ્ટ હતી પરંતુ એ આજ્ઞાગમાં કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધથી માંડી ચક્રારંભ સુધીનો માત્ર બીજો ભાગ જ 'શાતવાહન પર્વ' નામે એ બહાર પાડી શકેલા. ગઈ પા સદીમાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન સંશોધન કાર્યમાં સૌથી આગળ પડતી વ્યક્તિઓમાં રાજવાડે પછી ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરને નિઃશક ગણાવી શકાય. જાનેની પ્રતિભા અપ્રતિહત અને મૂલ્યમણી હતી.

છતાં ડૉ. કેતકરે પોતાની જાતને એકલા સંશોધનકાર્યની દીવાલો.

વચ્ચે જ દર્શાઈ જવા નહોતી હીંધી સમાજસ્થિતિના પરીક્ષણ અને નિરીક્ષણ પછી ‘ગોંડવનાતીન પ્રિયવદા’ ‘પરંગદા’ ‘આશાવાદી,’ ‘ગાંવસાસુ’ ‘બાઠકન્યા’ અને ‘વિચક્ષણા’ એ છ નવનકયાઓમા પોતાની અભિનવ વિચારદૃષ્ટિનું પાત્રસર્જન કરી લખિત વાદ્યમયની ધણુ એમણે અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે

એમનો નવનકયાઓ એટલે મધ્ય અગ્રી સદીના મહાગાંધીય જીવનનું સર્વગ્રાહી ચિત્ર એમા જીવનના વિવિધ પહેલુઓનું માર્મિક નિરીક્ષણ છે, સ્વતંત્ર વિચારદર્શન છે નવું માર્ગદર્શન છે નવનવી કલ્પનાઓ પોત્તવી એ એમનો જાણે નિત્યન્યવસાય હતો એટલે ‘વિચક્ષણા’ ના ડૉ. લોટે કે ‘આશાવાદી’ માના દેવદાસ સંપૂર્ણતઃ નહિ તો બહુ અગ્રે ડૉ. કેતકરના ગ્રંથના જ ચિત્રો બનો ગએલ છે

એ વિદ્વાન હતા, સંશોધક હતા, ગજનીતિષ્ઠ હતા, સમાજશાસ્ત્રી હતા, વિવેચક હતા, નવનકયાકાર હતા, અને એ સાથે મિત્ર પણ હતા અને એ સર્વજ્ઞા વિષયો પર એમણે પોતાની કૃતિઓ મહાગ્રંથ પાડેલી છે છતાં મહારાષ્ટ્રમા જાતિભેદની જે અધમ વૃત્તિ પ્રવર્તે છે તેને લઈને ડૉ. કેતકરનું સાહિત્યક અને સંશોધનનું કાર્ય જોઈએ એટલા પ્રમાણમા ન આવી શક્યુ જૂની રૂઢીઓની જકડોમા એ ન માનતા હોવાને લીધે વિદ્વાન અને પૂજ્ય ગણ્યાએલી વ્યક્તિઓ મુઠ્ઠાએ એમના તર્ક ઉપેક્ષા બતાવેલી ને એને પરિણામે જે સમાનના એ નમ્રદાર હતા એ સમાન પણ મહાગ્રંથ એમને ન અર્પી શક્યુ

એ સમાનની વાત તો ધેર ચર્ચ, પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ આગળ ચલાવવા માટે પણ એમને પોતાના વાચનલેખનના સમયનો ભોગ આપી પોતાનાં પુસ્તકો ખપાવવા રખડવું પડતું અને એમનાં પત્નીને જર્મન બાષાના વર્ગ દેવા પડતા લોભપ્રિયતા નહિ, પણ લોભસેવા એમનો આદર્શ હતો નહિતર તો કાશીના જેવું પ્રેદેસરિમા જીવન તરછોડી, બજારમાથી આણેલાં જૂના કપડાં ને ચાર આઠ આનાના

જાપાની જોડા ચાલી, મજૂર જેમ પોતાનાં પુસ્તકોનું પોટકું ઉપાડી મહારાષ્ટ્રને ઘેર ઘેર તે આપવા નીકળવાની તેમને શી જરૂર હતી !

એવી સ્થિતિ વચ્ચે જ સદા ધૂમવાતા રહેલા એ ઉપેક્ષિત છતાં એકનિષ્ઠ સાહિત્યમેવકનો જીવનદીપ મ. ૧૯૩૬ના એપ્રિલની ૧૦ મીએ ઓલવાઈ ગયો. એમના સજન, એમનાં પત્નીની ઇચ્છા મુજબ દહન નહિ કરતાં એક ટેકરી પર દફનાવવામાં આવ્યું છે અને એમનો સમાધિ પર આંગ્રજ કવિ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગના 'વૈષાકરણીની ઉત્તરક્રિયા' નામક કાવ્યની આ લીટીએ ટાંકવામાં આવી છે:

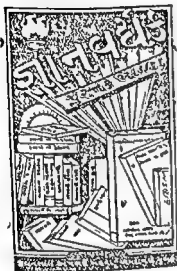
‘સર્વસામાન્ય સોડાનો માફક સામાન્ય રથજે એનું દહન કરવું ચોખ્ખું નથી. ટેકરીની ટોચ જ એને માટે યોગ્ય સ્થાન છે. સામાન્ય માણસ માફક નજીવી વાતોમાં એ કદી રસ લેતો નહોતો. મહત્કાર્યો કરવાની એને ચિર આકાંક્ષા રહેતી, પરંતુ એ પાર પડ્યા પહેલાં જ એ આ જગત છોડી ચાલ્યો ગયો. સાધારણ માણસ અંકેક દમડીનો સંચય કરીને દહારોનો મ્રમદ કરે છે; જ્યારે આ મહાપુરુષે આચા લક્ષાવધિની સેવી, પણ એક દમડી જમાવ્યા સિવાય જતો રહ્યો. જે મહાન પંડિતે જીવનમાં જ્ઞાનસચયનો જ મત અંગીકાર કર્યો હતો તેને સાદી જગાએ દફનાવવાનો વિચાર આની પણ કેમ ચકાવે! એનું તો એવા સ્થળે જ દહન થવું જોઈએ જ્યાં આંદોનીનાં અનિવેદ્ય તેજ રેલી રહ્યા હોય, જ્યાં પ્રભાતનું હિમવૃષાર વાતાવરણમાં ઉદ્ઘાસ રેડતું હોય, અને જ્યાં પયોધરો આનંદવારિ વર્ષાની રહ્યા હોય. કદપનાસદ્દિમા ઉચ્ચોચ્ચ ઉચ્ચન કરનારને આરામ માટે પણ એવું જ ઉચ્ચ સ્થાન જોઈએ. જગતને ખ્યાલ પણ ન આવે એવા ઉચ્ચ સ્થાને એને જગા આપજો, એને વિશ્રાંતિ લેવા દેજો. વોતગના આમત્વ નાતાવરણ વચ્ચે જીવવા. એ. જી.એ. જી. નરુપ્તો.’

કેટલીક નવલકથાઓ—નવલિકાઓ

અરેમીયન નાઉટ્સ-શ્રી ગમાનદ ચેટરજી. ધણા ચિત્રો સાથે	૪-૦-૦
કોનો વાંક ?-ઓન૦ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી [નવી આવૃત્તિ]	૨-૮-૦
ગુજરાતનો નાથ— " " "	૩-૦-૦
નવલીનઓ " " "	૨-૦-૦
શુવનમાંથી જડેલી-શ્રી લીલાવતી મુનશી (બે બધા સાથે)	૨-૮-૦
અવતી પતિ-શ્રી જોડાલાલ ત્રિવેદી ઐતિહાસિક નવલકથા	૨-૮-૦
ધનીવલ્લભ અને બીજી વાતો-શ્રી હિછર મગચ ઓઝા	૨-૦-૦
હાંધિયાવાડી ગજરમત " " "	૨-૦-૦
તક્ષગિલાની રાજમાતા-શ્રી હિછર મગચ ઓઝા	૩-૮-૦
સોલહીયુગની કીર્તિકથાઓ-શ્રી અંબાલાલ મીસ્ત્રી	૨-૦-૦
ચોખ્ખેવાસ (ભા ૧-૨ સાથે) કવિવર ટાંગોદકૃત નવલકથા	૨-૮-૦
શરણા-શ્રીઓને ઉપયોગી સ સાગિક નવલકથા	૩-૮-૦
નાગમની-શ્રી મનુભાઈ જોવાણી કૃત સોગી પ્રેમકથા	૧-૦-૦
હંપનાની મૂર્તિઓ-શ્રી યા-તીલાલ જી તોલાટ	૧-૮-૦
હુપીડિગચ્છ સા ૧ થી ૪-અવતર, સગમ નવલકથા	૧૧ ૮-૦
શરિમ મૌલિક સસારી નવલકથા	૨-૮-૦
લક્ષ્મીના ખચન-શ્રી સીતાદેવી કૃત સામર્થિક નવલકથા	૦ ૧૦-૦
ઐતિહાસિક કથામજરી-ગ અને નાદ નાગજી જોશી	૨-૮-૦
કથામજરી સા ૧-૩ ત્રેણ નવલિકાના સમૂહો. દરેકના	૩-૦-૦
હામ્યકથામજરી ભા ૧-૨ લેખક શ્રી ધનસુખલાલ કૃ મહેતા	૪-૦-૦
શુવનની ઝાંખી-શ્રી કેશવપ્રસાદ દેસાઈની દૂધી વાતો	૨-૦-૦
શરતચંદ્ર-અનુ નાગપણુ હેમચંદ્રના બળવાનું જાળાયિત	૨-૮-૦
મુવામચંદ્ર-અ સરદનાનું વિપ્રદાસ	૨-૮-૦
મુરેખા-શ્રી જોશલાલ ત્રિવેદીકૃત મૌલિક નવલકથા	૨-૮-૦
મહુચનીની ચોંધમાં-માર્મિક હાર્દયસનું મેગધ	૧-૮-૦
દિનેગ-દિમનલાલ મુનીલાલની આમનુષાંગણી નવલકથા	૨-૦-૦
ઠણા-અમવાનદાસ સાદિત્વવીલાસી નવલકથા	૧-૮-૦
ગવારાણી-‘બકીમચંદ’ અનુ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૦-૮-૦
મિન્દુ-‘સગાણુ’	૦-૮-૦
વાંક વિનાની-નોનમકાન્ત સાદિત્વવિનાસી અને બીજાં લેખકો	૨-૦-૦

છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષથી ગુજરાતના જાણીતા લેખકોના વિવિધ
વિષયના ગ્રંથોના પ્રકાશનદ્વારા ગુજરાતી
સાહિત્યની સેવા કરી રહેલી ગ્રંથમાળા.

ઈ.સ. ૧૯૩૯ થી નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતી આ ગ્રંથમાળાનું

જીવંતુ ધોરણ બદલી નવી યોજના
લવાજમની નીચે પ્રમાણે કરી છે.

(૧) માળાનું વર્ષ જન્યુઆરીથી
ડીસેમ્બર સુધીનું ગણાય છે.

(૨) માળામાં એક વર્ષમાં
કાઠિન સોળ પેજ ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦
પાના જેટલું વાચન સવડુ પ્રમાણે
ત્રણ-ચાર પુસ્તક રૂપે અપાય છે.

(૩) વાર્ષિક લવાજમ નીચે
ગુજાય છે -

હિન્દુસ્તાન માટે—

[પોસ્ટેજ સાથે]

રૂ. ૫-૦-૦

બ્રિટિશ માટે—

[પોસ્ટેજ સાથે]

રૂ. ૫-૮-૦

પરદેશ માટે—

[પોસ્ટેજ સાથે]

રૂ. ૬-૮-૦

[પરદેશના આહુકે શીલીંગ ૧૦ દસનો પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો.]

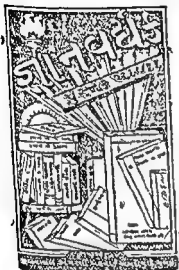
(૪) પ્રવેશ ફી લેવામાં આવતી નથી. લવાજમની વસુલાત
માટે દર વર્ષે ચાલતા વર્ષનું છેલ્લું પહેલું પુસ્તક, એક વર્ષના લવાજમના
વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. પાછું વાળનાર આહુક તેનું
પોસ્ટેજ ખર્ચ આપ્યા પછી જે તે પુસ્તક મેળવવા હકદાર થશે.

કેટલીક નવલકથાઓ—નવલિકાઓ

અરેબીયન નાઇટ્સ-શ્રી. રામાનંદ ચેટરજી. ધણાં ચિત્રો સાથે	૪-૦-૦
કોનો વાંક ?-ઓનર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી [નવી આવૃત્તિ]	૨-૮-૦
ગુજરાતનો નાથ— " " "	૩-૦-૦
નવલીકાઓ " " "	૨-૦-૦
જીવનમાંથી જડેલી-શ્રી. લીલાવતી મુનશી (અંતે ખંડ સાથે)	૨-૮-૦
અવતંત્રી પતિ-શ્રી. જોશલાલ ત્રિવેદી ઐતિહાસિક નવલકથા	૨-૮-૦
વનીવલ્લુર અને ખીજી પાતો-શ્રી. ઉર્મિશય ઓઝા	૨-૦-૦
કાઠિયાવાડી રાજરમત " " "	૨-૦-૦
તક્ષશિલાની રાજમાતા-શ્રી. ઉર્મિશય ઓઝા	૩-૮-૦
સોલકીયુગની કીર્તિકથાઓ-શ્રી. અંબાલાલ ગ્રીષ્મી	૨-૦-૦
ચોખરવાસ (ભા ૧-૨ સાથે) કવિવર ટાગોરનું નવલકથા	૨-૮-૦
તરલા-શ્રીઓને ઉપયોગી સંસાગિક નવલકથા	૨-૮-૦
નાગમની-શ્રી. મનુભાઈ જોશાણી કૃત ઓઝી પ્રેમકથા	૧-૦-૦
કલ્પનાની મૂર્તિઓ-શ્રી. ચાન્તીલાલ જી. તોલાટ	૧-૮-૦
હુષીકાચંદ્ર: ભા ૧ થી ૪-૨૧૧૩, સગમ નવલકથા	૧૧-૮-૦
રશ્મિ-માલિક સસારી નવલકથા	૨-૮-૦
લક્ષ્મીનાં બંધન-શ્રી. સીતાદેવી કૃત સામાજિક નવલકથા	૦.૧૨.૦
ઐતિહાસિક કથામંજરી-ગ. અમેલાલ નારાયણ જોષી	૨-૮-૦
કથામંજરી, ભા ૧-૩ એક નવલિકાના સંમદો. દરેકના	૨-૦-૦
હાસ્યકથામંજરી ભા ૧-૨ લેખક શ્રી. ધનમુખલાલ કૃ મહેતા	૪-૦-૦
જીવનની ઝાંખી-શ્રી. કેશવપ્રસાદ દેમાઈની દૂધી પાતો	૨-૦-૦
શરતચંદ્ર-અનુ નાગવજુ દેવચંદ્રનું જાણીતું જાણીતું	૨-૮-૦
ચુવાસચંદ્ર-અવ. ચરત્રામૃત વિપ્રદાસ	૨-૮-૦
ચુરખા-શ્રી. જોશલાલ ત્રિવેદીકૃત મૈલિક નવલકથા.	૨-૮-૦
સદુચરીની ચોંવમાં-મામિક દાસવન્સનું સેકવર	૧-૮-૦
દિનેશ-દિમનજલ સુનીલાલની આમમુધારણની નવલકથા	૨-૦-૦
ઠંડા-કનવાનલાલ સ દિત્તવીલાઓ નવલકથા	૧-૮-૦
ગુવારાણી- 'બહીમચંદ્ર' અનુ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૮-૮-૦
ગિન્ડુ- 'કેશવજી'	૦-૮-૦
વાંકે પિનાની-તોનમકાન્ત સદિશવિલાસી અને બીજાં લેખો.	૨-૦-૦

છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષથી ગુજરાતના જાણીતા લેખકોના વિવિધ
વિષયના ગ્રંથોના પ્રકાશનદ્વારા ગુજરાતી
સાહિત્યની સેવા કરી રહેલી ગ્રંથમાળા.

ધ.સ. ૧૯૩૯ થી નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતી આ ગ્રંથમાળાનું

જીવનું ધોરણ બદલી નવી યોજના
લવાજમની નીચે પ્રમાણે કરી છે.

(૧) માળાનું વર્ષ જન્યુઆરીથી
ડીસેમ્બર સુધીનું ગણાય છે.

(૨) માળામાં એક વર્ષમાં
કાંઠેન સોળ પેટા ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦
પાનાં જેટલું વાંચન સવડું પ્રમાણે
ત્રણ-ચાર પુસ્તક રૂપે અપાય છે.

(૩) વાર્ષિક લવાજમ નીચે
મુજબ છે:-

હિન્દુસ્તાન માટે—	બ્રહ્મદેશ માટે—	પરદેશ માટે—
[પોસ્ટેજ સાથે]	[પોસ્ટેજ સાથે]	[પોસ્ટેજ સાથે]
રૂ. ૫-૦-૦	રૂ. ૫-૮-૦	રૂ. ૬-૮-૦

[પરદેશના ગ્રાહકે શીલીંગ ૧૦ દરમિયાન પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો.]

(૪) પ્રવેશ ફી લેવામાં આવતી નથી. લવાજમની વસુલાત
માટે દર વર્ષે ચાલતા વર્ષનું છેલ્લું પેટા પુસ્તક એક વર્ષના લવાજમના
વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. પાછું વાળનાર ગ્રાહક તેનું
પોસ્ટેજ ખર્ચ આપ્યા પછી જ તે પુસ્તક મેળવવા હકદાર થશે.

“ જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા ”

સને ૧૯૪૦ ના ચાર અપૂર્વ પ્રકાશનો.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”નું મૌલિક ને
દળદર પુસ્તક ૯૪ મું.

આપણી ૧૯૩૦-૩૨ ની સત્યાગ્રહીની
રાષ્ટ્રીય લાગ અને આધુનિક કોલેજીયન
યુવકયુવતીઓનાં જીવંત ચિત્રોથી તથા
મહાત્મા ડા. અમુખીયો જીવનનું શ્રીદેશભાસ
ત્રિવેદીનું આ મૌલિક પુસ્તક યુગ્મનાની
નવલકષાઓના સાહિત્યમાં અનેરી લાન
પાડી રહેશે ‘દિવ્યચમુ’ પછી ગૂઢગતી
સાહિત્યમાં આ એક જ એ જાનની અનેક
નવલકષા મૂંઝી સમજાવેલી તેની પ્રસ્તાવના
સહ્યદ્રી રમજીતાસ થ દેસાઈએ લખી
છે એ ૧૫ તેની એક વિચિત્રતા છે.

પૃષ્ઠ ૩૦૦ : મુંદર દર લેટેર : પાકું છીંટનું બાહડિંગ : કિં ૨-૮-૦

સુપ્રસિદ્ધ શ્રી હેજરગરાય ઓળા જેમનું પુસ્તક તમશિલાની
રાજમાળા સ.૨ આદર પામ્યું છે. તેમનું આ બીજું નવું પ્રકાશન

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું પુસ્તક ૯૫ મું.

પ્રખ્યાતનામાં નેઓ કહે છે કે આ
કથા મૌલિક નથી, કાલિવાસનાં દેશી
રાજરથાનોની જાણ આ કથા કલ્પન
છે, અને ખાસ, કદી કાલિવાસીઓના
વાંચન માટે લખાયેલી છે.

પૃષ્ઠ ૨૫૦ : પાકું પુટું : મુંદર દર લેટેર : કિંમત ૩. બે

ભારતના રાજવંશોનો મુકુટમણી અવંતી-સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના રોમાંચક જીવન-કાર્યોનો અદ્ભુત ચિતાર આપતો સુરખ નવલકથા.

મણીતા મુક્તાક કવિ અને ઉદ્દીપમાન લેખક શ્રી. જેઠાણલ ત્રિવેદીના હાથે લખાયેલી આ નવલકથામાં વિક્રમ, વેતાળ, સાધવી સરસ્વતી કાલિકામુરી, દેવદમના ઘાંચણ ગંગાલી, પદ્માવતી અને મુનંદા વગેરે પાત્રો તથા રોમાંચક પ્રસંગો તમને એવા તો મુગ્ધ કરી મૂકશે કે, તમારા હૃદયમાં આ કથાની માધુરી દિવસોના દિવસો સુધી આનંદ રેલાવ્યા કરશે.

પાકું પુઠું : કવર જેઠેટ સાથે : પૃષ્ઠ ૩૨૦ * કિંમત રૂ. અઢી.

જ્ઞાનવંશક પુસ્તકમાળાનું ૯૭ મું પુસ્તક

ઘંટા અને

રાધારાણી

ઘંટા:—પતિ ને પત્ની બંને સરકારી હતા. હૃદયની ભિમિંઓ સમજવાની બંનેમાં શક્તિ હતી. છતાં એક જ બૂલ-ભુલક અને સાધારણ-તેમાંથી લગ્ન જીવનમાં લહાય લાગે છે. વિચાર, વાણી અને ચળદોની અચકામણો થાય છે. ધડીકમાં તડકી અને ધડીકમાં ઊંચડીમાં લઈ જતો આ નવલિકા એક જ બેડકે પૂરી કરવાનું દિલ થાય તેવી રસિક છે.

રાધારાણી:—સ્વ. બકીમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો સરળ અનુવાદ છે.

પાકું પુઠું : કવર જેઠેટ : પૃષ્ઠ ૨૦૦ * કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ઉપરના ચારે પુસ્તકો નવાં થનાર આહકને અર્ધા કિંમતે મળે છે.

“ જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા ” સને ૧૯૪૧ના પુસ્તકો
 શ્રી. ધૂમકેતુ, શ્રી. ઉચ્છરંગરાય ઝોઝા, શ્રી. રણજીત મ. શેઠ. શ્રી.
 નૌતમકાન્ત, શ્રી. રમણીક અ. મહેતા અને શ્રી. દોરાબેન કે. મોદીની
 દુકો વાર્તાઓનો સંગ્રહ : પુસ્તક ૯૮ મું.

વાંક વિનાની

— વાર્તાઓ —

કુળવધુઓ, વાંકવિનાની, ભાનુભતિનો ભ્રમ, ડા. મુનિતાકુમારી
 ભામા, અને નવિના + પૃષ્ઠ ૨૫૦

કિં ફીયા બે. : : પાકું પુકું : : સુંદર કવર બેકેટ

શ્રી ઉચ્છરંગરાય ઝોઝા દ્વારા નવો નવલિકા સંગ્રહ
 પુસ્તકમાળાનું પુસ્તક ૯૯ મું.

ધની વાણુકર અને ખીજ વાતો

(૧) ઇન્દુલેખા. (૨) ભામા. (૩) પરમેન્દ્રસિંહ કે દિનકરસિંહ.
 (૪) ધનીવણુકર (૫) મુઝામનિયા આયર અને જનાર્દન આયંગર.
 પૃષ્ઠ ૨૨૦ + સુંદર કવર બેકેટ + કિં ફી બે

શ્રી જગન્નાથ દેસાઈની નવલકથા,

પુસ્તકમાળાનું પુસ્તક ૧૦૦ મું.

આવતી કાલના ઘડવૈયા

આજે અધકારની ઘોર નિરાવરે છે. લોકો દુઃખ, રોગ, ભય, ત્રાસ, ગ્રુહાગ્ની
 અને જુખમરાથી પીડાય છે. પણ આત્મપરચાન અને વિશ્વાસો હવે દૂર
 નથી એ લલચાવી મહાપુરુષો મરતી પ્રજાને પરાણે ચલાવી રહ્યા છે.
 પાકું પુકું કવર બેકેટ કિંમત રૂ. બે.

‘ જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા ’ : પીરમથારામ અમરાવાદ.

માધ્યમિક શાળાઓમાં ટેસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર થયેલ છે.

મહાકવિ કાલિદાસની પ્રસાદી સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ : ભાગ પહેલો

લખનાર:—રા. ન્હાનાલાલ નાથાલાલ શાહ, એમ. એ.
કવિજીવન સાથે સુધારા વધારાવાળી આવૃત્તિ બીજી
વર્ણા ચિત્રો તથા કવર જેકેટ સાથે. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦
આમાં મહાકવિ કાલિદાસની નીચેની છ કથાઓ છે:—

(૧) રઘુવંશવર્ણન.	(૪) અભિજ્ઞાન શાકુંતલા
(૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર.	(૫) કુમારસંભવ.
(૩) વિદ્યોત્તરજીય.	(૬) મેઘદૂત.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૨ બે : કિંમત રૂ. અઘી.
આ ભાગમાં નીચેના છ મહાકવિઓની દસ નાટ્યકથાઓ છે:—

ભવભૂતિ—	શ્રીહર્ષદેવ—
(૧) મહાવીર ચરિત	(૧) રતનાવલિ
(૨) હિતર રામચરિત	(૨) પ્રિયદર્શિણી
(૩) માલતી-માધવ	(૩) નાગાનન્દ

બાલુભટ્ટ દ્વા-કર્ણવરી. સુમન્દ દ્વા-વામુન્તા.
વિશાખદત્ત દ્વા-મુદારાક્ષમ. શુદ્ધ દ્વા-મૃગશિક્ષિ.

આ પુસ્તકની નકલો ખસાસ થવા આવી છે. ગ્રાહકોએ
પૌતાનો નકલ મગાવી લેવી.

સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી હિરંગરાય ઓઝા કૃત-

ઐતિહાસિક મૌલિક નવલકથા
પૃષ્ઠ ૫૫૦ . . પાકું પુકું
મુંદર કવર લેકેડ

કિંમત રૂ. સાડાત્રણ

* મદાન નિકંદરે સિદ્ધ-
સ્થાન ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ કરેલી તે
સમયની આ નવલકથા સિદ્ધનક
સાલકં ય, આઝાદક અને દાર્મિક
પરિવર્તનનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ
મુનર ખ્યાલ આપે છે

ઝોન શ્રી મુનશીઝના 'રામચિન્તન' અને 'શુન્દરાતનો નાય'ની
મંપકિતએ સ્થાન આપવા ચોગ્ય આ સ્વતંત્ર નવલકથા છે.

* તે વખતના દિવસ સામાન્યો, તેમજ બધાનું અને પ્રભાવ
સીદ્ધિવાળા સંબોધાન દર્શાવે છે

* ભાવશાલ્ય અભિની નિર્દેશના, તત્ત્વજ્ઞાના સંસ્કૃતી સમજતા રામા-
દેવીની વિશ્વાસપ્રિયતા સમ નંદનું અનુન, પૌરશની દેશનરિત, મદાન શુર-
કથો અને ખોટા ચર્યે અપાડા અને સિદ્ધિરની સૌન્દર્ય-દોષપતા તેમના
માનસને બળ કરતી આનવલકથાએ સરખા પ્રવાદમા જાજોને પેચી રાખે છે.

સાહિત્યમાં ભોમીઆની ગરજ સારે તેવો જોડણીકોષ

જોડણી માટે મોટામાં મોટો ગુજરાતી શબ્દકોષ
તે

ગુ. શબ્દાર્થ

ચિંતામણી

તમારો
નકલ
તુરત જ
મેળવી દેવો

હાઇસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી
ભાષાના વાંચકો તેમજ અભ્યાસીઓને હરધડી ઉપયોગી થાય તેવો

જોડણી માટે ગુજરાતી શબ્દકોષ

કલિન ૧૬ પેજ સામગ્રીના પાના ૧૫૦૦]
શબ્દો લગભગ ૪૨૦૦૦ અર્થો, વ્યુત્પત્તિ અને ૩૬ કહેવાતો;
વગેરેની સમજૂતી સાથે

કિંમત રૂ. ૫-૮-૦ આ પાત્ર મોકલનારને રૂ. ૩-૪-૦ માં
ઘેર બેઠા મળે છે. (ટપાલ ખર્ચ તેર આના વધુ.)

(જે ભાગમાં બાંધેલાના આઠ આના વધારે છે)

જીવનલાલ આન્ડ સન્સ : અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આ નવલકથા વિના લાયબ્રેરી અધુરી જ ગણાશે

હૃષીકેશચંદ્ર

[સ્વદેશ અને માનવજીવનની ઉન્નતિના શ્રેષ્ઠ

આદર્શભરી મૌલિક નવલકથા]

આર ભાગમાં પૂરી થાય છે.

ગૃહનું ભૂષણ !

લાયબ્રેરીનો શણગાર

સ્વદેશપ્રેમની માળા !

આરિત્યની શાળા !

સાસારિક, ધાર્મિક, ડગલણી વિષયક વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી યુવાનોની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયનું સમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને પોતાના કર્તવ્યને માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, દોષોજીવનેને ચોચ દિશા દેખાડનાર, પ્રજાઓને ઉન્નતિના પથે દોરનાર, સંસારમાં સાચું સુખ કરાવનાર, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાંચવા લાયક, “ મોડર્ન રીવ્યુ ” જેવાં અંગ્રેજી માસિકો અને “ સાહિત્ય ” જેવાં ગુજરાતી માસિકોએ જેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે એવી ઉચ્ચ શૈલી, સરળ, હૃદયાર અને જીવનસાધના બાબમાં લખાયેલી ભારતીય આદર્શરૂપ સ્વતંત્ર મૌલિક નવલકથાના આ ચાર ભાગ છે.

દરેક ભાગનું પાકું પૂઠું છે.

ક્રિંમત—ભાગ ૧ લો રૂ. ૩, બીજો રૂ. ૨.૫૦, ત્રીજો રૂ. ૨.૫૦

અને ચોથો રૂ. ૩.૦૦

ચારે ભાગ સાથે લેનારને રૂ. આઠમાં મળે છે. ટપાલ ખર્ચ જુદું. ઘરેલું મંગાવો. હવે ચોમાસું સેટ રહ્યા છે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા : અમદાવાદ.

અને નં. ૧૨૯, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨.